

การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

A STUDY OF THE DOCTRINE OF THE THREE
CHARACTERISTICS IN THERAVĀDA BUDDHISM

พระมหาสุพันธ์ จันทโสภโณ (ติชฺฐ์สุนนท์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๙

การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาสุพันธ์ จันทโสภโณ (ศิษย์รุ่นที่)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๙

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A STUDY OF THE DOCTRINE OF THE THREE
CHARACTERISTICS IN THERAVĀDA BUDDHISM**

Phramahã Sunan Candasobhano (Ditsunon)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....
(พระศรีสิทธิมนี)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบบัณฑิตวิทยาลัย

.....ประธานกรรมการ

(พระสุธีวรญาณ)

.....กรรมการ

(พระครูศรีปริยัติสุนทร)

.....กรรมการ

(พระมหาบาง เขมานนุโท)

.....กรรมการ

(ดร.ประยูร แสงใส)

.....กรรมการ

(รศ. ดร.เอกฉันท จารุเมธีชน)

คณะกรรมการควบคุมบัณฑิตวิทยาลัย

พระครูศรีปริยัติสุนทร

ประธานกรรมการ

พระมหาบาง เขมานนุโท

กรรมการ

ดร.ประยูร แสงใส

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	: การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
ผู้วิจัย	: พระมหาสุพันธ์ จันทโสภโณ (ดิษฐ์สุพันธ์)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

- : พระครูศรีปริยัติสุนทร, ป.ธ. ๕., ศน.บ., M.A., Ph. D.
- : พระมหาบาง เขมานนโท, ป.ธ. ๕, B.A., M.A., Ph. D.
- : ดร.ประยูร แสงใส, ป.ธ. ๔. พธ.บ., M.A., P.G. DIP. in journalism, Ph.D. (Education)

วันสำเร็จการศึกษา : ๓๐ / มีนาคม / ๒๕๕๐

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้ มีจุดประสงค์เพื่อศึกษา หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และประโยชน์ของหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ ในการแก้ปัญหาชีวิต

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ ใช้การวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research) ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ พุทธธรรม รวมถึงเอกสารหรือตำราทางวิชาการอื่นๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการวิจัยครั้งนี้ได้พบว่า สิ่งทั้งปวงทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมนั้น ล้วนตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพราะมีการเกิดขึ้น (อุปาทะ) ฐิติ (ตั้งอยู่) ภาวะ (ดับไป) แต่สาเหตุที่ทำให้บุคคลยังไม่เข้าใจในเรื่องของไตรลักษณ์อย่างแท้จริง เพราะมีอวิชชา และสิ่งที่มาปิดบัง ไตรลักษณ์เอาไว้ จนทำให้ยังไม่เห็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ในเรื่องไตรลักษณ์ ทั้ง ๓ อย่างต่อไปนี้ คือ ๑. สันตติ ปิดบัง อนิจจลักษณะ ๒. อิริยาบถ ปิดบังทุกขลักษณะ ๓. ขนสัจญา ปิดบัง อนัตตลักษณะ ที่เป็นความจริงของสังขารคือ ชั้น ๕ ซึ่งได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

เมื่อบุคคลได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน วิปัสสนา หรือปัญญา ก็จะเจริญขึ้น และเมื่อปัญญาเกิดขึ้น อวิชชา ก็จะดับไป จากนั้น เราก็สามารถมองเห็นธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ การรู้แจ้งในไตรลักษณ์ จึงนำไปสู่ความหลุดพ้น (วิมุตติ) ความบริสุทธิ์ (สุทธิ) ปัญญา (ปญญา) สันติ (สนฺติ) และความดับทุกข์ (นิพพาน) ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา นี่เป็นเหตุผลสำคัญที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสเรียกคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ว่า “พหุลานุสาณี” คือ คำสั่งสอนที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนมากที่สุด

Thesis Title : A Study Of The Doctrine Of The Three Characteristics In
Theravada Buddhism

Researcher : Phramahã Sunan Candasobhano (Ditsunon)

Degree : Master Of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakrûsrîpariyattisundara, Pali V, B.A. , M.A., Ph.D., (Bud.)

: Phramahã Bang Khemãnando, Pali V, B.A.(Phil), M.A.(Phil),
M.A. (Bud.), Ph.D., (Phil)

: Dr. Prayoon Saengsai, Pali IV, B.A., M.A., P.G. DIP.
in journalism, Ph.D. (Education)

Date of Graduation : 30 / March / 2007

Abstract

The objective of this thesis was to study the doctrine of the Three Characteristics in Theravãda Buddhism and their benefits in the solution of the problems of life.

The thesis is qualitative research which employs a documentary research based on the primary source, i.e. the Tipitaka and a secondary source, i.e. the Buddhadhama including the other academic works and research works concerned.

From the research, it is found that all compounded things, both physical and mental are subjected to the law of the Three Characteristics, i.e., impermanence, suffering and self-lessness. Because all the compounded things consist of Three Characteristics of arising (Upãda), standing (Thiti) and passing away or cessation (Bhañga). Ordinary people do not understand the Three Characteristics due to their ignorance and the three things which conceals them from their realization, i.e., continuity (Santati) conceals

The Characteristics of impermanence, the four postures (Iriyapatha) conceals The Characteristics of suffering and perception of compactness (Ghanasaññā) conceals The Characteristics of self-lessness. These three things (Dhamma) conceals the true nature of the compounded things or the five Aggregates, i.e., corporeality (Rūpa) sensation (Vedanā) perception (Saññā), mental formation (Sankhāra) and consciousness (Viññāna).

When Vipassana meditation is practiced, insight or wisdom is developed. When wisdom arises, ignorance is removed, and through wisdom we can see the true nature of things. Thus, insight into the Three Characteristics leads to freedom, purity, wisdom, peace and the cessation of suffering (Nirodha, Nibbāna) which is the ultimate goal of Buddhism. This is the main reason from which the Buddha called the doctrine of the Three Characteristics “Bahulānusāsani” the doctrine mostly preached by The Buddha.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จสมบูรณ์ลงได้ ก็เพราะได้รับความช่วยเหลือจากอาจารย์ที่ปรึกษา ทั้ง ๓ ท่าน คือ **พระครูศรีปริยัติสุนทร, พระมหาบาง เขมานนุโท, ดร.ประยูร แสงใส,** ในฐานะที่เป็นคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ได้ให้คำปรึกษา เสนอแนะ ข้อคิดเห็น และตรวจสอบแก้ไข ข้อบกพร่องของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ให้สมบูรณ์ตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัย และระเบียบของทางมหาวิทยาลัย

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณบูรพาจารย์ทุกท่าน ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ และได้อบรมสั่งสอนจนมีสติปัญญาสามารถในการศึกษาทุกระดับชั้น ตั้งแต่ประถมศึกษจนถึง ในระดับอุดมศึกษา อันเป็นมูลเหตุส่งเสริมทำให้งานวิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดี

ขอขอบคุณ บุพการี คือ **คุณพ่อเรียบ คุณแม่ใบ ดิษฐ์สุนนท์** ที่มอบอรรถภาพร่างกายและมรดกทางจิตวิญญาณ ให้ผู้วิจัยได้มีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนเต็มความสามารถ ทั้งทางโลกและทางธรรมตลอดถึง **พระครูสุนทรสารกิจ** ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ ที่ได้ให้โอกาสได้ดำเนินชีวิตตามมรรควิถีแห่งพรหมจรรย์ อันประเสริฐนี้

ขอขอบพระคุณเพื่อนมหาบัณฑิตรุ่น ๑๖/๒ วิทยาเขตขอนแก่นทุกรูป ที่ได้ช่วยค้นคว้าข้อมูลที่เป็นประโยชน์จนเป็นผลสำเร็จต่องานวิจัยในครั้งนี้

และสิ่งที่จะขาดเสียมิได้ก็คือ ขอสำนึกคุณสถาบันมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อันเป็นมรดกทางธรรม ที่เจ้าประคุณ**สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)** ได้วางรากฐานเอาไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ใช้เป็นบันได ในการศึกษาเล่าเรียนวิชาการชั้นสูงในพระบวรพุทธศาสนา ตามพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระปิยมหาราช) ขออำนาจแห่งบุญกุศลที่ผู้วิจัยได้บำเพ็ญมาตลอดถึงบุญกุศลที่ท่านทั้งหลายได้เอ่ยนามและมีได้กล่าวถึงก็ดี จงมารวมกันเป็นตบะเป็นพลวะปัจจัยให้ทุกท่าน ประสบแต่ความสุขความเจริญยิ่งๆ ขึ้นไป

พระมหาสุนันท์ จันทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท์)

๑๕ มีนาคม ๒๕๕๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑	ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒	วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓	ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔	คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๕	ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๖	ขอบเขตของการวิจัย	๑๐
๑.๗	วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย	๑๑

บทที่ ๒ ไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑	ความหมายของไตรลักษณ์	๑๒
๒.๑.๑	ความสัมพันธ์กันระหว่างไตรลักษณ์	๑๘
๒.๑.๒	ไตรลักษณ์ในพุทธธรรม	๒๗
๒.๑.๓	ทุกข์ในไตรลักษณ์	๓๑
๒.๑.๔	ความเปลี่ยนแปลงตามทฤษฎีของนักปรัชญาตะวันตก	๓๒
๒.๑.๕	ไตรลักษณ์ ในทัศนะของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี	๓๓
๒.๒	ลักษณะของไตรลักษณ์	๓๓
๒.๒.๑	อนิจจลักษณะ (อนิจจตา)	๓๓
๒.๒.๒	ทุกขลักษณะ (ทุกขตา)	๓๖
๒.๒.๓	อนัตตลักษณะ (อนัตตตา)	๓๘

๒.๓ คำอธิบายไตรลักษณ์ในพระคัมภีร์	๔๐
๒.๓.๑ คัมภีร์ปฐิสัมภิทามรรค	๔๐
๒.๓.๒ ทุกข์ในไตรลักษณ์ กับ ทุกข์ในอริยสัจ ๔	๔๔
๒.๓.๓ คัมภีร์มหานิเทศ และจุลนิเทศ	๕๐
๒.๓.๔ พระวิสุทฺธิมรรค	๕๒
๒.๔ สิ่งปิดบังไตรลักษณ์	๕๓
๒.๔.๑ ลัทธิ	๕๕
๒.๔.๒ อิริยาบถ	๕๖
๒.๔.๓ ฆนะ	๕๗

บทที่ ๓ วิธีการสอนไตรลักษณ์ของพระพุทธเจ้า

๓.๑ สอนให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงของขั้นที่ ๕	๕๙
๓.๑.๑ หลักทั่วไปในการสอนของพระพุทธเจ้า	๖๐
๓.๑.๒ ลีลาการสอน	๖๘
๓.๑.๓ วิธีสอนแบบต่างๆ	๖๙
๓.๑.๔ กลวิธี และอุปมาประกอบการสอน	๖๙
๓.๑.๕ นิเทศอาทิตตปริยายสูตร	๗๑
๓.๒ อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ เป็นลักษณะร่วมของสังขตธรรม (สังขาร)	๗๒
๓.๒.๑ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงแยกประเภทได้เป็น ๒ อย่าง	๗๓
๓.๒.๒ สังขารในขั้นที่ ๕ กับสังขารในไตรลักษณ์	๗๔
๓.๓ อนัตตลักษณะ เป็นลักษณะร่วมของสังขตธรรมและอสังขตธรรม (วิสังขาร)	๗๕
๓.๔ จากสามัญลักษณะสู่ความเป็นเอกภาพของโลก	๗๗
๓.๔.๑ สรุปรูปการสอนให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงของขั้นที่ ๕	๗๘
๓.๔.๒ คุณสมบัติของผู้สอน	๗๙
๓.๔.๓ สรุปลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า	๘๐

บทที่ ๔ ไตรลักษณ์และคุณค่าทางจริยธรรม

๔.๑ ความหมายของจริยธรรม	๘๑
๔.๒ พุทธจริยธรรม	๘๑

๔.๓ เป้าหมายพุทธจริยธรรม	๘๕
๔.๔ การจัดลำดับพุทธจริยธรรม	๘๕
๔.๕ ไตรลักษณ์จุดเริ่มต้นของจริยธรรม	๘๙
๔.๖ จุดเริ่มต้นของจริยธรรม	๙๐
๔.๗ การรู้แจ้งไตรลักษณ์	๙๓
๔.๘ แสดงไตรลักษณ์ของกายสังขาร	๙๔
๔.๙ ความเข้าใจในคำว่าสังขาร และธรรม	๙๘
๔.๑๐ ไตรลักษณ์ในระดับจิตวิทยา	๙๙
๔.๑๐.๑ รู้ความจริงของธรรมดา	๑๐๐
๔.๑๐.๒ ไม่หลงชีวิต	๑๐๐
๔.๑๐.๓ พิจารณาสังขาร	๑๐๒
๔.๑๑ ประโยชน์ของการเห็นไตรลักษณ์	๑๐๓

บทที่ ๕ สรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๕
๕.๑.๑ ความหมายของไตรลักษณ์ในพระไตรปิฎก	๑๐๕
๕.๑.๒ ลักษณะของไตรลักษณ์	๑๐๗
๕.๑.๓ สอนให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงของขั้นที่ ๕	๑๑๐
๕.๑.๔ ความหมายของจริยธรรม	๑๑๑
๕.๑.๕ พุทธจริยธรรม	๑๑๑
๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย	๑๑๑
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๑๔
บรรณานุกรม	๑๑๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

(๑) การใช้อักษรย่อ

(ก) พระไตรปิฎก

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งภาษาบาลี ทั้งภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ ดังต่อไปนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	จุฬวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขนฺธวคคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มุลปณฺณาสกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มุลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ลั.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ลัγγุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อปริปณณาสก	(ภาษาไทย)
ลั.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ลัγγุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)

ลํ.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ลํ.ข.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขนฺธวรวคฺคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ลํ.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวรวคฺค	(ภาษาไทย)
ลํ.สพฺวา.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพฺวายตนวคฺคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ลํ.สพฺวา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพฺวายตนวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	เอกกนิปาตปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	ติกนิปาตปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	จตุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	ปญจกนิบาตปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฺฐก.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	อฏฺฐกนิปาตปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อง.อฏฺฐก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อํงคฺคฺตฺตฺรนิคาย	อฏฺฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิคาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิคาย	ธम्मปทปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิคาย	มหานิทฺเทสปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิคาย	จุฬินิทฺเทสปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิคาย	จุฬินิทฺเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิคาย	ปฏฺฐิสํภิทามคฺคปาฬิ	(ภาษาบาลี)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สํ.	(ไทย)	=	อภิธัมมปิฎก	ขุทฺทกนิคาย	ธัมมสังคณี	(ภาษาไทย)
---------	-------	---	-------------	-------------	------------	-----------

(ข) ปกรณ์วิเสสและอรรถกถา

วิสุทฺธิ.	(บาลี)	=	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ			(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.	(ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ			(ภาษาไทย)

วิ.ม.อ.	(บาลี)	=	วินยปิฎก สมนตปาสาทิกา มหาวคคอกุฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอกุฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี)	=	มชฺฉิมนิกาย ปปญจสุทนี มชฺฉิมปณฺณาสกอกุฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ลํ.ส.อ.	(บาลี)	=	ลํยุตฺตนิคาย สารตฺตปฺปกาสินี สคาถวคคอกุฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ตฺก.อ.	(ไทย)	=	อํงคฺตฺตรนิคาย มโนรณปุรณี ติกนินบาตอรรคกถา	(ภาษาไทย)
ชฺ.ธ.อ.	(บาลี)	=	ชฺุทฺทกนิกาย ธมฺมปทกุฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ.	(บาลี)	=	อภิธมฺปิฎก วิภังค สัมโมหวิโนทนีอรรคกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรคกถา	(ภาษาไทย)
วินย.ฎีกา	(บาลี)	=	วินยาลงการฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.มหาฎีกา(บาลี)		=	ปรมตฺถมณชฺสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)

(๒) การระบุหมายเลขย่อ

การอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลีใช้ระบุชื่อคัมภีร์ และระบุถึง เล่ม / ข้อ / หน้า ตามลำดับ เช่น วิ.ม.อ. (บาลี) ๑ / ๑๐ / ๑๒. หมายถึง การอ้างอิงนี้ระบุถึงคัมภีร์วินยปิฎก มหาวิภังค์ ฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๑๐ หน้าที่ ๑๒

การอ้างอิงพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ใช้ระบุชื่อคัมภีร์ และระบุถึง เล่ม / ข้อ / หน้า ตามลำดับ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๕๐ / ๖๐. หมายถึง การอ้างอิงนี้ระบุถึงคัมภีร์สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๕๐ หน้า ๖๐

การอ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลี จะแจ้งเล่ม / ข้อ / หน้า เช่น ที. ลี. อ. (บาลี) ๒ / ๘๐ / ๑๐๐. หมายถึง อรรถกถาทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสันบรรณาคาร ฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๘๐ หน้า ๑๐๐. ส่วนการอ้างอิงปกรณ์วิเสส จะใช้ระบุชื่อคัมภีร์ / เล่ม / หน้า เช่น วิสุทฺธิ. ๓ / ๗. หมายถึง คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค เล่ม (ภาค) ที่ ๓ หน้า ๗.

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนา ได้อุบัติขึ้นมาแล้วกว่า ๒,๕๕๐ ปีในชมพูทวีปหรืออินเดียในปัจจุบันนี้ โดยมีหลักคำสอนที่บันทึกอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกเรียกว่า ศาสนธรรม อีกนัยหนึ่งเรียกว่า นวังกัลป์ตฤคศาสตร์ ที่เป็นพุทธพจน์ อันประกอบไปด้วยองค์ ๙ คือ สุตตํ เคยยํ เวยยาकरणํ คาถา อุทานํ อิติวุตตกํ ชาตกํ อพภูตธมมํ เวทลล^๑ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้ธรรมอันเป็นสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับสลายไป และทรงสั่งสอนพุทธบริษัท ให้พิจารณาเห็นความทุกข์ สาเหตุของความทุกข์ ความดับของทุกข์ และหนทางที่จะนำไปสู่การดับความทุกข์ ซึ่งเป็นผลโดยตรงของการปฏิบัติ ที่เรียกว่า ปฏิเวธ ส่วนผลโดยอ้อม ทำให้เกิดความสามัคคีขึ้นในสังคม เพราะอาศัยหลักพระธรรมวินัยเป็นสิ่งเหนี่ยวทางจิตใจ ซึ่งในเบื้องต้นแห่งพุทธกาลยังไม่มี การแบ่งแยกออกมาเป็นนิกาย แต่ครั้งมาถึงหลังการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ แล้ว พระพุทธศาสนาก็แตกออกเป็น ๒ นิกาย ใหญ่ๆ คือ นิกายแบบดั้งเดิมหรือเถรวาท ได้แก่การยึดถือเอาตามคำหรือมติของพระมหาเถระทั้งหลาย มีพระมหากัสสปะเป็นประธาน และได้มีการปฏิบัติสืบต่อเนื่องกันมา คือศาสนาพุทธแบบเถรวาท มี ไทย พม่า ลังกา เขมร ลาว หน้บถือ ใช้ภาษาบาลี ส่วนศาสนาพุทธแบบมหายาน มี ญี่ปุ่น จีน ธิเบต ญวนและ เกาหลีหน้บถือ ใช้ภาษาสันสกฤต^๒ ถึงแม้ว่าคำสอนของพระพุทธเจ้าจะมีมากมาย แต่พระพุทธองค์ก็ทรง เลือกลงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัททั้งสิ้น ให้ถูกต้องตามฐานะ หรือภาวะพอที่จะรับธรรมะนั้นๆ ได้ โดยเฉพาะคำสอนเรื่อง ไตรลักษณ์ เป็นคำสอนที่ พระพุทธองค์ใช้เป็น พหุลาอนุสาสนี คือ เป็นคำที่ใช้ พร่ำสอนมากหรือบ่อยๆ เนื่องจากเป็นหลักธรรมที่ทำให้ผู้ฟังได้เข้าถึงหลักความเป็นจริงของชีวิต และจะทำให้ผู้ฟังสามารถนำมาปฏิบัติตาม เพื่อให้เข้าถึงโลกียสุข คือ ความสุขในทางโลก และเป้าหมายสูงสุดของชีวิตเป็นโลกุตตรธรรม คือ การหลุดพ้นจากอสังขกิเลส เข้าสู่พระนิพพาน

^๑ วินย.มท. (ไทย) ๑/๑๙/๑๑, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๓๘/๒๕๒, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖/๑๐,๑๐๒/๑๕๖, ๑๙๑/๒๗๖, อง.ปมจก. (ไทย) ๒๒/๕๑/๕๒๐,๗๓/๑๒๓,๗๔/๑๒๕,๑๕๕/๒๕๓,๑๙๔/๓๓๐.

^๒ วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๑๖.

^๓ สุชีพ ปุณฺณานุกาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯพมทานคร : โรงพิมพ์พมทานุกรมวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๗.

ปัจจุบัน การดำเนินชีวิต มีความเป็นอยู่แบบต้องแข่งขันกับเวลา เนื่องจากค่าครองชีพสูงจึงต้องดิ้นรนมาก เพื่อให้ได้กับความต้องการ ความเห็นแก่ตัวก็มีมากขึ้น เมื่อขาดความพอดีกับสิ่งที่ตนเองมีอยู่ จึงทำให้เกิดปัญหาตามมามากมาย เช่น ภัยธรรมชาติ น้ำท่วม ไฟไหม้ ลมพายุพัดถล่ม หรืออุบัติเหตุต่างๆ จนทำให้ต้องเสียทรัพย์สินเงินทอง กระทั่งถึงเสียคนที่รักในครอบครัวและญาติๆ ก็เกิดความทุกข์โศกเศร้าเสียใจหาทางแก้ไขหรือทางออกไม่ได้ ถึงกับทำร้ายตัวเอง เช่น ฆ่าตัวตาย ทำร้ายผู้อื่น เสียสติ พิการ์ก็มี หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา สอนเรื่องไตรลักษณ์ ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ของทุกสิ่งทุกอย่าง โดยในแต่ละวัน ทุกคนก็จะได้พบกับความสุขความทุกข์อยู่ตลอดเวลา เช่น ดีใจ เสียใจ สุข ทุกข์ สรรเสริญ นินทา แตกต่างกันไป ซึ่งหมายถึงการได้พบเห็นความเปลี่ยนแปลงทางชีวิต คือ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อนัตตตา ความไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่ของๆ เรา สิ่งของต่างๆ ได้มาแล้วก็ต้องหมดไป เลื่อมไป ลื่นไป ชีวิตคนก็เช่นเดียวกัน มีทั้งความสมหวัง ผิดหวัง ความพอใจ ไม่พอใจ ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามสังขารคือไตรลักษณ์ ซึ่งเกิดขึ้นอยู่กับทุกคน เมื่อเกิดปัญหา จึงเกิดความเดือดร้อน มีความทุกข์กายทุกข์ใจ เพราะหาทางออกหรือแก้ไขไม่ได้ เพราะเหตุที่ยังไม่เข้าใจในหลักของไตรลักษณ์ จึงเกิดความประมาททำกรรมต่างๆ กัน ไม่ได้พิจารณา มัวเอาแต่ความสุขสนุกสนาน หรือความเศร้าโศกเสียใจมาปิดบังสภาพความเป็นจริงไว้ จึงกลายเป็นความทุกข์ทางใจอย่างหนัก หาทางแก้ไขไม่ได้ แต่หากพิจารณาถึงคำสอนไตรลักษณ์ที่พระพุทธองค์สั่งสอนแล้ว ก็จะเข้าใจได้ว่า ความสุข ความทุกข์ ดีใจ เสียใจต่างๆ เป็นของไม่ยั่งยืนถาวรตลอดไป เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ไม่คงที่ ควรมองเห็นสภาวะที่เป็นจริง แล้วนำมาพิจารณาปรับปรุงแก้ไขกับตัวเองในการดำเนินชีวิต เปลี่ยนวิกฤติให้เป็นโอกาสที่ดี ไม่ประมาทในชีวิต สิ่งที่ไม่ดีก็จะดีขึ้น สิ่งที่ดีอยู่แล้วก็จะดียิ่งขึ้นไปอีก

ดังนั้น ในอดีต ชีวิตจึงมีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความพอดี ใช้สติปัญญาในการประกอบสัมมาอาชีพ เพราะได้เข้าใจในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างดี การประพฤติปฏิบัติจึงอยู่ในหลักของศีลธรรม ทั้งตั้งอยู่บนฐานของความถูกต้องดีงาม การเป็นอยู่ของสังคมจึงมีความสุข เพราะได้อาศัยหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา ทำให้คนสมัยก่อนพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันได้ มีธรรมะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ เป็นสิ่งที่จะก่อให้เกิดความรู้และสร้างปัญญาแก่คนทั้งหลาย โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางในการศึกษาเรียนรู้ธรรมะของคนในสมัยก่อน เมื่อเกิดปัญหาเรื่องความทุกข์ใจ เดือดร้อนใจ หรือความเปลี่ยนแปลงสูญเสียเกิดขึ้น ก็สามารถทำใจให้ยอมรับสภาวะนั้นๆ ได้ ซึ่งจะต่างกับปัจจุบัน ที่ยังไม่เข้าใจถึงความจริงของไตรลักษณ์นี้ เพราะไปสนใจกับวัตถุจนมองข้ามถึงความจริงของธรรมะ ปัญหาจึงเกิดขึ้น ทำให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างลำบาก เนื่องจากหาทางแก้ไขปัญหาหรือทางออกให้กับตัวเองไม่ได้

เมื่อพิจารณาถึงปัญหาที่เกิดขึ้นแล้ว ผู้วิจัย จึงต้องทำการวิจัยหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ในเรื่องไตรลักษณ์ การที่จะเข้าใจในหลักคำสอนได้ และผู้ที่เข้าถึงหรือเข้าใจอย่างแท้จริงแล้วจะเกิดผลอย่างไร ทั้งนี้ เพื่อจะนำมาเป็นแนวทางของการปฏิบัติให้เกิดผลเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน ถ้าหากยังไม่มีการศึกษาอย่างเข้าใจแจ่มแจ้งและแนวทางแก้ไขหรือหาทางออก ให้กับประชาชน ก็เกิดความเสียหายทางจิตใจ ความเป็นอยู่ การดำรงชีวิตที่พอดีพอเหมาะ หรือความเป็นอยู่แบบมีความสุขตามที่จะเป็น โดยการนำหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์มาใช้ ให้เข้ากับความเป็นจริงในการดำเนินชีวิต ให้มองเห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นและเป็นไปอยู่ในโลกนี้ ก็ต้องมีเหตุมีปัจจัยเป็นเบื้องต้น เมื่อมองให้เห็นสาเหตุก็จะเกิดปัญญาแก้ไขปัญหาได้ แต่เมื่อไม่สามารถแก้ไขได้ ก็จะทำให้ได้ว่าทุกอย่างก็ต้องเป็นอย่างนั้นเอง เป็นความจริงของสังขาร เพราะเราตกอยู่ภายใต้ภาวะทั้ง ๓ อย่างคือ ความเปลี่ยนแปลง ความเป็นทุกข์ ความเป็นสภาพไม่อยู่ในการควบคุมของเราได้ ปัญหาอยู่ที่ว่า เราจะนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้อย่างไร ความสำคัญของปัญหามีมาก เนื่องจากประชาชนในสังคม ยังไม่เข้าใจถึงความเป็นจริงทางสังขารขันธ์ การนำเดินชีวิตจึงไม่ค่อยจะสมบูรณ์ตามที่ควรจะเป็น จากปัญหาที่กล่าวมา ผู้วิจัยจึงอยากนำเสนอแนวทางที่จะช่วยให้ประชาชนมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น โดยการนำหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเรื่องไตรลักษณ์ มาวิจัย เพื่อให้ได้ทราบถึงปัญหาที่เป็นอยู่ และก็จะได้นำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ ในการดำเนินชีวิต เพื่อเป็นการลดปัญหาความไม่เข้าใจสภาพตามความเป็นจริงทางชีวิต จึงสมควรที่จะหาแนวทางดับทุกข์ทางกายและใจ โดยนำผลการศึกษานี้ไปเป็นแนวทางการแก้ไขปัญหา จะทำให้ประชาชนที่ศึกษาแล้วนำไปปฏิบัติตาม ได้รับประโยชน์มีแนวทางหรือหลักในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องเหมาะสม เข้าใจในสภาวะของความเป็นจริง การดำเนินชีวิตของตนเองและครอบครัว จะมีแต่ความสุขสบาย เมื่อได้นำหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์มาแก้ไขปัญหามานี้

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิธีการอธิบายคำสอนในเรื่องไตรลักษณ์ของพระพุทธเจ้า
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาประโยชน์ของหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ ในการแก้ปัญหาชีวิต

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์มีความหมายและลักษณะที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ที่อธิบายเป็นลำดับมาอย่างไร

๑.๓.๓ การปฏิบัติตามหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์จะต้องทำอย่างไร

๑.๓.๔ หลังจากการศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์และนำไปใช้แล้ว จะเกิดผลอย่างไร

๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

การศึกษา (Study) หมายถึง การเรียนรู้ การแสวงหาความรู้

คำสอน (Doctrine) หมายถึง คำสอนทางพระพุทธศาสนา คือ

คำสอนของพระพุทธเจ้า

อายตนะ หมายถึง การเชื่อมต่อระหว่าง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

และรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์

กระบวนการ หมายถึง องค์ประกอบแห่งเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งเป็นธาตุขันธ์

ไตรลักษณ์ (Three Characteristics) หมายถึง ลักษณะ ๓ หรือ อากาโร ๓ อย่าง

ได้แก่ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์

อนัตตตา ความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน

พระพุทธศาสนาเถรวาท (Theravāda Buddhism) หมายถึง พระพุทธศาสนา

แบบดั้งเดิม ซึ่งถือตามคติที่พระอรหันต์พุทธสาวก ได้วางหลักธรรมวินัยเป็น

แบบแผนไว้ เมื่อครั้งประชุมสังคายนา ได้แก่พระพุทธศาสนาอย่างที่นับถือ

แพร่หลาย ในประเทศไทย พม่า ลังกา ลาว และกัมพูชา

๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระวินัยปิฎก ได้กล่าวถึงคำสอนไตรลักษณ์ว่า “ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับภิกษุ ปัญจวัคคีย์ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ ขันธ์ห้านี้ ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึง ได้ใน ขันธ์ห้าว่า ขันธ์ทั้งหลายของเราจงอย่าเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะ ขันธ์ห้าเป็นอนัตตา ฉะนั้น จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ใน ขันธ์ห้าว่า จงอย่าเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น”^๔

^๔ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗.

พระผู้มีพระภาคได้ทรงตรัสสรุปว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเมื่อหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อเมื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี”^๕

พระสุตตันตปิฎก ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องไตรลักษณ์กับพราหมณ์คนหนึ่งชื่อ อัคคิเวสสะว่า “ท่านจงมนสิการเถิด ครั้นมนสิการแล้วจึงตอบ เพราะคำหลังกับคำก่อนหรือคำก่อนกับคำหลังของท่านไม่ตรงกัน”

ท่านเข้าใจข้อความนั้นว่าอย่างไร หมายเอาชนห้ามี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
เที่ยงหรือไม่เที่ยง ไม่เที่ยงพระโคตมผู้เจริญ
สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข
เป็นทุกข์ พระโคตมผู้เจริญ
สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า
นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นอัตตาของเรา

ข้อนั้นไม่ควรเลย พระโคตมผู้เจริญ
ท่านเข้าใจข้อความนั้นว่าอย่างไร ผู้ใดติดทุกข์ เข้าถึงทุกข์แล้ว ก่ลักลั่นทุกข์แล้ว ยัง
พิจารณาเห็นทุกข์ว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นอัตตาของเรา ผู้นั้นกำหนดรู้ทุกข์ได้เอง หรือจะทำ
ทุกข์ให้สิ้นไปแล้วจึงอยู่ มีบ้างหรือ

จะพึงมีได้อย่างไร ข้อนี้มีไม่ได้เลย พระโคตมผู้เจริญ
อัคคิเวสสะ ท่านเข้าใจข้อความนั้นว่าอย่างไร เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านติดทุกข์ เข้าถึงทุกข์แล้ว
ก่ลักลั่นทุกข์แล้ว ยังพิจารณาเห็นทุกข์ว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นอัตตาของเรามีใช่หรือ
จะมีอย่างไรได้ ข้อนี้ต้องเป็นดังนั้น พระโคตมผู้เจริญ”^๖

พระสุตตันตปิฎก ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องไตรลักษณ์กับภิกษุว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ฯลฯ รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ สัญญาเป็นทุกข์ สังขารเป็นทุกข์ วิญญาณเป็นทุกข์ ฯลฯ รูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา. ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขาร ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเมื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลาย

^๕ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๓/๓๐

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๕- ๓๙๖.

กำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก”^๘

“ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่พระเชตะวันมหาวิหาร อันเป็นอารามของอนาถบิณฑิกะเศรษฐี ในเมืองสาวัตถี ได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วตรัสสอนในอุปัฏฐากว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงครั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นแล้วจึงบอก”^๙

พระธรรมปิฎก ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องไตรลักษณ์ไว้ในหนังสือ **พุทธธรรม** ว่า พระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องไตรลักษณ์ว่า “กฎธรรมชาตินี้ เป็นธรรมชาติ คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมลัทธิ คือภาวะที่ตั้งอยู่ หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสนาใดๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะเอง ศาสดาในความหมายของพุทธธรรม ด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้ แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่อุบัติก็ตาม ชาติ (หลัก) นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมลัทธิ^{๑๐} เป็นธรรมนิยามว่า

^๘ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗-๒๘.

^๙ อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๓๗/๒๗๘-๒๗๙. “อุปัฏฐากา วา ภิกขเว ตถาคตานัน อานุโปฏฐากา วา ตถาคตานัน จิตฺตาว สา ชาติ ธรรมญฺจิตฺตตา ธรรมนิยามตา สัพเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ตํ ตถาคตโถ อภิสมฺมุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺมุชฺชิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปญฺญเปติ วิวรติ วิภฺชติ อุตฺตานิโรติ สัพเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ฯ อุปัฏฐากา วา ภิกขเว ตถาคตานัน อานุโปฏฐากา วา ตถาคตานัน จิตฺตาว สา ชาติ ธรรมญฺจิตฺตตา ธรรมนิยามตา สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ตํ ตถาคตโถ อภิสมฺมุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺมุชฺชิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปญฺญเปติ วิวรติ วิภฺชติ อุตฺตานิโรติ สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ฯ อุปัฏฐากา วา ภิกขเว ตถาคตานัน อานุโปฏฐากา วา ตถาคตานัน จิตฺตาว สา ชาติ ธรรมญฺจิตฺตตา ธรรมนิยามตา สัพเพ ธรรมมา อนตฺตาคิ ตํ ตถาคตโถ อภิสมฺมุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺมุชฺชิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปญฺญเปติ วิวรติ วิภฺชติ อุตฺตานิโรติ สัพเพ ธรรมมา อนตฺตาคิ ฯ ฉบบมฺหาจฺจำเตปิฏกั”

^{๑๐} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๕๗๖/๓๖๘, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

สัพเพ สงขารา อนิจจา สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง
 สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์
 สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา

“ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา”

ไตรลักษณ์นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณ์ แปลว่า ลักษณะที่ทั่วไป หรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง ซึ่งได้ความหมายเท่ากัน

เพื่อความเข้าใจง่ายๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existence) โดยย่อ ดังนี้

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒. ทุกขตา (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยาก เข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

๓. อนัตตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน”^{๑๐}

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องไตรลักษณ์ไว้ในหนังสือ **คู่มือมนุษย์** ว่า พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนว่า มนุษย์จะต้องพิจารณาเป็นเบื้องต้น ถึงความลำบากและความทุกข์ที่มีอยู่คืออะไร ความเกิดขึ้น ความเป็นอยู่ ความเศร้าโศกเสียใจ ความเปลี่ยนแปลงไป เป็นทุกข์หรือ หรือว่าอะไรเป็นทุกข์ และอะไรคือมูลเหตุให้เกิดทุกข์ ความเป็นจริง ลักษณะของความเปลี่ยนแปลงมีอยู่ตลอดเวลา คือมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับสลายไป เป็นไปอย่างรวดเร็ว แต่หากว่าบุคคลมีความไม่รู้อย่างแจ่มแจ้งในลักษณะนี้ จึงไม่สามารถมองเห็นหรือเข้าถึงได้ง่าย จะต้องได้รับการศึกษาและนำไปปฏิบัติจริงๆ จึงจะเกิดผลได้

“สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ประกอบอยู่ด้วยลักษณะอันเรียกว่า ไตรลักษณ์ หรือลักษณะ ๓ ประการ กล่าว คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^{๑๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๖๗-๖๘.

อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง หมายความว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอไป ไม่มี ความคงที่ตายตัว

ทุกขังแปลว่า เป็นทุกข์ มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์ มองดูแล้ว น่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นๆ

อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีความหมายแห่งความเป็น ตัวเป็นตน ไม่มีลักษณะอันใด ที่จะทำให้เราถือได้ว่ามันเป็นของเรา ถ้าเราเห็นอย่างแจ่มแจ้งชัดเจน ถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่าไม่มีตัว ไม่มีตนจะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราไปหลงเห็นว่าเป็นตัว เป็นตนนั้น เพราะความไม่รู้อย่างถูกต้องนั่นเอง”^{๑๑}

พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเรื่องไตรลักษณ์ว่า “เป็นเครื่อง ยืนยันความถูกต้องแท้จริงของหลักจริยธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะหลักการกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความ หลุดพ้น เช่น เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปเป็นรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่อง อาศัยกันจึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนความหลุดพ้นจึงมีได้”

และมีพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งที่เน้นให้เห็นความสำคัญของการมโนการความเป็นอนัตตา ความว่า “ภิกษุมองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ก็ตาม ฯลฯ ทั้งหมดนั้น ไม่ใช่ของเรา มีใช่เราเป็นนั่น นั่น ไม่ใช่ตัวตนของเรา เมื่อรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงจะไม่ มี อหังการ มมังการ มานานุสัย ทั้งในกายอัน พร้อมด้วยวิญญาณนี้ และในนิमित หมายทั้งปวงภายนอก”^{๑๒}

พระธรรมปิฎก, ได้กล่าวถึงสภาวะกฎไตรลักษณ์ในหนังสือ **พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร** ว่า “ลักษณะที่มีทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา

อนิจจะ ไม่เที่ยง คือ ไม่ดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ เพราะเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องดับไปในที่สุด ทุกๆ สิ่งจึงมีหรือเป็นอะไรเข้ามาแล้วก็กลับไม่มี เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ชั่วคราวเท่านั้น

ทุกขะ ทนอยู่คงที่ไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ เหมือนอย่างถูกบีบคั้นให้หลุด โทรมเก่าแก่ไปอยู่เรื่อยๆ ทุกๆ คนผู้เป็นเจ้าของสิ่งเช่นนี้ ก็ต้องทนทุกข์เดือดร้อนไม่สบายไปด้วย เช่น ไม่สบายเพราะร่างกายป่วยเจ็บ

อนัตตา ไม่ใช่อัตตา คือไม่ใช่ตัวตน”^{๑๓}

^{๑๑} พุทธทาส อินทปัญโญ, **คู่มือมุนษย์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๐๑), หน้า ๓๑.

^{๑๒} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), **ไตรลักษณ์**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม), หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

^{๑๓} **พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๐), หน้า ๑๐-๑๑.

วงศ์ ชาญบาลี ได้กล่าวถึงเรื่องไตรลักษณ์ไว้ในหนังสือ**พระวิสุทธิมรรค**ว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาไว้ด้วยบาทพระคาถาว่า “สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ, ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดภิกษุในพระพุทฺธศาสนานี้ พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมอันยฺตุในภุมิ ๓ คือ กามาวจรภุมิ รูปาวจรภุมิ อรูปาวจรภุมิ ทั้ง ๓ นี้ เป็นอนิจจัง มิได้เที่ยง ในกาลนั้นคือกาลอันมีในภายหลัง ตั้งแต่บังเกิดขึ้นแห่งญาณทั้งหลาย มีอุทยัพพญาณ คือ ปัญญาอันพิจารณาเห็นซึ่งความดับเป็นอาทิ พระภิกษุนั้นก็เห็น้อยหน่าในกองทุกข์ คือ ปญฺจกัณฺธํ อันเวียนวายตายเกิดอยู่ในภพทั้ง ๓ นี้ กามาวจรภพเป็นอาทิ “เอส มคฺโค วิสฺสุทฺธิยา” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม กล่าวคือ นิพพานญาณปัญญาที่เห็น้อยหน่าในกองทุกข์ กล่าวคือ ปญฺจกัณฺธํนี้ ชื่อว่าเป็นอุบายที่จะให้ตรัสรู้พระนิพพาน”^{๙๔}

จรัส พยัคฆราชศักดิ์ ได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องไตรลักษณ์ไว้ในหนังสือ**อีสาน ๑ ศาสนาและวรรณกรรมนิยมท้องถิ่น**ว่า “การสอนเรื่องอนัตตาของพระพุทธเจ้า เป็นการปฏิเสธคำสอนเรื่องอาตมันของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งถือตามคำสอนของคัมภีร์พระเวท พุทธศาสนาไม่เพียงแต่ถือว่ามนุษย์ทุกคนเป็นอนัตตาเท่านั้น แต่ทุกๆ สิ่งที่มีอยู่ในสากลของจักรวาลนี้ ไม่ว่าจะเป็อนุภาตินกสังขาร หรืออนุภาตินกสังขาร ล้วนแต่เป็นอนัตตา หรือปราศจากตัวตนที่เที่ยงแท้ทั้งสิ้น ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ภายใต้กฎแห่งความจริงอย่างเดียวกัน นั่นก็คือ ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ และอนัตตา ไม่มีตัวตนหรือปราศจากตัวตน ทั้ง ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงเป็นความจริงแห่งสิ่งทั้งปวงเหมือนกัน จึงกล่าวได้ว่า กฎไตรลักษณ์ เป็นกฎแห่งสากลจักรวาลที่จะดำรงอยู่ตลอดไป”^{๙๕}

ปิ่น มุกข์กันต์ ได้แสดงทัศนะของไตรลักษณ์ไว้ในหนังสือ**พุทธศาสตร์**ว่า “ลักษณะทั้งสามที่เรียกว่าไตรลักษณ์นี้ มีอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง ที่เป็นสังขารคือของที่ผสมขึ้นจากหลายอย่างรวมกัน ไม่ใช่ธาตุอย่างเดียวกันๆ สิ่งใดเป็นสังขาร สิ่งนั้นก็ตกอยู่ในไตรลักษณ์นั่นเอง”^{๙๖}

พระมหา นิยม สีสลวโร ได้สรุปเรื่องอนัตตาในงานวิจัยว่า “จากการศึกษาหลักคำสอนเรื่องอนัตตา ในพุทธปรัชญาเถรวาทที่ผ่านมาทำให้ทราบชัดว่า คำว่า อตฺตา ที่ปรากฏในพุทธปรัชญาข้างนั้น มีความหมายในทางอัตวิสัย คือการมีอยู่ของอัตตา ขึ้นอยู่กับการรับรู้ หรือพิจารณาของตัวผู้รับรู้ เป็นภาวะทางจิตวิทยา พุทธปรัชญา ใช้คำว่า อตฺตา ในระดับสมมติสัจจะ คือ ความจริงระดับสมมติ ซึ่งมี

^{๙๔} ชาญ วังคฺบาลี, **พระวิสุทธิมรรค**, (กรุงเทพมหานคร, โรงพิมพ์ธรรมบรรณาคาร, ๒๕๒๕), หน้า ๒๗.

^{๙๕} จรัส พยัคฆราชศักดิ์, **อีสาน ๑ ศาสนาและวรรณกรรมนิยมในท้องถิ่น**, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๙๙.

^{๙๖} ปิ่น มุกข์กันต์, **พุทธศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๐๖.

บัญญัติขึ้นใช้เพื่อสื่อสารกันในสังคมโลก แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถสัจจะ คือความจริงขั้นสุดท้ายแล้ว ทุกสิ่งไม่ใช่อดีต แต่เป็น อนัตตา ทุกสิ่งเป็นภาวะที่ว่าง (สุญญตา) จากตัวตน”^{๑๗}

สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้กล่าวถึงเรื่องไตรลักษณ์ไว้ในหนังสือ **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน** ว่า “พระพุทธองค์ทรงตรัสแก่ปัญจวัคคีย์ ในอนัตตลักขณสูตรคือ ๑. รูป (ร่างกาย) เวทนา (ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) สังขาร (ความคิดหรือเจตนา) วิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา หู เป็นต้น) ไม่ใช่ตน ถ้าเป็นตน ก็จะต้องบังคับบัญชาให้เป็นอย่างนี้ ไม่เป็นอย่างนั้นได้ เพราะไม่ใช่ตน จึงบังคับบัญชาไม่ได้. ๒. แล้วตรัสถามให้ตอบเป็นข้อๆ ไปว่า ชั้น ๕ มีรูปเป็นต้นนั้น เทียงหรือไม่เที่ยง ไม่เที่ยง สิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์หรือสุข เป็นทุกข์ สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตามเห็นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ไม่ควร. ๓. ตรัสสรุปว่า เพราะเหตุนี้ เห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า รูปเป็นต้นนั้น ทุกชนิดไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา. ๔. ตรัสแสดงผลว่า อริยสาวกผู้เห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในรูปเป็นต้นนั้น เมื่อเบื่อหน่ายก็คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ว่าสิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ไม่ต้องทำหน้าที่อะไรเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก”^{๑๘}

บุญมี แทนแก้ว ได้กล่าวถึงความทุกข์ไว้ในหนังสือ **จริยศาสตร์**ว่า “จริยธรรมทางพระพุทธศาสนา ที่ควรประพฤติ คือ จะต้องหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ ความเศร้าโศก ความเจ็บปวด ความป่วยไข้ ความพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรัก ความแก่และความตาย ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสไว้คือ อริยสัจ ๔ ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบโดยการตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ภายใต้ร่มมหาโพธิ์ ณ พุทธคยา”^{๑๙}

๑.๖ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีขอบเขตการศึกษาคือ ใช้การวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research)

๑.๖.๑ ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง พระไตรปิฎก เป็นตำราหรือเอกสารหลักที่สำคัญที่สุดทางพุทธศาสนา เพราะเป็นตำราที่บันทึกหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างละเอียด โดยมีทั้งฉบับภาษาบาลีและภาษาไทย ซึ่งถือว่าเป็นเอกสารที่มีความถูกต้องและเชื่อถือได้

^{๑๗} พระมหานิยม สีสลวโร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒.

^{๑๘} สุชีพ ปุญญานุภาพ, **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน**, หน้า ๒๑๔.

^{๑๙} บุญมี แทนแก้ว, **จริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๒๖.

๑.๖.๒ ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ พุทธธรรม รวมถึงเอกสารหรือตำราทางวิชาการอื่นๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

- ๑.๗.๑ เก็บรวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง
- ๑.๗.๒ เก็บรวบรวมจากงานวิจัยและเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง
- ๑.๗.๓ จัดลำดับข้อมูลและจัดหมวดหมู่ของข้อมูล
- ๑.๗.๔ เรียบเรียง วิเคราะห์ข้อมูล
- ๑.๗.๕ สรุปผลและนำเสนอผลการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

- ๑.๘.๑ ได้ทราบถึงหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง
- ๑.๘.๒ ได้ทราบถึงวิธีการสอนเรื่องไตรลักษณ์ของพระพุทธเจ้า
- ๑.๘.๓ ได้ทราบถึงผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น เมื่อเข้าใจในหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์แล้วนำไปใช้แก้ปัญหาต่างๆ ในการดำเนินชีวิตได้

บทที่ ๒

ไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑ ความหมายของไตรลักษณ์

คำว่า ไตรลักษณ์ มาจากคำ ๒ คือ คำว่า ไตร + ลักษณะ ภาษาบาลีว่า ตี + ลกฺขณานิ คำว่า ไตร หรือ ตี แปลว่า ๓ คำว่า ลักษณะ หรือ ลกฺขณานิ แปลว่า อาการ หรือ ลักษณะ

ดังนั้น เมื่อนำคำทั้งสองมารวมเข้ากันแล้วก็จะได้ คำว่า ไตรลักษณ์ หรือ ตีลกฺขณานิ ซึ่งแปลว่า ลักษณะ ๓ อย่างคือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ตรงกับภาษาอังกฤษว่า (Three Characteristics of Existence) แปลว่า ลักษณะ ๓ อย่าง ซึ่งหมายถึง ลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม

ตามพจนานุกรม **pali-english dictionary** ของสมาคมบาลีปกรณ์ (PTS)

คำว่า ทุกขะ มาจากคำอุปสรรคว่า ทฺ + ก หรือ ข ซึ่งมาจากคำว่า ชม แปลว่า ทน (to last) ซึ่งแปลว่า สภาพที่ทนได้ยาก หมายถึง สิ่งทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นมาแล้ว ไม่สามารถจะดำรงคงที่อยู่ตามสภาพเดิมได้ตลอดกาล เพราะสิ่งทั้งหลายต้องเปลี่ยนแปลง สิ่งทั้งหลายจึงทนอยู่ตามสภาพเดิมได้ยาก ซึ่งเรียกว่าทุกข์ อันเป็นผลมาอนิจจัง^๑

ไตรลักษณ์^๒ ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมีตัวตน สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามบาลีว่า เป็น อนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจัง หมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยง ภาวะที่เป็นอนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางที่ใช้ อย่างภาษาพูดว่า ทุกขัง เป็นทุกข์ เป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ มีสภาวะแห่งความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความ เป็นทุกข์เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^๓ ความเป็นของมีตัวตน ภาวะที่เป็นอนัตตานั้น

^๑ Rhys Davids, William T.W. **Pali - English Dictionary**, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, 1989. P. 324.

^๒ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๘๔.

^๓ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา มีใช่ตัว มีใช่ตน เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

ใน อนิจจวรรค ที่กล่าวถึงไตรลักษณ์ มีทั้งหมด ๑๒ สูตร ในแต่ละสูตรก็มีใจความหรือมีความหมายสำคัญ ดังนี้

๑-๒-๓. อัชฌัตตานิจจสูตร, อัชฌัตตทุกขสูตร, และอัชฌัตตานัตตสูตร ว่าด้วยอายตนะภายในไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือทรงสอนให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า อายตนะภายในไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดและหลุดพ้น

๔-๕-๖. พาหิรานิจจสูตร, พาหิรทุกขสูตร, และพาหิรานัตตสูตร ว่าด้วยอายตนะภายนอกไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ทรงสอนให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า อายตนะภายนอกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดและหลุดพ้น

๗-๘-๙. อัชฌัตตานิจจาตีตานาคตสูตร, อัชฌัตตทุกขาตีตานาคตสูตร, และอัชฌัตตานัตตาตีตานาคตสูตร ว่าด้วยอายตนะภายในทั้งที่เป็นอดีตและอนาคตไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือทรงสอนว่า อายตนะภายใน ที่เป็นอดีตและอนาคตไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ต้องกล่าวถึงอายตนะภายในที่เป็นปัจจุบัน

๑๐-๑๑-๑๒. พาหิรานิจจาตีตานาคตสูตร, พาหิรทุกขาตีตานาคตสูตร, และพาหิรานัตตาตีตานาคตสูตร ว่าด้วยอายตนะภายนอกทั้งที่เป็นอดีตและอนาคต ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือทรงสอนว่า อายตนะภายนอก ที่เป็นอดีตและอนาคตไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ต้องกล่าวถึงธรรมารมณฺ์ที่เป็นปัจจุบัน ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่เฝ้าใฝ่ใน อายตนะภายใน-ภายนอกทั้งที่เป็นอดีตและอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับธรรมารมณฺ์ที่เป็นปัจจุบัน^๔

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมีใช่ตัวตน^๕

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะ ๓ ประการ แห่งสังขารธรรมทั้งหลาย -Tilakkhana:

The three characteristics)

๑. อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง –Aniccatã : impermanence; transiency.
๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ –Dukkhatā : state of suffering or being oppressed.
๓. อนตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน - Anattatā : soullessness; not-self.

^๔ ดูรายละเอียดใน ส. สฬา. (ไทย) ๑๘/๑-๑๒/๒-๑๐.

^๕ ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑.

ไตรลักษณ์ เรียกก๊อย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณ์ คือ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารธรรมทั้งปวง
Sāmañña-lakkhana: the three common characteristics.^๖

ธรรมนิยาม ๓ (กำหนดแห่งธรรมดา, ความเป็นไปอันแน่นอนโดยธรรมดา, กฎธรรมชาติ –
Dhamma-niyāma: orderliness of nature; natural law)

๑. สัพเพ สงขารา อนิจจา สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง - Subbe sankhārā
aniccā: all conditioned states are impermanent.

๒. สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์ - Subbe sankhārā
dukkhā: all conditioned states are subject to oppression, conflict or suffering.

๓. สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมคือสังขตธรรมและอสังขตธรรมหรือสังขารและวิสังขารทั้ง
ปวงไม่ใช่ตน - Subbe dhammā anattā: all states are not-self or souless.

หลักนี้เรียกก๊อย่างว่า ไตรลักษณ์ หรือ สามัญลักษณ์ พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม
หลักทั้งสามนี้ ก็คงมีอยู่เป็นธรรมดา พระพุทธเจ้าเป็นแต่ทรงค้นพบและนำมาเปิดเผยแสดงแก่เวไนย^๗

ไตรลักษณ์ หรือลักษณะ ๓ ประการ กล่าวคือ ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

อนิจจัง (อนิตยะ ในภาษาสันสกฤต) เป็นลักษณะที่ ๑ ในไตรลักษณ์ ซึ่งโดยทั่วไปถือว่าเป็นรากฐานของลักษณะที่ ๒ และ ที่ ๓ คือ ทุกขังและอนัตตา^๘ เพราะว่สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ และสิ่งใดไม่เที่ยง จึงไม่ควรถือสิ่งนั้นว่าเป็นตัวตนและของตน

Warder A.K. ก็ได้กล่าวถึงการสอนเรื่องไตรลักษณ์ของพระพุทธเจ้าในหนังสือ เรื่อง
Indian Buddhism กับภิกษุว่า

“พระพุทธเจ้า	ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอคิดอย่างไร สังขารทั้งหลาย เป็นของเที่ยงแท้ หรือไม่เที่ยงแท้
ภิกษุทั้งหลาย	ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า
พระพุทธเจ้า	ถ้าไม่เที่ยงแท้ เป็นสุขหรือเป็นทุกข์
ภิกษุทั้งหลาย	เป็นทุกข์พระเจ้าข้า
พระพุทธเจ้า	เมื่อเป็นทุกข์ควรหรือที่จะยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นเราเป็นของๆ เรา

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๐๔.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

^๘ Malalasekera G.P., **Encyclopaedia of Buddhism Volume I**, : the
Government of Ceylon, 1961, P. 657.

ภิกษุทั้งหลาย ไม่ควรยึดถือพระเจ้าข้า
 พระพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
 ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ควรที่จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นเรา เป็นของๆ เรา
 เป็นสภาพว่างเปล่า หาเจ้าของมิได้”^๕

Jacobson Nolan Pliny ก็ได้เขียนเกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ในหนังสือ เรื่อง *Understanding Buddhism* ว่า “คำสอนของพระพุทธเจ้าที่ว่า ความจริง เป็นกระบวนการทางสังคม อาศัยส่วนประกอบซึ่งแยกได้ ๒ ส่วน ได้แก่ ความเป็นอิสระและธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นเองตามสภาพะ ถึงแม้จะมีเหตุการณ์อยู่ในความยั่งยืนถาวรของชีวิต นั่นเป็นเพียงสมมติ แต่คอนเซ็ปของหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับ อนิจจัง คือความไม่เที่ยง”^๖

Woodward F.L. ก็ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าสอนไตรลักษณ์กับภิกษุในเมืองสาวัตถี ในหนังสือ *The book of The Kindred Sanyungs (Sanyutta–Nikaya)* ในสังยุตตนิกายว่า

“ดูกร ภิกษุผู้เห็นภัยในวัฏสงสารทั้งหลาย ตา เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวตน สิ่งใด ไม่ใช่ตัวตน สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวเรา นั่นไม่ใช่ของๆ เรา ไม่ใช่เป็นตัวเรา หู จมูก ลิ้น กายใจ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวตน สิ่งใด ไม่ใช่ตัวตน สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวเรา นั่นไม่ใช่ของๆ เรา ไม่ใช่เป็นตัวเรา

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้รับคำสอนที่ดี จะทำให้รังเกียจ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ การที่อริยสาวกรังเกียจโดยอายตนะภายใน ๖ ก็จะละตัณหาจากอายตนะเหล่านั้น ไม่มีตัณหา เป็นอิสระ ในความเป็นอิสระนี้ มาจากการมองเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การได้สัมผัส การได้รับรู้ทางใจ จึงเป็นอิสระ ดังนั้น อริยสาวกตระหนักรู้ว่า การเวียนว่ายตายเกิด ได้ถูกทำลายแล้ว ชีวิตอยู่อย่างถูกต้องแล้ว มารกิจหรือพรหมจรรย์ได้กระทำสิ้นสุดแล้ว ภาวใหม่ไม่มีอีก”^๗

^๕ Warder A.K. **Indian Buddhism**, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi, 1970, p. 53.

^๖ Jacobson Nolan Pliny, **Understanding Buddhism**, Southern Illiniis University Press Carbondale and Edwardsville, 1986, p. 49.

^๗ Woodward F.L. **The Book of The Kindred Sayings**, (Sanyutta – Nikaya) or Grouped Suttas Past IV, The Pali Text Society of Ocford, 1996, p. 1-2.

ทุกข์ แปลว่า สภาวะที่บีบคั้นของธรรมชาติ หมายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์มองดูแล้วน่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นๆ เช่น “สภาวะของขั้นที่ ๕ เป็นตัวทุกข์ อันมีต้นเหตุเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์”^{๑๒}

อีกอย่าง คำว่า ทุกข์ ทุกข หรือ ทุกขตา เป็นลักษณะที่ ๒ ของไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นผลเกี่ยวข้องกับลักษณะที่ ๑ คือ อนิจจัง กล่าวคือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือสิ่งที่เป็นทุกข์เพราะความไม่เที่ยง โดยทั่วไปคำว่าทุกข์ ถูกแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า **Suffering** และมักใช้ใน ๓ ความหมายใหญ่ๆ คือ

ความหมายที่ ๑ ในความหมายธรรมดาคือ ทุกข์ หมายถึง ความไม่สบายกายไม่สบายใจ ซึ่งตรงข้ามกับคำว่าสุข ทุกข์ในลักษณะนี้ หมายถึง ทุกขเวทนา ซึ่งเป็นหนึ่งในขั้นที่ ๕

ความหมายที่ ๒ มีความสำคัญทางปรัชญาที่ลึกซึ้ง หมายถึง ทุกขลักษณะซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์

ความหมายที่ ๓ ซึ่งเป็นความหมายทางปรัชญาและจิตวิทยาที่ลึกซึ้ง ทุกข์ หมายถึง ประสบการณ์ทางจิตที่เจ็บปวดทรมาน หรือ สภาวะที่บีบคั้นซึ่งเกิดมาจากความยึดมั่นถือมั่นในขั้นที่ ๕ ว่าเป็นตัวตน^{๑๓}

อนัตตา เป็นลักษณะที่ ๓ และลักษณะสุดท้ายของไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ เช่นเดียวกับอริยสัจสี่ อนัตตา เป็นคำสอนเฉพาะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น (*พุทธาณฺ สามุกฺลิกา ชมฺมเทสนา, สามุกกัณฺณิกเทสนา*)^{๑๔} และเป็นหลักคำสอนในพุทธศาสนาที่ปฏิเสธ อัตตา หรือ อาตมัน ของศาสนาพราหมณ์ ยินดูโดยตรง คำสอนเรื่อง อนัตตานั้นแหละที่มีความแตกต่างจากศาสนาพราหมณ์ ยินดู โดยสิ้นเชิง

ตามนिरুক্তิศาสตร์ คำว่า อนัตตา มาจากคำว่า น+อัตตา วิเคราะห์ว่า *อตฺตโน อภาโว* แปลว่า ความไม่มีแห่งอัตตาหรือตัวตน

คำว่า อัตตา ในภาษาบาลีมีใช้อยู่ ๒ แบบ คือ อัตตา และ อัตตะ ซึ่งถูกใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้น ในพระไตรปิฎก^{๑๕}

^{๑๒} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๓๑/๔๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖-๙๐/ ๙๖-๑๐๓.

^{๑๓} **Encyclopedia IV, P. 696. , Dukkha. The three basic facts of existence II, Buddhist Publication Society Kandy Srilanka, 1973, p. 81.**

^{๑๔} ชุ.อ. (บาลี) ๒๕/๑๑๒/๑๔๗, วิ.มท. (ไทย) ๔/๒๖,๒๗,๒๙,๓๐,๓๑,๓๓,๓๔,๓๖,๓๘,๓๙, - ที่.สี. (ไทย) ๙/๒๙๘,๓๕๕/๑๐๙,๑๔๙, ชุ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๖.

^{๑๕} **Encyclopedia I, p. 567.**

ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา คำว่า อตฺตา หรือ อตฺตตะ มีความหมายหลายอย่าง คือ

๑. ใช้เป็นคำสรรพนาม ซึ่งมีความหมายทางไวยากรณ์ และเป็นความจริงขั้นสมมติสัจจะ อตฺตา แปลว่า ตัวเองหรือตน (one-self) ซึ่งตรงกันข้ามกับคนอื่น เช่นคำว่า อตฺตา ทิ อตฺตโน นาโถ^{๑๖} (ตนแลเป็นที่พึ่งของตน)

๒. หมายถึง อตฺตภาพ หรือ อตฺตภาวะ ซึ่งประกอบด้วย รูปธรรม นามธรรม หรือ กายและใจ

๓. อตฺตา ที่ใช้ในความหมายทางอภิปรัชญา หมายถึงแก่นสาร (substance) ของชีวิต ซึ่งเรียกว่า อตฺตา ในภาษาบาลี หรือ อาตมัน ในภาษาสันสกฤต ที่เที่ยงแท้ถาวร ไม่มีเปลี่ยนแปลงหรือแตกดับไป แต่อตฺตาหรืออาตมัน ยังคงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งอตฺตาในความหมายนี้แหละ ที่ถูกปฏิเสธโดยคำสอนเรื่อง อนัตตา ในพุทธศาสนา^{๑๗}

อตฺตา เป็นเพียงสมมติสัจจะ ไม่ใช่ปรมาตฺตสัจจะ เพราะคำว่า อตฺตา เป็นเพียงคำเรียกชื่อตามสมมติ ไม่ได้มีอยู่จริงแท้โดยปรมาตฺตสัจจะ ในความจริงขั้นสูงสุด สิ่งที่มีอยู่จริงคือ กระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงแห่งรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งว่างเปล่าจากตัวตน^{๑๘}

ตามหลักพุทธปรัชญา ชีวิตของมนุษย์ประกอบด้วยชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ละอย่างตกอยู่ในอำนาจแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งของเบญจขันธ์นี้ เป็นของเที่ยง เป็นสุข และเป็นอตฺตา ตัวตน^{๑๙}

อีกประหนึ่ง **อนัตตา** แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่มีความหมายแห่งความเป็นตัวเป็นตน ไม่มีลักษณะอันใดที่จะทำให้เราถือได้ว่ามันเป็นของเรา ถ้าเราเห็นอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่าไม่มีตัวไม่มีตนจะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราหลงเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนนั้น เพราะความไม่รู้อย่างถูกต้องนั่นเองลักษณะสามัญ ๓ ประการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมากกว่าคำสั่งสอนอื่นๆ บรรดาคำสั่งสอนทั้งหลายจะนำมารวบยอดอยู่ที่การเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นี้ทั้งนั้น บางทีก็กล่าวตรงๆ บางทีก็พูดด้วยโวหารอย่างอื่น แต่ใจความมุ่งแสดงความจริงอย่างเดียวกัน

^{๑๖} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๖/๑๖๐/๔๖.

^{๑๗} Anatta, **The Three Basic Facts of Existence III Impermanence**, Collected Essays, Kandy Srilanka, 1974, p. 80 - 81.

^{๑๘} Venerable Mahasi sayadaw, **The Great Discourse On not-self (Anattalakkhana Sutta)**, Buddhadhamma Foundation, Bangkok Thailand, 1996, p. 1.

^{๑๙} Yasui Ryud, **Theory Of Soul In Theravada Buddhism**, Atisha Memorial Publishing Society Calcutta, India, 1994, p. 101.

๒.๑.๑ ความสัมพันธ์กันระหว่างไตรลักษณ์

ลักษณะ ๓ ประการ (Three characteristics) คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นลักษณะที่เป็นสากลของสิ่งทั้งหลาย^{๒๐} เพราะสิ่งทั้งหลายทั้งหมดในจักรวาลนี้ ทั้งที่เป็นรูปธรรมนามธรรม ย่อมประกอบด้วยลักษณะทั้ง ๓ ประการ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นลักษณะของสังขตธรรมทั้งสิ้น แต่ละลักษณะจะมีความเกี่ยวข้องกัน เมื่อรู้ลักษณะใด ลักษณะหนึ่ง ก็จะสามารถที่จะเชื่อมโยงสวไปยังลักษณะอื่นได้อีก

แต่โดยทั่วไป ตามพระคัมภีร์ จะเริ่มต้นที่ อนิจจลักษณะ คือ ลักษณะแห่งความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม เมื่อเห็นความไม่เที่ยงของรูปธรรมนามธรรมแล้ว ก็จะไปว่า ความไม่เที่ยงของรูปธรรมนั้น เป็นความทุกข์ ของรูปธรรมอีกด้วย ซึ่งก็หมายถึง การมองเห็นทุกขลักษณะพร้อมไปกับอนิจจลักษณะด้วย ดังพระบาลีว่า ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ^{๒๑} สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ทุกขลักษณะจึงตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งอนิจจลักษณะด้วย

ส่วนอนัตตลักษณะ คือลักษณะแห่งความไม่มีตัวตน หรือความว่างจากตัวตน เป็นผลเนื่องมาจากการเห็นแจ้งในอนิจจลักษณะกับทุกขลักษณะ กล่าวคือ เมื่อพระโยคาวจร หรือผู้ทำความเพียร กำหนดดูรูปนาม จนเห็นความไม่เที่ยงและความทุกข์ ก็จะทำให้เบื้องหน่ายคลายจากความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามนั้น จากนั้น อนัตตลักษณะคือความไม่มีตัวตนของรูปนามและสรรพสิ่งในโลก ก็จะปรากฏชัด จิตของผู้เห็น อนัตตลักษณะขณะนั้น ก็จะว่างจากตัวตน (สูญญตา) ไปด้วย

ดังนั้น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงมีความเกี่ยวเนื่องถึงกัน ในฐานะเป็นหลักธรรมที่เป็นนิพพาน สปปายปฏิบัติ คือเป็นทางไปสู่พระนิพพาน หรือความหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง

แม้ว่าคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ จะเป็นคำสอนสากลใช้กับทุกสิ่งทุกอย่าง แต่พระพุทธรองค์ทรงเน้นสอนไตรลักษณ์ ที่เป็นลักษณะเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ที่ประกอบด้วยรูปธรรมและนามธรรม เพราะคำสอนของพระพุทธรองค์ เป็นสัจธรรมของชีวิตที่สอนให้มนุษย์รู้ชีวิตตามความเป็นจริง แล้วดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับความจริง เพื่อนำชีวิตไปสู่ความพ้นทุกข์ที่เรียกว่า พระนิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต^{๒๒}

^{๒๐} Chinchore Mangala R, **Anatta / Anatmata : An Analysis of Buddhist Anti – Substantialist Crusade**, Indian Books Center, Delhi – India, 1995. p. 44.

^{๒๑} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๑๕/๑๙, ๑๘/๑/๑.

^{๒๒} Nayanaponika Mahathera, **The Road To Inner Freedom**, Buddhist Publication Society Kandy Srilanka, 1982, p. 77.

ดังนั้น คำสอนเรื่อง อนัตตา จึงเป็นผลทางธรรมชาติแห่งการวิเคราะห์ขั้น ๕ ซึ่งเป็นส่วนประกอบอันสำคัญของชีวิตมนุษย์^{๒๓}

เรื่องความไม่เที่ยงของสรรพสิ่งทั้งหลายนั้น เคยมีสอนอยู่ก่อนพระพุทธเจ้า แต่ไม่ได้ขยายความให้ลึกซึ้งเหมือนของพระองค์ เรื่องความทุกข์ก็เหมือนกัน มีการสอนมาแล้วแต่ไม่ลึกซึ้งถึงที่สุด ไม่ประกอบด้วยเหตุผล และไม่สามารถชี้วิธีดับทุกข์ที่สมบูรณ์จริงๆ ได้ เพราะยังไม่รู้จักความทุกข์อย่างเพียงพอเท่ากับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ส่วนเรื่องความไม่ใช่ตัวตนนี้ มีสอนเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ข้อนี้เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่รู้จักว่าอะไรเป็นอะไรถึงที่สุดเท่านั้น จึงจะรู้ได้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตนไม่ใช่ของตน เหตุนี้จึงมีสอนแต่โดยพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นบุคคลที่รู้ว่าอะไรเป็นอะไรได้ถึงที่สุดจริงๆ

คำสอนเรื่องลักษณะ ๓ ประการนี้ มีวิธีที่จะประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เห็นแจ้งมากมายหลายวิธีด้วยกัน ถ้าปฏิบัติจนเห็นแจ้งแล้ว เราจะพบว่า มีข้อสังเกตข้อหนึ่งคือ ต้องเป็นการเห็นจนรู้สึก ว่า ไม่มีอะไรที่น่ายึดถือ **“ไม่มีอะไรที่น่าเอา ไม่มีอะไรที่น่าเป็น”** เมื่อท่านมองเห็นว่า ความมี ความเป็น อย่างไรก็ดีตามเป็นความหลอกลวง เป็นมายา ตามความเป็นจริง ดังนี้แล้ว นั่นแหละคือการเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างถูกต้อง ส่วนคนที่ท่อง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อยู่ทั้งเข้าเย็นหลายร้อยหลายพันครั้งมาแล้ว อาจไม่เห็นก็ได้ เพราะไม่ใช่วิถีที่จะเห็นได้ด้วยการฟังหรือด้วยการท่อง การคำนึงเอาตามหลักเหตุผล นั้นไม่ใช่ **“การเห็นแจ้ง”** อย่างที่เรียกว่า **“เห็นธรรม”** การเห็นธรรมไม่อาจจะเห็นได้ด้วยการคิดไปตามเหตุผล แต่ต้องเห็นแจ้งด้วยความรู้สึกในใจแท้จริง เช่น พิจารณาเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ทำให้ความเจ็บปวดให้แสบตา ซึ่งเข้าไปหลงอย่างมาก อาศัยการที่ได้กระทบจริงๆ เกิดเป็นความรู้สึกแก่จิตใจขึ้นมาจริงๆ จนเมื่อหน่ายเกิดความสลัดล้างเวทียังขึ้นมาอย่างนี้ จึงจะเรียกว่าเห็นธรรม หรือเห็นแจ้ง

การเห็นแจ้งทำนองนี้ อาจเลื่อนสูงขึ้นไปตามลำดับ จนกว่าจะถึงเรื่องสุดท้าย ที่ทำให้ปล่อยวางสิ่งทั้งปวงได้ ส่วนผู้ที่ท่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือพิจารณาอยู่ทั้งวันทั้งคืน แต่ถ้าไม่เกิดความรู้สึกเมื่อนำมาต่อสิ่งทั้งปวง คือ ไม่อยากเอาอะไร ไม่อยากเป็นอะไร ไม่อยากยึดถือในอะไรแล้ว ก็เรียกว่ายังไม่เห็นอยู่นั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงสรุปการเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตน ลงไว้ที่คำว่า **“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”**^{๒๔} พุทธศาสนามีคำอยู่คำหนึ่งเป็น คำรวบยอด คือคำว่า **“สุญญตา”** ซึ่งแปลว่า ความเป็นของว่าง คือว่างจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน ว่างจากสาระที่เราควรเข้าไปยึดถือ ด้วยกำลังใจทั้งหมดสิ้นของเรา การเพ่งพิจารณาดู

^{๒๓} Venerable Rahula W, **What The Buddha Taught**, Bangkok Thailand : Haw Trai, 1990, p. 52.

^{๒๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

ให้เห็นว่า สิ่งทั้งปวงว่างจากสาระที่ควรเข้ายึดถือ นั่น เป็นตัวศาสนาโดยแท้ เป็นหัวใจของการปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนา เมื่อรู้แจ้งว่า ทุกสิ่งทุกอย่างว่างจากตัวตนแล้ว ก็เรียกว่ารู้พุทธศาสนาถึงที่สุด

คำว่า “ว่างจากตัวตน” คำเดียว ก็เป็นการเพียงพอที่จะรวบรวมเอาคำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มาไว้ด้วยเสร็จ เมื่อไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีส่วนไหนยั่งยืนถาวร ก็เรียกได้ว่าว่างเหมือนกัน เมื่อเต็มไปด้วยลักษณะที่ดูแล้วน่าสังเวชใจ ก็แปลว่า ว่างจากส่วนที่เราควรจะไปยึดถือเอา เมื่อพิจารณาดูว่า ไม่มีลักษณะไหนที่จะคงทนเป็นตัวตนของมันเป็นเองได้ เป็นเพียงธรรมชาติที่ผันแปรไปตามกฎของธรรมชาติ อันไม่ควรเรียกว่าเป็นตัวของมันเอง ดังนี้ ก็เรียกว่า ว่างจากตัวตนได้ ถ้าบุคคลใดเห็นความว่างของสิ่งทั้งปวงแล้ว ก็จะเกิดความรู้สึก “ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น” ในสิ่งต่างๆ ขึ้นมาทันที ความรู้สึกไม่อยากจะอยากเป็นนี้ มีอำนาจเพียงพอที่จะคุ้มครองคนเราไม่ให้ตกไปเป็นทาสของกิเลสหรือของอารมณ์ทุกชนิด บุคคลชนิดนี้ไม่สามารถทำความชั่วต่อไป ไม่หลงใหลพันพัวติดอยู่ในสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือเอนเอียงไปตามสิ่งที่ยั่วชวนใจใดๆ ย่อมมีจิตใจเป็นอิสระอยู่เสมอและไม่มีความทุกข์

ที่ว่า “ไม่มีอะไรน่าเอาน่าเป็น” นี้ เป็นสำนวนโวหารอยู่สักหน่อย คำว่า **เอา** และ **เป็น** ในที่นี้ หมายความว่า การเอาหรือเป็นด้วยจิตใจหลงใหล ด้วยจิตที่ยึดถือ ด้วยจิตใจทั้งหมดทั้งสิ้นจริงๆ มิได้หมายความว่า คนเราจะอยู่ได้โดยไม่มีอะไรเป็นอะไรเสียเลย ตามปกติคนเราจะต้องเอาอะไรอยู่เป็นประจำ เช่น จะต้องมีการพิธีสมบัติ มีบุตรภรรยา เรือกสวนไร่นา จะต้องเป็นคนดี เป็นผู้แพ้ เป็นผู้ชนะ หรือเป็นผู้ถูกเอาเปรียบ เป็นต้น จะต้องมีความเป็นอย่างไรอย่างหนึ่งอยู่เสมอ แต่แล้วทำไมพุทธศาสนาจึงมาสอนให้เราพิจารณาในทางที่จะไม่เอาไม่เป็น ข้อนี้หมายความว่า พุทธศาสนาชี้ให้เห็นว่า การเอาการเป็นนั้นเป็นแต่เรื่องสมมติอย่างโลกๆ อย่างหนึ่ง และเป็นไปด้วยอำนาจของความไม่รู้ (อวิชชา) นั่นเอง เพราะเมื่อพูดกันด้วยความจริงขั้นที่เด็ดขาดที่สุด ซึ่งเรียกว่าขั้นปรมาตม์แล้ว คนเราจะเอาอะไรไม่ได้เลย เป็นอะไรไม่ได้เลย เพราะเหตุใด? เพราะเหตุว่า ทั้งคนที่เอาและสิ่งที่ถูกเอานั้นมันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนไม่เป็นของใครทั้งนั้น แต่คนที่ไม่รู้เช่นนั้นย่อมจะมีความรู้สึกที่ “เราเอา เรามี เราเป็น” เป็นธรรมดา นี่เป็นสิ่งที่ช่วยไม่ได้ ความรู้สึกที่เอาว่าเป็นนั่นเอง ได้ทำให้เกิดมีความหนักใจหรือความทุกข์ขึ้นมา การเอาการเป็น ก็เป็นความอยากอย่างหนึ่ง คืออยากไม่ให้สิ่งที่ตนกำลังเอากำลังเป็นอยู่นั้นสูญหายหลุดลอยไป ความทุกข์เกิดขึ้นมาจากความอยากมี อยากเป็น อันรวมเรียกสั้นๆ ว่า ความอยาก ซึ่งเรียกโดยภาษาบาลีว่า “ตัณหา สักกายสมุทัย”^{๒๕}

การที่อยากก็เพราะไม่รู้ว่สิ่งทั้งปวงนี้ เป็นสิ่งที่ไม่ควรอยาก มันเป็นความเข้าใจผิดติดมาตามสัญชาตญาณ เกิดมาตั้งแต่เด็กๆ ก็รู้จักอยาก แล้วก็เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมา ซึ่งตรงตามที่ต้องการก็มี ไม่ตรงก็มี ถ้าได้ผลตามที่อยากก็เกิดอยากให้มากขึ้นไปอีก ถ้าไม่ได้ผลตามที่อยากก็

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๐/๕๐๐.

ต้องดิ้นรนทำอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป จนกว่าจะได้ผลตรงตามที่ต้องการ เมื่อทำลงไปมันก็ได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เวียนเป็นตามท่วงกลมของกิเลส การกระทำ ผล (วิบาก) อยู่อย่างนี้เรียกว่า *วัฏฏสงสาร* คำว่า *วัฏฏสงสาร* นั้น อย่าเพิ่งไปเข้าใจว่า เป็นเรื่องการวนเวียนชาติโน้น ชาตินี้ ชาติโน้นแต่อย่างเดียว ที่แท้จริงกว่านั้นเป็นเรื่องการ วนเวียนของ ๓ สิ่ง คือ ความอยาก การกระทำตามความอยาก ผลอย่างใดอย่างหนึ่งมาจากการกระทำนั้น แล้วไม่สามารถหยุด ความอยากต่ออีกได้ เลยต้องอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอีกต่อไป แล้วก็กระทำอีก ได้ผลมาอีก เลยส่งเสริมความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปอีก เป็นวงกลมอยู่อย่างนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ท่านเรียกว่า *วัฏฏะ* หรือ *วัฏฏสงสาร* เพราะเป็นวงกลมที่เวียนวนไม่มีการสิ้นสุดลงได้ คนเราต้องทนทุกข์ทรมานอยู่ในวงกลมนี้เอง ถ้าใครหลุดออกไปจากวงกลมนี้ได้ ก็เป็นอันว่าพ้นไปจากความทุกข์ทุกอย่างโดยแน่นอน (นิพพาน)

ไม่ว่าจะเป็นยากเข็ญใจ เศรษฐี มหาเศรษฐี จักรพรรดิ เทวดา พรหม หรือจะเป็นอะไรก็ตามล้วนแต่ตกอยู่ภายใต้กฎนี้ทั้งนั้น จะต้องมีความทุกข์ความทรมานชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งเหมาะสมกับความอยากของเขา ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ในวัฏฏสงสารนี้เต็มไปด้วยความทรมานอันใหญ่หลวง ศีลธรรมหรือจริยธรรมนั้นไม่สามารถแก้ปัญหาข้อนี้ได้เลย เราจึงต้องพึ่งตัวแท้ของพุทธศาสนา ที่เป็นหลักธรรมชั้นสูงให้แก้ไขในเรื่องนี้โดยเฉพาะทีเดียว ทั้งหมดนี้เราเห็นได้ว่า ความทุกข์นั้นมาจากความอยาก สมดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงจัดความอยากไว้ในเรื่องอริยสัจข้อที่ ๒ ในฐานะเป็นมูลเหตุให้เกิดความทุกข์ต่างๆ โดยตรง ความอยากมีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. **กามตัณหา** อยากในสิ่งที่รักใคร่พอใจ จะเป็นรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อะไรก็ได้

๒. **ภวตัณหา** คือความอยากเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ตามที่ตนอยากจะเป็น

๓. **วิภวตัณหา** คือความอยากไม่ให้มีอย่างนั้นไม่ให้มีอย่างนี้^{๒๖}

หลักเกณฑ์นี้ถ้าทำให้ใครพิสูจน์หรือแย้งอย่างไรก็ได้ว่ายังมีความอยากอะไรอีกบ้าง นอกเหนือไปกว่า ๓ อย่าง ที่กล่าวมานี้

เมื่อมีความอยากที่ไหน ก็มีความร้อนใจที่นั่น และเมื่อต้องกระทำตามความอยาก ก็ย่อมมีความทุกข์ตามส่วนของการกระทำ ได้ผลมาแล้วก็หยุดอยากไม่ได้ยังอยากต่อไป ต้องมีความร้อนใจต่อไปอีก เพราะยังไม่เป็นอิสระจากความอยาก ยังต้องเป็นทาสของความอยาก เหตุนี้จึงกล่าวว่า คนชั่วทำชั่วเพราะอยากทำชั่ว ก็มีความทุกข์ไปตามประสาคนชั่ว คนดีอยากทำความดี ก็มีความทุกข์อีกแบบหนึ่งตามประสาของคนดี แต่ข้อนี้ อย่าเพิ่งเข้าใจว่า เป็นการสั่งสอนให้เลิกละจากการทำความดี เฉพาะในที่นี้ประสงค์จะชี้ให้เห็นว่าความทุกข์มีอยู่หลายระดับ ละเอียดจนคนธรรมดาเข้าใจไม่ได้ ต้องพึ่งพาอาศัยสติปัญญาของบุคคลประเภทพระพุทธเจ้า ซึ่งชี้ให้เห็นว่าเราจะพ้นความทุกข์โดยสิ้นเชิง ด้วยลำพัง

^{๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓.

เพียงการกระทำความดีอย่างเดียวเท่านั้นยังไม่พอ ยังจะต้องทำบางสิ่งที่ยิ่งหรือเหนือไปกว่าการทำความดี ซึ่งได้แก่ การทำจิตให้หลุดพ้นไป จากการเป็นบ่าวเป็นทาสของความอยากทุกชนิดนั่นเอง นี่เป็นใจความสำคัญของพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่มีทางแพศนาใดๆ ในโลก อันจะไม่อาจเข้ามาเทียบสู้หรือเคียงคู่ได้ในส่วนนี้ จึงเป็นสิ่งที่ต้องจำไว้ให้แม่นยำ

เอาชนะความอยากทั้ง ๓ อย่างที่กล่าวได้นั้นแหละ จึงจะเป็นความพ้นจากความทุกข์ หรือหมดความทุกข์โดยประการทั้งปวง เราจะกำจัด หรือ ดับระงับ หรือ ตัดรากเหง้าของความอยากให้หมดสิ้นเชิงได้อย่างไร คำตอบก็คือว่า ให้พิจารณาเป็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตนจนมองเห็นว่าไม่มีอะไรที่น่าอยากนั่นเอง มันมีอะไรบ้างที่น่าเอนาเป็น ซึ่งเมื่อเอาหรือเป็นเข้าแล้ว จะไม่โยนความทุกข์ชนิดใดชนิดหนึ่งมาใส่ให้บุคคลนั้น ขอให้ตั้งปัญหามาขึ้นอย่างนี้ ได้อะไรหรือเป็นอะไรบ้างที่จะไม่นำมาซึ่งความหนักอกหนักใจ การได้บุตร ได้ภรรยา นำเอาความเบากายเบาใจมาให้ หรือเอาภาระหลายอย่างมาให้ การได้ตำแหน่งหน้าที่ เป็นการได้มาซึ่งความสงบเย็น หรือได้มาซึ่งภาระหนักๆ โดยนัยนี้จะเห็นได้โดยง่าย ว่าล้วนแต่เป็นภาระเพราะความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตนของมันนั่นเอง เมื่อเราได้อะไรมาเราก็จำต้องจัดการกับสิ่งนั้นๆ ให้มันคงอยู่กับเรา ให้เป็นไปตามใจเราหรือมีประโยชน์แก่เรา แต่แล้วสิ่งนั้นๆ ตามปกติมันเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นของใคร คือไม่รู้ไม่ชี้ต่อความประสงค์มุ่งหมายของบุคคลใด มีแต่จะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุตามวิสัยของมันเอง การพยายามของคนเรา จึงเป็นการต่อสู้หรือเป็นการต้านกฎแห่งความเปลี่ยนแปลงของสิ่งเหล่านั้น ฉะนั้นจึงเกิดเป็นการยากลำบาก หรือเป็นการทรมานในการที่จะเป็นอยู่ หรือการทำสิ่งทั้งหลายทั้งปวงให้เป็นไปตามความประสงค์ของเรา

อุปมาซึ่งจะจัดการกับสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ที่ไม่นำเอาไม่นำเป็นนั่นมีอยู่ ข้อนี้ได้แก่การพิจารณาให้ลึกซึ่งจนพบความจริงว่า เมื่อยังมีกิเลสตัณหา ความรู้สึกในการเป็นการเอานั่น ย่อมมีลักษณะไปอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มีกิเลสตัณหา มีแต่ปัญญาซึ่งรู้จักถูกต้องดีว่าอะไรเป็นอะไรแล้ว ความรู้สึกในการเอาในการเป็น หรือการได้ของบุคคลนั้น ย่อมอยู่ในลักษณะอีกแบบหนึ่ง ยกตัวอย่างง่ายๆ เช่น การกินอาหาร ถ้ากินด้วยตัณหาหรือความอยากในความเอร็ดอร่อย การกินอาหารของผู้นั้น ต้องมีอาหารซึ่งต่างจากบุคคลซึ่งไม่กินอาหารด้วยตัณหา แต่กินด้วยสติสัมปชัญญะหรือปัญญา รู้ว่าอะไรเป็นอะไร นี่ก็เป็นคนด้วยกัน แต่คนหนึ่งกินด้วยตัณหา อีกคนหนึ่งกินด้วยความรู้สึกตัว ด้วยสติปัญญา การกินจะต้องผิดกัน กิริยาอาการที่กินและความรู้สึกในขณะที่กินก็ต้องผิดกัน และในที่สุดผลอันเกิดจากการกินก็จะต้องผิดกัน

เราต้องทำใจในข้อที่ว่า แม้จะไม่ต้องมีตัวตนหรือความอยากในรสอร่อย คนเราก็กินอาหารได้ พระอรหันต์หรือพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบุคคลที่ไม่มีกิเลสตัณหาเลย ก็ยังทำอะไรๆ ได้ เป็นอะไรๆ ก็ได้ ยังทำงานมากกว่าพวกเราซึ่งมีกิเลสตัณหา ท่านทำด้วยอำนาจของอะไร เหมือนกับพวกเราที่ทำด้วยอำนาจของกิเลสตัณหา อยากเป็นนั่นเป็นนี่หรือ

คำตอบก็คือ ท่านทำด้วยอำนาจของปัญญา คือความรู้ที่แจ่มแจ้งถึงที่สุดว่า อะไรเป็นอะไร ผิดแปลกแตกต่างจากพวกเรา ซึ่งทำอะไรๆ ด้วยตัณหา ผลที่เกิดขึ้นนั้นคือพวกเราก็เป็นทุกข์กันตลอดเวลา แต่ส่วนท่านไม่มีความทุกข์เลย ท่านไม่อยากได้อะไรเลย ไม่อยากเอาอะไรเลย ผลก็ไปได้แก่คนทั้งหลายเหล่านี้ ด้วยความเมตตาของท่านนั่นเอง ท่านมีปัญญาเป็นเครื่องบอกว่านี้ควรจะทำ แทนที่จะอยู่เฉยๆ ฉะนั้นท่านจึงทำการสืบอายุพระพุทธศาสนามาถึงพวกเราได้ และทั้งทำประโยชน์อื่นๆ อีกมากมาย

ร่างกายและจิตใจที่ปราศจากกิเลสตัณหา ก็แสวงหาและบริโภคอาหารได้ด้วยปัญญา ไม่แสวงหาและบริโภคด้วยกิเลสตัณหาเหมือนแต่ก่อน เมื่อเราหวังจะเป็นผู้พ้นทุกข์ตามรอยทางของพระพุทธเจ้า หรือของพระอรหันต์ทั้งหลาย เราก็ควรฝึกฝนตัวในการที่จะทำอะไรลงไป ด้วยปัญญา อย่าทำไปด้วยอำนาจกิเลสตัณหา ถ้าเป็นคนศึกษาเล่าเรียนก็ศึกษาไปด้วยความรู้ผิดชอบชั่วดี ว่ามันเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษา ถ้าประกอบกรงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ทำไปด้วยความรู้ลึกผิดชอบชั่วดี ว่าเป็นสิ่งที่ทุกคนควรกระทำ และทำให้ดีที่สุด ด้วยความเยือกเย็นเท่าที่สติปัญญาจะอำนวยให้

ถ้าทำไปด้วยตัณหา มันร้อนใจเมื่อกำลังทำและร้อนใจเมื่อทำเสร็จแล้ว แต่ถ้าทำด้วยอำนาจของปัญญาควบคุมอยู่จะไม่ร้อนใจเลย ผลแตกต่างกันอย่างนี้ ฉะนั้นเราจึงจำเป็นต้องรู้อยู่เสมอว่า สิ่งทั้งหลายโดยที่แท้แล้วเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น จะเข้าไปเกี่ยวข้องก็เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยปัญญา การกระทำของเราจักไม่ตกหล่มของกิเลสตัณหา

การทำด้วยสติปัญญา จะไม่มีความทุกข์ตั้งแต่เบื้องต้นจนปลาย จิตใจไม่มีความหลงยึดถืออย่างหลับหูหลับตาว่า เป็นของน่าเอาน่าเป็น ทำไปด้วยจิตว่าง ปล่อยให้ไปไปตามขนบธรรมเนียมประเพณีหรือตามกฎหมาย ยกตัวอย่างเช่น เรามีที่ดินเป็นทรัพย์สินสมบัติอยู่ เราไม่จำเป็นต้องมีความรู้สึกที่เป็นตัณหาไปยึดถือในสิ่งนั้น จนถึงกับหนักอกหนักใจแผดเผาหัวใจ กฎหมายยังคงคุ้มครองที่ดินผืนนั้น ให้เป็นกรรมสิทธิ์ของเราอยู่นั่นเอง เราไม่ต้องทุกข์ร้อนวิตกกังวล มันไม่หลุดมือหายไปไหน

แม้ว่าจะไม่มีใครมาแย่งชิง ก็ยังคงต้านทานป้องกันไปด้วยสติปัญญา ไม่ต้องต้านทานด้วยกิเลสตัณหาให้เราร้อนด้วยไฟคือโทสะ ยิ่งอาศัยอำนาจกฎหมายทำการต้านทานได้โดยไม่ต้องมีความทุกข์ เรายังรักษาคุ้มครองไว้ได้ แต่ถ้าหากว่ามันจะหลุดมือไปจริงๆ เราจะมึกิเลสตัณหาหรือไม่ก็ตาม ก็ช่วยไม่ได้ เพราะว่าลสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจ คิดเสียตั้งนี้มันก็ไม่ต้องทุกข์ร้อนอะไร

แม้ “การเป็น” ก็เหมือนกัน ไม่ต้องไปยึดถือในการได้เป็นนั่นเป็นนี่ เพราะว่าโดยที่แท้แล้ว ไม่มีอะไรที่น่าสนุกเลย ล้วนแต่นำมาซึ่งความทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น อูบាយ่ายๆ ที่เราจะต้องพิจารณาซึ่งเรียกว่า วิปัสสนา หรือเป็นการปฏิบัติธรรมโดยตรงก็คือ พิจารณาให้เห็นว่า ไม่มีอะไรที่น่าเป็น หรือไม่มีอะไรที่น่าสนุกเลย ท่านทั้งหลายลองตั้งปัญหาสำหรับพิจารณาในข้อนี้ดูว่า การเป็นอะไรบางอย่างที่น่าสนุก เช่น เป็นบุตร เป็นบิดา มารดา สามี ภรรยา เป็นนายเขา เป็นบ่าวเขา ตลอดถึงว่าเป็นคนเอาเปรียบหรือโกงเขา เป็นคนชนะเขา จะเป็นมนุษย์ กระทั่งว่าเป็นเทวดา หรือเป็นพรหมสนุกไหม

ถ้าท่านมีความรู้ว่าอะไรเป็นอะไรอย่างแท้จริงแล้ว ทุกอย่างล้วนแต่ไม่มีอะไรที่น่าสนุกเลย เราต้องทนทำ ทนเป็น ทนอยู่โดยไม่รู้สึกรู้สีกตัว แล้วทำไมเราจะต้องไปมอมกายถวายชีวิตหลงใหลเอาหลงใหลเป็น หรือทำไปด้วยอำนาจของกิเลสตัณหา เราควรจะมีชีวิตที่ถูกต้องในสิ่งเหล่านี้ แล้วมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้น ในอาการที่จะให้เป็นทุกข์น้อยที่สุด หรือไม่ให้เป็นทุกข์เลยยิ่งดี

อีกประการหนึ่ง เราจะต้องทำความเข้าใจกับผู้ที่อยู่ร่วมกันในโลก จะเป็นมิตรสหาย แม้ที่สุดบุตร ภรรยา ผู้ใกล้ชิดสนิทสนม ว่าสิ่งทั้งปวงมันเป็นอย่างนี้ ให้เขามีความเข้าใจที่ถูกต้องเหมือนกับเรา แล้วก็จะไม่มีอะไรขัดขวางกันในครอบครัว ในบ้านเมือง ตลอดถึงในโลก ต่างคนต่างมีจิตใจที่ไม่ยึดมั่นหลงใหลในสิ่งใดๆ หรือในกันและกันด้วยอำนาจกิเลสตัณหา แต่ว่าคงมีชีวิตเป็นอยู่ด้วยอำนาจของปัญญา โดยมองเห็นชัดอยู่เสมอว่า ไม่มีอะไรที่จะยึดถือจริงจังได้ ทุกคนให้มีความรู้สึกที่ สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอะไรเป็นของตนอย่างแท้จริง ไม่น่าหลงด้วยกำลังใจทั้งหมดทั้งสิ้น ควรยับยั้งด้วยปัญญา เรียกว่าเป็นผู้อยู่ด้วยปัญญา มีความเห็นถูกต้องตามคำสอนแห่งพระพุทธศาสนา จึงสมควรจะเรียกว่า เป็นพุทธบริษัทโดยแท้จริง

แม้จะไม่เคยบวช ไม่เคยรับศีล แต่ก็ก็เป็นบุคคลที่เข้าถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อย่างแท้จริง เขามีจิตใจอย่างกับพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ คือความสะอาด สว่าง สงบในใจ เพราะเหตุที่ไม่ยึดถือในสิ่งใดว่าน่าเอาหรือน่าเป็นนั่นเอง เขาจึงเป็นพุทธบริษัทขึ้นมาได้โดยสมบูรณ์อย่างง่ายดาย และแท้จริง ด้วยอาศัยอุบายวิธีที่ถูกต้อง ที่พิจารณามองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน ของตัว ของตน จนเกิดความรู้สึกว่า ไม่มีอะไรที่น่าเอาน่าเป็นสักอย่างเดียว

ความชั่วที่เป็นขั้นที่สามที่สุด ก็มาจากความอยากเอา อยากเป็น ด้วยอำนาจกิเลสตัณหา^{๒๗} ความชั่วที่เขาขึ้นมา ก็ทำกันด้วยอำนาจของความรู้สึกที่เบาด้วยกิเลสตัณหา ความดีทั้งปวงก็ทำกันด้วยตัณหาชนิดที่ดีที่ประณีตละเอียดสูงขึ้นไป เป็นความอยากเอาอยากเป็นในขั้นดี แม้ความดีถึงที่สุด ก็ทำด้วยตัณหาที่ประณีตละเอียดที่สุด จนคนไม่ถือว่าเป็นความชั่วเลย แต่แล้วก็ยังไม่พ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้ เพราะฉะนั้น ผู้ที่พ้นทุกข์ถึงที่สุดกล่าวคือพระอรหันต์ จึงเป็นผู้ที่หมดจากการกระทำด้วยอำนาจ

^{๒๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๙.

ของตัณหา และกลายเป็นบุคคลที่ทำชั่วก็ไม่ได้ ทำได้แต่สิ่งที่เหนือไปกว่าความชั่วและความดี คือมีใจ
อิสระอยู่เหนือความครอบงำของค่าของความชั่วและความดี จึงจะไม่มีความทุกข์เลย

หลักของพระพุทธศาสนามีอย่างนี้ เราจะทำได้หรือไม่ได้ก็ตาม ปวารณาหรือไม่ปวารณาก็
ตาม แนวของความพ้นทุกข์ย่อมมีอยู่ดังนี้ วันหนึ่งยังไม่ปวารณา วันหน้าก็จะต้องปวารณา เพราะว่าเมื่อ
ได้ละความชั่วเสร็จแล้ว ความดีก็ได้ทำเต็มเปี่ยมดีแล้ว จิตยังหม่นหมองด้วยตัณหาชั้นประณีตบาง
ประการอยู่ และก็ไม่รู้จักจะดับด้วยวิธีใด นอกจากพยายามอยู่เหนืออำนาจตัณหา คืออยู่เหนือการที่จะ
ไปอยากได้ออยากเป็น ทั้งในสิ่งที่ชั่วหรือที่ดีก็ตาม ต้องไม่มีความอยากโดยสิ้นเชิง จึงจะพ้นจากความทุกข์
ทั้งปวงได้

รวมความว่า การรู้อะไรว่าเป็นอะไรถึงที่สุดนั้น คือรู้ว่าสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่
ตัวตน เมื่อรู้โดยแท้จริงแล้ว ก็จะเกิดความรู้โดยชนิดที่จิตใจจะไม่อยากได้อะไร ไม่อยากเป็นอะไรด้วย
ความยึดถือ แต่ถ้าต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใดๆ ที่เรียกกันว่า “ความมี ความเป็น” บ้าง ก็เข้าไป
เกี่ยวข้องกับสติสัมปชัญญะโดยอำนาจของปัญญา ไม่ได้เกี่ยวข้องกับอำนาจของตัณหา เพราะฉะนั้น
จึงไม่มีความทุกข์ ^{๒๘}

การเจริญกัมมัฏฐานนั้นมี ๒ ประการ ^{๒๙} คือ การเจริญสมถกัมมัฏฐานประการหนึ่ง และอีก
ประการหนึ่งคือ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ในการเจริญสมถกัมมัฏฐานนั้น มีการเจริญกันแม้ในสมัย
ที่พระพุทธศาสนายังไม่อุบัติขึ้นในโลก แต่เมื่อถึงสมัยที่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในโลกแล้ว การเจริญ
สมถกัมมัฏฐานก็หย่อนความนิยมลง ก็เพราะเมื่อบุคคลทั้งหลาย ได้รู้จักคุณค่าของการเจริญวิปัสสนา
กัมมัฏฐานแล้ว ก็ได้หันมาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานกันเป็นส่วนมาก

การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ว่ามีอยู่แต่สมัยพุทธกาล นอกสมัยพุทธกาลไม่อาจเกิดมีขึ้นได้
นั้น ถ้าจะกล่าวอย่างรวบรัดก็อาจกล่าวได้ว่า เพราะการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้นต้องมีรูปนามขั้น ๕
เป็นอารมณ์ และรูปนามขั้น ๕ ซึ่งเป็นปรมาตสภาวะนั้น ย่อมมีพระไตรลักษณ์ปรากฏอยู่ เมื่อใช้สติ
กำหนดรูปนามอยู่อย่างไม่ขาดสายแล้ว พระไตรลักษณ์ก็ย่อมจะปรากฏ แต่อย่างไรก็ดี พระไตรลักษณ์ที่
จะเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐานได้นั้น จะต้องเกิดจากลัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
โดยเฉพาะ นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ไม่มีใครจะสามารถนำมาสั่งสอนได้ แม้แต่จะได้ฟังคำสั่ง

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุषย์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๖),

หน้า ๓๑ - ๔๑.

^{๒๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

สอนมาจากพระพุทธองค์ ดังปรากฏใน(สมุโหมทวิโนทนี)^{๓๐}

“ซึ่งแปลเป็นใจความว่า อนัตตลักษณะ เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว ผู้อื่นไม่สามารถสอนได้ เพราะอนัตตลักษณะนั้น สุขุมคัมภีรภาพยิ่งนัก ไม่อาจจะเห็นได้ชัดโดยง่าย”

ในการเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ทรงเทศนา อนิจจัง ทุกขังก่อน แล้วจึงเทศนา อนัตตาทต่อ ภายหลัง ดังมีเรื่องทีกล่าวว่า “สมัยนอกพุทธกาล มีพระดาบสองค์หนึ่งชื่อ สรังกคดาบส ก็คือพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นพระบรมโพธิสัตว์ กำลังสร้างบารมีอยู่นั้นเอง ได้ทรงสอนให้สัตว์ ทั้งหลายรู้จัก อนิจจังและทุกขัง ส่วนอนัตตานั้นไม่สามารถจะสอนได้ และแท้จริง อนิจจังและทุกขัง ที่ท่านสรังกคดาบสสอนนั้น ก็ไม่ใช่อนิจจังทุกขังแท้ เป็นเพียงอนิจจังทุกขังเทียม เพราะอนิจจังและทุกขัง ที่ท่านสรังกคดาบสสอนนั้น ถือสมมติบัญญัติเป็นอารมณ์ หาใช่ปรมาตถอารมณ์ไม่ เช่น ถ้วยโกโธชาม แดก ก็สอนว่า เป็นอนิจจัง ส่วนทุกขังนั้น ก็เมื่อบุคคลใดได้รับความลำบาก มีการเจ็บป่วยหรือถูกภัย ใดๆ เบียดเบียน ก็กล่าวว่า นี่แหละเป็นทุกขัง ส่วนอนัตตานั้น ท่านไม่อาจสอนได้ นี้ก็จะเห็นได้ว่า แม้แต่พระบรมโพธิสัตว์ ก่อนแต่การตรัสรู้ซึ่งสัพพัญญุตญาณนั้น ก็ไม่อาจจะสอนพระไตรลักษณ์ให้ สมบูรณ์ได้ ถึงแม้การสอนเพียง อนิจจัง ทุกขัง ก็ถือสมมติบัญญัติเป็นอารมณ์ หาใช่ปรมาตถอารมณ์ไม่ อนิจจัง ทุกขังดังกล่าวนี้ จึงยังไม่ใช่อารมณ์วิปัสสนากัมมัฏฐาน และการพิจารณาโดยการถือสมมติ บัญญัติ เป็นอารมณ์เช่นนั้น ไม่อาจเป็นเหตุให้อนัตตปรากฏขึ้นได้เลย จึงไม่สามารถถอน สักกายทิฏฐิ อันอุปมาเหมือนศรเสียบอยู่ที่อุระประเทศออกเสียได้เลย อนัตตลักษณะที่จะปรากฏขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมี การพิจารณา อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อันเกิดจากปรมาตถอารมณ์ และได้เห็นลักษณะทั้งสองนั้น อย่างแจ่มชัดแล้ว เมื่อนั้นแหละ อนัตตลักษณะ จึงจะปรากฏเกิดขึ้นได้

อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะ ที่มีปรมาตถอารมณ์นั้นเป็นใจน บุคคลใดเพียรเพ่งพิจารณา ชั้น ๕ อยู่อย่างไม่ขาดสาย จนเกิดความรู้สึกอย่างชัดแจ้งว่า เมื่อรูปกระทบตา อาการเห็นเกิดขึ้น ขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป เมื่อกลิ่นกระทบจมูก อาการรู้กลิ่นเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป เมื่อเย็น ร้อน อ่อน แข็ง กระบหาย อาการสัมผัสเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป เมื่อธรรมารมณ์กระทบใจ อาการรู้สึก เกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป ดังกล่าวนี้อันนี้ สักแต่ว่าเป็น สภาวะ หาใช่มีสัตว์มีบุคคลเป็นผู้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส ได้นึกคิดอย่างใดไม่ และโดยที่ สภาวะเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วดับไปนี้แหละเรียกว่า อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง และโดยที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ไม่สามารถจะคงทนอยู่ได้นี้แหละเรียกว่า ทุกขัง คือความทนอยู่ไม่ได้ และเมื่อเห็นอนิจจังทุกขังอย่างชัด

^{๓๐} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๔๗/๘๐. อนตตลขณั ปญญาปนั ทิ อญญสุส กสุสจจิ อวิสโย สพพญญุพุทธานเมว วิสโย ฯ เอวเมตัง อนตตลขณั อปากกั ฯ ตสฺมา สตถา อนตตลขณั ทสฺเสนโต อนิจฺเจน วา ทสฺเสติ ทุกฺเขน วา อนิจฺจทุกฺเขน วา ฯ อิธ ปน ตัง อนิจฺจทุกฺเขน ทสฺเสสิติ เวทิตพฺพ.

แจ้งแล้ว ความรู้ก็จะเกิดขึ้นอีกว่า อันการเกิดขึ้นแล้วดับไปของสภาวะธรรมเหล่านี้ เป็นลักษณะธรรมดาของสภาวะธรรมนั้นๆ ใครจะอ้อนวอนขอร้องบังคับบัญชาให้เป็นอย่างอื่น กล่าวคือ เมื่อยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หรือเมื่อเกิดขึ้นแล้วไม่ให้เกิดไปดังนี้ ก็ไม่สามารถจะบังคับบัญชา หรืออ้อนวอนขอร้องให้เป็นไปตามใจชอบได้ อันนี้แหละจึงชื่อว่า อนัตตา คือความไม่มีตัวตนที่จะอ้อนวอนขอร้องบังคับบัญชาให้เป็นไปอย่างอื่นได้ เมื่อฟังพิจารณาอยู่จนเกิดปัญญาเห็นชัดดังกล่าวแล้ว อันการที่ยึดมั่นมาแต่เดิมว่าเป็นนิจจัง คือเห็นว่า สังขารูปนามนี้ เป็นของเที่ยง สุขัง สังขารูปนามนี้เป็นสุข อัตตา สังขารูปนามนี้เป็นตัวตน ก็จะเพิกถอนเสียได้ เป็นอันว่า ได้ละสักกายทิฐิ ซึ่งอุปมาประดุจลูกศรที่เสียบอกอยู่ พร้อมด้วยไฟที่สูมอยู่เบื้องต่ำเสียได้

ประการสำคัญที่สุดก็คือ พระไตรลักษณ์ ที่ทรงตรัสแก่ สัจจะกะนิครนถบุตรเนื่องด้วยขัน्ह้า^{๓๑} อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณนั้น ต้องเป็นพระไตรลักษณ์ที่มาจากปรมาตถารมณฺเฑ ไม่ใช่มาจากบัญญัติอารมณฺเฑ คือขณะใดที่ยังเห็นสัตว์บุคคล ไม่เที่ยง สัตว์บุคคล เป็นทุกข์ สัตว์บุคคลเป็นอนัตตา อยู่ ไตรลักษณ์นั้น ยังไม่ใช่พระไตรลักษณ์ ที่จะเป็ปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ ต่อเมื่อใดเห็นแน่ชัดว่า รูปนามขัน्ह ๕ นี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยไม่มีสัตว์บุคคลเกี่ยวข้องด้วยแล้ว เมื่อนั้นแหละ จึงจะเป็นพระไตรลักษณ์ที่แท้ อันจะเป็นปัจจัยให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นได้^{๓๒}

๒.๑.๒ ไตรลักษณ์ในพุทธธรรม

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒. ทุกขตา (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยาก เข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

๓. อนัตตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน^{๓๓}

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔-๓๙๖.

^{๓๒} ภัททันตะ อาสภมหาเถระ, พระดร., ปฏิจจสมุปบาทสังเขปกถา และ พระไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร : เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๔๖ - ๕๑.

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๖๘.

“ในพุทธปรัชญา หลักไตรลักษณ์นี้ พระพุทธองค์ทรงยกขึ้นแสดงในฐานะเป็นหลักความจริงทั่วไปแก่อะไรทั้งปวง หากแต่โดยจุดหมายแล้ว หลักไตรลักษณ์ กลับเป็นหลักไตรลักษณ์ที่ทรงแสดงเพื่อใช้เป็นหลักพิจารณา (โยนิโสมนสิการ) ความเป็นไปในธรรมชาติทั้งหลาย คือชั้นที่ ๕ (ในมหาสติปัญญาแยกเป็น ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม) ทั้งนี้โดยมุ่งที่จะให้เกิดปัญญาความรู้แจ้งในความเป็นจริงของชีวิตมนุษย์เป็นสำคัญ อันจะเป็นผลให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ถ้ายกถอนความยึดมั่นถือมั่นในวาตะของตน (อัตตวาทุปาทาน)^{๓๔} หลุดพ้นจากทิวฏฐิ คือความตามเห็นว่าเป็นตัวตน (อัตตานุทิวฏฐิ) ได้ในที่สุด”^{๓๕}

การรู้เรื่องไตรลักษณ์ผิดจากการรู้อย่างอื่นอยู่ คือมีรู้อยู่สองชั้น รู้ชั้นนอกคือรู้หลักไตรลักษณ์ตามตำรา รู้ชั้นในคือรู้แจ้งแก่ใจตัวเอง ว่ามันเป็นอย่างนั้นจริงๆ ความรู้ชั้นในนี้เรียกตามลำนวนศาสนาว่า เห็น บางทีเราพูดควบกันว่า รู้เห็น คนที่จะรู้เห็นนั้น ต้องรู้อยู่สองชั้นคือรู้ด้วยความจำเสียชั้นหนึ่ง แล้วเห็นด้วยปัญญาของตนอีกชั้นหนึ่ง ที่เราจะใช้สอนใจตัวเองได้มันเหมาะจริง คือเห็นไตรลักษณ์ไม่ใช่เพียงแต่รู้ไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้น เมื่อท่านได้ทราบความหมายของไตรลักษณ์แล้ว ขอให้พยายามดูไตรลักษณ์ด้วยปัญญาให้เห็นไตรลักษณ์ในสิ่งต่างๆ ด้วยใจของท่านเอง ถึงจะไม่เห็นกันทะลุปรุโปร่งถึงขั้นญาณ แต่รู้ไว้บ้างอย่างง่ายๆ ก็ยังดี เพราะเป็นอาหารช่วยพยุงชีวิตจิตใจของเราได้อย่างอัศจรรย์ มีบางคนหัวนี้ใจว่า ถ้าหัดพิจารณาไตรลักษณ์มากๆ เข้า กลัวว่าจะเบื่อหน่ายโลก ประเดี๋ยวจะทิ้งลูกเมียให้ไปหมายเสียไป เมื่อยังรักที่จะสนุกกับโลก ก็เลยไม่อยากพูดอยากคิดเรื่องไตรลักษณ์ คิดอย่างนี้ คิดผิด ที่จริงการพิจารณาไตรลักษณ์ เป็นการแก้พิษเบื่อพิษเมาของโลก ชีวิตของผู้พิจารณาไตรลักษณ์ เป็นชีวิตที่อยู่ในโลกโดยไม่เมาโลก ไม่หลงโลก คนที่ติดดื่มเหล้าเข้าเียนเพราะคิดว่า การดื่มมันทำให้เขารู้สึกสนุก ทำให้เห็นว่าลูกเมียบ้านช่องเป็นสิ่งเพลิดเพลิน ครั้นมีใครแนะนำให้เลิกเหล้า ก็รู้สึกเสียดาย คิดไปว่า ถ้าเลิกเหล้าเสียแล้ว รสของการครองเรือนจะมีได้อย่างไร มิต้องแบกกลดเข้าป่าหรือ การวิตกกังวลของคนที่ว่านี้ ผิดหรือถูกท่านรู้อเอง เพราะว่าการเลิกเหล้าเสียได้ เขาก็ยังครองเรือนอยู่ได้อย่างสบาย แล้วยังรู้สึกว่าสบายและปลอดภัยดีเสียด้วยซ้ำ ก็เหมือนกับคนที่วิตกว่า ถ้าพิจารณาไตรลักษณ์แล้ว กลัวจะอยู่ในโลกไม่สนุก ก็เหมือนคนที่กลัวว่า ถ้าไม่ดื่มเหล้าเสียแล้วบ้านเรือนจะไม่น่าอยู่นั่นเอง มันอยู่ได้แล้ว ข้อเท็จจริงก็ปรากฏว่า คนที่พ่ายแพ้ต่อมารสมุขของโลก เห็นโลกเป็นไม้เบื่อไม้เมา จนต้องฆ่าตัวตายด้วยวิธีพิสดารต่างๆ ซึ่งมีชาวอยู่บ่อยๆ นั้น เพราะมิได้พิจารณาไตรลักษณ์ทั้งนั้น แต่ตรงกันข้าม คนที่สนใจ

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๓/๑๓๗.

^{๓๕} พระมหานិยม สีสลั้วโร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์**

พุทธศาสนธรรมบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒.

พิจารณาไตรลักษณ์ กลับครองชีวิตอยู่ในโลกอย่างสดชื่น ทำประโยชน์แก่ตนและแก่โลกเต็มกำลัง จน
 ทราบเท่าอายุขัย แล้วจากโลกไปด้วยความยิ้มแย้มและภาคภูมิใจในความสำเร็จของตนเอง”^{๓๖}

ในบรรดาปรมัตถธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่จริงนั้น แต่ละสิ่งแต่ละอย่างย่อมมีลักษณะอัน
 ผิดแผกแตกต่างกันไป ตามชนิดและตามประเภทของรูปธรรมนามธรรมนั้นๆ แต่ไม่ว่ารูปธรรม หรือ
 นามธรรมเหล่าใดก็ตาม ย่อมมีลักษณะอยู่อย่างหนึ่งที่สอดคล้องต้องกัน ร่วมกันหรือเป็นทำนอง
 เดียวกันนี้ ทางพุทธศาสนาเรียกว่า “สามัญลักษณ์” (สามัญญลกฺขณา) มีอยู่ ๓ ประการ จึงเรียก
 สามัญลักษณ์นี้อีกนัยหนึ่งว่า “ไตรลักษณ์” (ติลกฺขณา) อันได้แก่

อนิจจัง ความไม่คงที่ ความเปลี่ยนแปลง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่คงที่ ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนแปลง
 ไป “*สุทฺธิ ธมฺมา ปวตฺตฺนฺติ*” ธรรมชาติโดยแท้ย่อมเปลี่ยนแปลงไป คือมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในทาง
 ปริมาณและในทางคุณภาพ (Quantitative and Qualitative change) โดยเปลี่ยนแปลงจาก
 สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ไปสู่สภาวะธรรมอีกอย่างหนึ่งเรื่อยไป จนกว่ารูปธรรมนามธรรมนั้นๆ จะสิ้นสุดยุดิ
 ลงตามอายุขัยของสิ่งนั้นๆ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ เป็นปรากฏการณ์หรือความประจักษ์แห่งสภาพ
 ภายนอกของสิ่งนั้นๆ “*พหิทฺธา ธมฺมา*” ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ มีลักษณะที่แตกต่างกันสำหรับ
 รูปธรรมและนามธรรม กล่าวคือ

รูปธรรมนั้น ความเปลี่ยนแปลงเริ่มขึ้นจาก การเกิดขึ้น (อุปจย) การเจริญเติบโต (สนฺตติ)
 การเสื่อมสลาย (ชฺรตฺตา) และการดับสูญสิ้นไป (อนิจฺจตา) ในที่สุด เช่น มนุษย์เราเริ่มบังเกิดชีวิตจากการ
 ปฏิสนธิขึ้นในครรภ์มารดา แล้วเจริญเติบโตจนกระทั่งคลอดออกมาเป็นทารก ต่อจากนั้น ก็จะเจริญวัย
 เติบโตเป็นเด็ก เป็นหนุ่มสาว เป็นวัยกลางคน วัยชรา แล้วก็แก่ตายไปในที่สุด แต่เพื่อให้มีความหมาย
 ครอบคลุมถึงรูปธรรมทั้งหลายทั้งปวง ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต *อโห, อนิจฺจา สงฺขารา* โอ้, สังขาร
 ทั้งหลายเอ๋ย ช่างไม่หยุดนิ่งเลย. *เต กาลิกา อสนฺจิตา* ดำรงอยู่เพียงชั่วคราวเท่านั้น ไม่นั่นคงถาวร
 เสียเลย. *สกาลา กาลิกา สพฺเพ* ล้วนถูกกำหนดด้วยกาลเวลา ให้คงอยู่เพียงชั่วคราวเท่านั้นเอง

ส่วนนามธรรม โดยเฉพาะจิตกับเจตสิกนั้น มีความเปลี่ยนแปลงเป็น ๓ จังหวะด้วยกัน คือ
 อุปาท (เกิดขึ้น) ฐิตี (ตั้งอยู่) ภงฺค (ดับไป) สภาวะของนามธรรมเหล่านี้ย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา
 หามีแก่นสารสาระไม่

ทุกขัง คราวนี้จะมองลึกเข้าไปถึงเนื้อหาของสรรพสิ่ง “*อชฺเชตฺตিকা ธมฺมา*” ว่า
 ภายในของสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้ มันมีธรรมชาติอยู่ ๓ ชนิด คือ ธรรมชาติที่เป็นบวก ธรรมชาติที่
 เป็นลบและธรรมชาติที่เป็นกลาง ธรรมชาติฝ่ายบวก (Positive aspect) หมายถึง ธรรมชาติที่เกิดขึ้น
 ใหม่ ที่กำลังพัฒนา กำลังก้าวหน้า กำลังเจริญเติบโต ธรรมชาติฝ่ายลบ (Negative aspect) หมายถึง

^{๓๖} ปิ่น มุฑกันต์, **พุทธศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๙๑-๑๙๓.

ธรรมชาติที่เก่าแก่ ที่ล่าหลัง กำลังพุงพ้าง กำลังเสื่อมสลาย ธรรมชาติทั้งสองฝ่ายนี้จะขัดแย้งกันปะทะกัน ลักษณะนี้เรียกว่า สภาวะทุกข์ หรือ ทุกข์ (Contradiction) แล้วก็กลับเข้าสู่สภาวะไม่มีบวกไม่มีลบ เป็นอภัยกตาธัมมา แล้วก็เริ่มขัดแย้งกันอีก แล้วก็กลับเข้าสู่สภาวะอย่างเดิมอีกจะเป็นอย่างไรเรื่อยไป จนกว่าจะสิ้นสุดอายุขัยของสิ่งนั้นๆ

ความขัดแย้งของธรรมชาติฝ่ายบวกและฝ่ายลบ หรือตัวทุกข์ นี้เองที่เป็นตัวผลักดัน (Expulsion force) ให้สรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเกิดความเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพ (Qualitative change) จากคุณภาพที่ด้อยกว่า ไปสู่คุณภาพที่ดีกว่าเรื่อยๆ ไป เพราะฉะนั้น อภัยกตาธัม มีลักษณะเป็นเพียง สัจธรรมสัมพัทธ์ (Relative truth) เท่านั้น ส่วนสภาวะทุกข์หรือทุกข์นั้นเป็น สัจธรรมสมบูรณ์ (Absolute truth)^{๓๗} พุทธศาสนาจำแนกทุกข์ออกเป็น ๓ ชนิด คือ

๑) **ทุกข์ทุกขตา** ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวดเมื่อยขบ โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกข์เวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบ อนุญฺฐารมย์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)

๒) **วิปริณามทุกขตา** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือ ความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายของมันเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจางหรือเลื่อนลงไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใดก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไปก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวล ใจหายไหวหวั่น ครั้นเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้ว ก็หวนระลึกด้วยความละห้อยหาว่า เราเคยมีสุขอย่างนี้ๆ บัดนี้สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ)

๓) **สังขารทุกขตา** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชันธ์ ๕ (รวม มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแส ทั้งเข้าไปฝืนกระแสด้วยความอยากความยึดถืออย่างโง่ๆ จึงไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา^{๓๘}

^{๓๗} สุภัทฺร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง, **พุทธปรัชญากับปรัชญามาร์กซิสต์**, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท., ๒๕๔๑),

หน้า ๑๒-๑๓.

^{๓๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๘๗.

๒.๑.๓ ทุกข์ในไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หมายถึง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเป็นกฎครอบจักรวาลอยู่ สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม จะอยู่ในลักษณะสามัญ ๓ ประการคือ ไม่เพียงเป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน หรือไม่ใช่ตัวตนที่ยึดถือ ความทุกข์อันนี้หมายถึงความทุกข์ทั้งปวง ทั้งที่ปรากฏแก่บุคคล แก่สัตว์ แก่สรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่มีวิญญาณและไม่มีวิญญาณ โຕະ แก้อี้ก็เป็นทุกข์ ไทศัพท์ เครื่องขยายเสียง ไมโครโฟนต่างๆ เหล่านี้ เป็นทุกข์ทั้งนั้น ทุกอย่างปรากฏแก่เรา เป็นทุกข์ในฐานะที่มันจะต้องถูกบีบคั้น ด้วยปัจจัยภายในบ้าง ภายนอกบ้าง แล้วมันก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่ไม่ได้ ทุกข์ในฐานะที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่สามารถจะทนอยู่ในสภาพเดิมได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป ทุกข์ในไตรลักษณ์หมายถึงอย่างนี้ ว่า ครอบคลุมความทุกข์ในชั้น ๕ ในอริยสัจเอาไว้ด้วย ครอบคลุมเอาไว้ทั้งหมดเลย

ความแตกต่างของทุกข์ในชั้น ๕ คือทุกขเวทนาที่มาจากชั้นทั้ง ๕ ทุกในอริยสัจคือทุกข์ที่มีสาเหตุมาจากตัณหา ส่วนทุกข์ในไตรลักษณ์นี้ ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทั้งสิ่งที่มีความรู้สึกแบบคนและสัตว์ และสิ่งไม่มีความรู้สึก เช่น โຕະ แก้อี้ ผืนแผ่นดิน ทุกสิ่งทุกอย่างที่รวมคำว่า สังขาร เป็นสังขารที่เข้าไปในพระพุทธรูปจนที่ตรัสว่า สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขา ขึ้นชื่อว่าสังขารแล้ว ก็เป็นทุกข์ทั้งหมด ไม่ว่าจะมึใจครองหรือไม่มึใจครอง มีความรู้สึกหรือไม่มีความรู้สึกก็ตาม ความทุกข์ในไตรลักษณ์นี้ เป็นความทุกข์ที่ไม่สามารถจะทนอยู่ในสภาพเดิมได้ มันต้องเปลี่ยนแปลงไป เก้าไป ชำรุดทรุดโทรมไป แต่ถ้าเป็นสิ่งใหญ่ก็เห็นได้ช้า ถ้าเป็นสิ่งเล็กก็เห็นได้เร็ว เว้นแต่ว่าอย่างไรจะเร็วจะช้าเท่านั้น แม้แต่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ที่เราเห็นว่าเหมือนจะยั่งยืนตลอดกาลพระพุทธรูปก็ทรงตรัสว่า ต่อไปก็จะดับ ก็จะสิ้นไปตามกาลเวลา^{๓๔}

อนัตตา บรรดาสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในทางปรมาตมิให้เราได้สัมผัสและรับรู้มัน มันมีอยู่ในสภาพของการเป็น “สังขาร” คือ มีอยู่อย่างปรุงแต่งประกอบกันของหลายสิ่งหลายอย่าง มิได้มีอยู่อย่างโดดเดี่ยว สังขารนั้นๆ จึงต้องมีสัมพัทธ์กัน (Inter-relation) เกี่ยวพันกัน (Inter-connection), และพึ่งพิงกัน (Inter-dependence) ทั้งต้องถูกจำกัดด้วยกาลเวลาคือ มีอายุขัยแห่งการดับ ไม่มีสิ่งใดที่มีอยู่เป็นอนันตกาล ก็มีแต่ความว่างเปล่าหรือความไม่มีนั่นเอง จะเห็นได้ว่า ในที่สุดของสิ่งที่ลุดนั้น สิ่งที่มีอยู่จริง ก็คือความไม่มี บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในภาววิสัยนั้น ไม่ว่าจะ รูปธรรมก็ดี, นามธรรมก็ดี (นอกจากนิพพาน) ล้วนมีอยู่อย่างเป็น สังขาร คือ เป็น สังขตธรรม ทั้งสิ้น ก็เมื่อสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่นั้น ล้วนมีอยู่อย่างเป็นสังขารที่ปรุงแต่งประกอบกันเข้า สิ่งนั้นๆ ทั้งหลาย ก็ย่อมตกอยู่ภายใต้กฎแห่ง “ไตรลักษณ์” คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ทั้งสิ้น ตรงตามพุทธวจนะที่ว่า

^{๓๔} วคิน อินทสระ, ความทุกข์และการดับทุกข์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรือนธรรม,

สัพเพ สงฺขารา อนิจฺจา ลังขารํทํหลายย่อมเปลี่ยนแปลงไป, สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขา ลังขารํทํหลายย่อมเป็นทุกข์ สัพเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมชาติทั้งหลายย่อมไม่มีตัวตนที่แท้จริง^{๔๐}

อนัตตา เป็นกฎของธรรมชาติโดยลัจจะ จะทำงานร่วมกับอนิจจะและทุกขะเพื่อปรุงแต่งความเป็นโลก และทำงานเป็นเอกเทศในความเหนือโลก^{๔๑}

๒.๑.๔ ความเปลี่ยนแปลงตามทฤษฎีของนักปรัชญาตะวันตก

แม้เฮราคลีตัส ซึ่งเป็นนักปรัชญาตะวันตกชาวกรีก ก็ได้พูดถึงเรื่องของความเปลี่ยนแปลงหรือความไม่เที่ยงของสรรพสิ่งเอาไว้ ท่านค้นคิดเรื่องความเปลี่ยนแปลง (Chang) หรืออนิจจตา เฮราคลีตัสเป็นนักปรัชญากรีกคนแรกที่ขบคิดเรื่องความเปลี่ยนแปลงอย่างจริงจัง ปัญหาไม่ได้อยู่ที่ว่า ปฐมธาตุหรือแก่นแท้เปลี่ยนแปลงเป็นสรรพสิ่งได้อย่างไร ประเด็นสำคัญของเฮราคลีตัสอยู่ที่ว่าความเปลี่ยนแปลงมีจริงหรือไม่

เฮราคลีตัสยืนยันว่า ความเปลี่ยนแปลงเป็นลักษณะที่แท้จริงของสรรพสิ่ง ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง คือเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไปเป็นธรรมดา เมื่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น สิ่งนั้นจะเปลี่ยนจากสภาพหนึ่งไปสู่สภาพหนึ่ง เหมือนคนที่ต้องเปลี่ยนจากสภาพเด็กไปเป็นหนุ่มสาว และจากหนุ่มสาวเข้าสู่วัยชรา ไม่มีใครต้านกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงนี้ได้ ใครเล่าจะสามารถคงความเป็นหนุ่มสาวไว้ได้ตลอดกาล มนุษย์และสรรพสิ่งมีลักษณะเหมือนกัน คือต้องเปลี่ยนแปลง เฮราคลีตัสกล่าวว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างเลื่อนไหลไปเป็นกระแส” ดูกิ่งสายน้ำลำธารที่นับวันแต่จะไหลไปอย่างไม่มีความหยุดนิ่ง ในโลกนี้ไม่มีสิ่งใดเที่ยงแท้คงที่แม้ชั่วเวลาอันสั้น เฮราคลีตัสอธิบายเรื่องนี้ไว้อย่างคมคายว่า “ท่านไม่สามารถก้าวลงในแม่น้ำสายเดียวกันได้ถึงสองครั้ง เพราะน้ำไม่ไหลมาที่ตัวเราตลอดเวลา” เพราะเมื่อเราขึ้นจากแม่น้ำมายืนบนฝั่งน้ำเฉพาะตรงที่ที่เราก้าวลงแม่น้ำเป็นครั้งแรกได้ไหลเลยไป น้ำใหม่ไหลมาแทนที่ เมื่อเราก้าวลงแม่น้ำเป็นครั้งที่สอง น้ำที่สัมผัสกายเราจึงไม่ใช่เก่า สภาพของแม่น้ำตรงนั้นได้เปลี่ยนไปแล้ว แม่น้ำที่เราลงไปเป็นครั้งที่สองจึงไม่ใช่แม่น้ำสายเดิม จุดที่เฮราคลีตัสต้องการเน้นจากเรื่องนี้ก็คือ ในโลกนี้ไม่มีอะไรคงที่ ท่านกล่าวว่า “ไม่มีอะไรเที่ยงแท้ นอกจากความเปลี่ยนแปลง”^{๔๒}

^{๔๐} สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง, **พุทธปรัชญากับปรัชญามาร์กซิสต์**, หน้า ๒๐-๒๑.

^{๔๑} ลีวีรุณ (นามแฝง), **อนัตตากับชีวิตที่ทันสมัย**, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๑๙.

^{๔๒} พระราชวรมณี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ปรัชญากรีก บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**, พิมพ์ครั้งที่ ๔,

(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๒), หน้า ๕๓.

๒.๑.๕ ไตรลักษณ์ ในทัศนะของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

หมายถึงลักษณะที่มีทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา

อนิจจะ ไม่เที่ยง คือ ไม่ดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ เพราะเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องดับไปในที่สุด ทุกๆ สิ่งจึงมีหรือเป็นอะไรขึ้นมาแล้วก็กลับไม่มี เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ชั่วคราวเท่านั้น

ทุกขะ ทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ เหมือนอย่างถูกบีบคั้นให้ทรุดโทรม เก้าแก่ไปอยู่เรื่อยๆ ทุกๆ คนผู้เป็นเจ้าของสิ่งเช่นนี้ ก็ต้องทนทุกข์เดือดร้อนไม่สบายไปด้วย เช่นไม่สบายเพราะร่างกายป่วยเจ็บ

อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน คือไม่ใช่ตัวตน โดยมีอธิบายเป็นลำดับสามขั้นดังต่อไปนี้

๑. ไม่ยึดมั่นกับตนเกินไป เพราะถ้าถ้ายึดมั่นกับตนเกินไปก็ทำให้เป็นคนเห็นแก่ตัว ถ้ายึดเดียว หรือทำให้หลงตน ลืมตน มีอคติ คือลำเอียงเข้ากับตน ทำให้ไม่รู้จักตนตามเป็นจริง เช่นคิดว่าตนเป็นฝ่ายถูก ตนต้องได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ด้วยความยึดมั่นตนเองเกินไป แต่ตามที่เป็นจริงหาได้เช่นนั้นไม่

๒. บังคับให้สิ่งต่างๆ รวมทั้งร่างกายและจิตใจ ไม่ให้เปลี่ยนแปลงตามความต้องการไม่ได้ เช่นบังคับให้เป็นหนุ่มสาวสวยงามอยู่เสมอไม่ได้ บังคับให้ภาวะของจิตใจชุ่มชื่นว่องไวอยู่เสมอไม่ได้

๓. สำหรับผู้ที่ได้ปฏิบัติไปได้จนถึงขั้นสูงสุด เห็นสิ่งต่างๆ รวมทั้งร่างกายและจิตใจเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนทั้งสิ้นแล้ว ตัวตนจะไม่มี ตามพระพุทธานุญาตที่แปลว่า “ตนย่อมไม่มีแก่ตน” แต่ก็ยังมีผู้ซึ่งไม่ยึดมั่นอะไรในโลก ผู้ซึ่งเมื่อยังมีชีวิตอยู่ ก็สามารถปฏิบัติสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปตามสมควรแก่สถานที่และสิ่งแวดล้อมโดยเที่ยงธรรมล้วนๆ^{๔๓}

๒.๒ ลักษณะของไตรลักษณ์

๒.๒.๑ อนิจจลักษณะ (อนิจจตา)

จากการศึกษาค้นคว้าในพระไตรปิฎก จะเห็นได้ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กล่าวคือ “สังขารทั้งปวงที่บังเกิดขึ้นปรุงแต่ง เป็นของไม่เที่ยง”^{๔๔} คือ อยู่นอกเหนือการบังคับบัญชาของเราชั้นห้าที่เรียกว่าอตตตาเป็นของไม่เที่ยงแท้^{๔๕} อันประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป^{๔๖} ๔ เกิดจากบิดามารดา^{๔๗} เจริญวัย

^{๔๓} สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี, WHAT DID THE BUDDHA TEACH, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศาสนา, ๒๕๒๐), หน้า ๑๐ – ๑๑.

^{๔๔} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๗/๓๔๒, อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๘.

^{๔๕} ที.ส. (ไทย) ๙/๔๙/๒๐.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๑-๓๐๖/๓๓๐-๓๓๓.

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘-๔๐๙/๔๔๓-๔๔๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๑๑/๕๑๔.

เพราะข้าวสุกและขนมสตู ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา^{๔๘} ก็ด้วยมูลเหตุแห่งปัจจัยทั้งหลายที่เป็นไปตามหลักปัจจุสมุปบาท จึงได้บัญญัติอัตราในสิ่งที่ตนเห็นว่า เป็นสภาพที่เที่ยง แต่เมื่อเห็นปัญญาดีแล้วสังขารทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขตธรรม หรืออสังขตธรรมก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน^{๔๙} ดังที่ปรากฏในอรรถกถาปัจจุสูตร กล่าวไว้ว่า

ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้พระนครสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคตรัส เรียกภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระผู้มีพระภาค แล้วพระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา^{๕๐} สิ่งนั้นธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในอายตนะทั้งหลาย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลาย กำหนด เพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคต เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จะกล่าวไปไยถึงอายตนะทั้งหลายอันเป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเล่า อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่มีเยื่อใยในอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่เพิลิตเพลินอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต อายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคต เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จะกล่าวไปไยถึงอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเล่า อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่มีเยื่อใยในอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่เพิลิตเพลินอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตย่อมปฏิบัติเพื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง แม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอายตนะทั้งหลายนั้นก็ไม่ใช่เที่ยง อายตนะทั้งหลายอันเกิดแต่เหตุที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักเที่ยงเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะทั้งหลาย เมื่อเบื่อหน่าย

^{๔๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕-๑๓๐/๕๗-๗๖.

^{๕๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๓/๒๗-๓๐, ม.ญ. (ไทย) ๑๔/๓๙๙-๔๑๙/๔๕๓-๔๗๕.

ยอมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้วพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”^{๕๑}

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพาน ท้าวสักกะจอมเทพ ได้กล่าวคาถานี้ขึ้นพร้อมกับการเสด็จปรินิพพานว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป ความเข้าไปสงบระงับสังขารเหล่านั้นเป็นสุข” ท่านพระอนุรุทธะ ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ความว่า “ลมอัสสาสะปัสสาสะของพระมุนีผู้มีพระทัยตั้งมั่น คงที่ไม่หวั่นไหว ทรงปรารภสันติ ทรงทำกาละ มิได้มีแล้ว พระองค์มีพระทัยไม่หตุ้ ทรงอดกลั้นเวทนาได้แล้ว ความพ้นแห่งจิต ได้มีแล้ว เหมือนดวงประทีปดับไปฉะนั้น”^{๕๒} สังขารเหล่านั้นทั้งปวงล่วงลับดับไป ผันแปรไปแล้ว มีอันเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา บังเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป การเข้าไปสงบระงับสังขารเหล่านั้นเสียได้เป็นความสุขดังนี้”^{๕๓}

“พระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานเร็วนัก พระสุคตปรินิพพานเร็วนัก ดวงตาในโลกอันตรธานไปเสียแล้ว ส่วนพวกภิกษุทั้งหลายที่ปราศจากโรคะ มีสติสัมปชัญญะ ย่อมอดกลั้นได้ด้วยคิดว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงจะหาความเที่ยงแท้ในสังขารนี้แต่ที่ไหนเล่า”^{๕๔}

สัญญา^{๕๕} ที่ควรเจริญเพื่อวิมุตติ^{๕๖} นิพเพชภาคัยสัญญา ที่กำหนดหมายในญาณอันเป็นส่วนซ้ำแรกกิเลส^{๕๗} คือ อนิจจสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณเป็นเครื่องพิจารณาเห็นว่าเป็นของสังขารไม่เที่ยง อนิจเจ ทุกขสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณเป็นเครื่องพิจารณาเห็นว่าเป็นทุกข์ในความไม่เที่ยงแห่งสังขาร ทุกเข อนัตตสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณเป็นเครื่องพิจารณาเห็นว่าเป็นทุกขในความไม่เที่ยงแห่งเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง อสุภสัญญา กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย อาทินวสัญญา กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่างๆ ปหานสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณเป็นเครื่องพิจารณาเพื่อละอกุศลวิตกและบาปกรรมทั้งหลาย วิราคสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณเป็นเครื่องพิจารณา กำหนดหมายวิราคจะเป็นธรรมละเอียดประณีต นิโรธสัญญา กำหนดนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ธรรมมีประเภทเหล่านี้แลที่ควรให้เกิดขึ้น อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงตรัสไว้โดยชอบแล้ว พวกเราทั้งหมดด้วยกันพึงสังคายนา

^{๕๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑-๑๒, ๑๔๐-๑๔๕/๑-๑๐, ๑๗๕-๑๗๘.

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๑-๒๒๒/๑๖๘

^{๕๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๒/๒๐๓-๒๐๔

^{๕๔} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๑, ๒๒๔/๑๕๐, ๑๖๙.

^{๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๔-๓๓๕, ๓๕๙/๔๒๔-๔๒๕, ๓๖๐/๔๓๕.

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๙/๓๓๐, ๓๕๗/๔๐๑.

ไม่พึงแก่งแย่งกันในธรรมนั้นการที่พรหมจรรย์นี้ จะพึงยั่งยืนตั้งอยู่นานนั้นพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ชนมากเพื่อความสุขแก่ชนมาก เพื่อความอนุเคราะห์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลเพื่อความทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย และเพื่อทำลายทิฏฐิทั้งหลายอันไม่ใช่ทางให้พ้นทุกข์ หากผู้เชื่อถือต้องประสบกับทุกข์เหมือนปลาติดตาข่าย ฉะนั้น^{๕๘} จงดุ้อัตถภาพอันวิจิตร มีกายเป็นแผล (ทวารทั้ง ๙) ที่คุมกันอยู่ (กระดูก ๓๐๐ ท่อน เอ็น ๙๐๐ เส้น กล้ามเนื้อ ๙๐๐ มัด) กระสับกระส่ายอยู่เป็นนิจเพราะความแก่โรคร้าย และกิเลส เป็นที่ดำริชอบของชนเป็นอันมาก ไม่มีความยั่งยืนมั่นคง สัตว์ทั้งหลายทั้งหมดทั้งแก่พorangแตกสลาย ก็ล่วงไปเหมือนผลไม้สุกงอมร่วงหล่นไป มหาบพิตร อาตมาเห็นความไม่เที่ยงแท้ จึงได้บวช ความเป็นสมณะที่ปฏิบัติไม่ผิดนั้นแหละ ประเสริฐ^{๕๙}

๒.๒.๒ ทุกขลักษณะ (ทุกข์ตา)

จะเห็นได้ว่าทุกสิ่งอย่างที่อุบัติขึ้นมาในโลกนี้มีความเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อมีการกระทบสัมผัสที่ย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์^{๖๐} คือ มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลาง และดับไปในที่สุด ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้จะมีสภาวะหนึ่งเกิดขึ้นเรียกว่า **ทุกขลักษณะ** “สัตว์โลกนี้ถึงความคับแค้น จึงเกิด แก่ ตาย จูติและอุบัติ จึงไม่พ้นจากทุกข์”^{๖๑} ความพลัดพราก ทอดทิ้ง เปลี่ยนแปลง จากของรักของชอบใจทุกอย่างเป็นทุกข์ควรพิจารณาในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ อย่างนี้^{๖๒} แม้อุปธิทั้งหลาย หมายเอา ชั้นธ กิเลส อภิสังขาร และกามคุณ เป็นเหตุแห่งทุกข์^{๖๓} ตลอดถึงอายตนะทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งทุกข์ ดังที่ปรากฏในอชฌัตตทุกขสูตรว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลายเป็นทุกข์^{๖๔} สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตาม เป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคต เป็นทุกข์ จะกล่าว ไปใยถึงอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเล่า อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๑-๑๔๙/๑-๔๗.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๒, ๓๐๗/๓๕๙, ๓๗๑.

^{๖๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

^{๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑.

^{๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๗-๒๖๘/๑๙๙-๒๐๐., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙-๑๓๖/๑๑๘-๑๒๘.

^{๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๔-๑๕๕/๑๗๑-๑๗๔.

^{๖๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑-๒๔/๒๘-๓๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๐-๔๒๗/๔๗๕-๔๘๗.

มีเยื่อใยในอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่เพลิดเพลिनอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อหน่ายเพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ที่เป็นทุกข์ จะกล่าวไปไปถึงอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตแล้ว อริยสาวกผู้ได้ สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่มีเยื่อใยในอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่เพลิดเพลिनอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลายเป็นทุกข์ แม่เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอายตนะทั้งหลายนั้นก็เป็นที่ทุกข์ อายตนะทั้งหลายอันเกิดแต่เหตุที่เป็นทุกข์ ที่ไหนจักเป็นสุขเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้วเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะทั้งหลาย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้วย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้วพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี

พระผู้มีพระภาคตรัสตำหนิพระอริยวงศะที่มีทิฏฐิบาปว่า ดูกรโมฆบุรุษ ธรรมเหล่านี้นี้อาจทำอันตรายแก่ผู้เสพอได้จริง กามทั้งหลายเรากล่าวว่า มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามทั้งหลายนี้มากยิ่งขึ้น กามทั้งหลายเรากล่าวว่า เปรียบเหมือนร่างกระดูก ... เปรียบเหมือนชิ้นเนื้อ ... เปรียบเหมือนคอบทฎ้า ... เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง ... เปรียบเหมือนความฝัน ... เปรียบเหมือนของยืม ... เปรียบเหมือนผลไม้ ... เปรียบเหมือนเขียงสำหรับลับเนื้อ ... เปรียบเหมือนแหวนหลาว ... เปรียบเหมือนศิระษฏ มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามทั้งหลายนี้มากยิ่งขึ้น^{๖๕} เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอชื่อว่า กล่าวตุ้เรา ด้วยทิฏฐิ คือ กิเลสเครื่องผูกมัดตัวย่อมไม่พ้นจากทุกข์^{๖๖} ที่ตนยึดถือไว้ผิด ชื่อว่าทำลายตนเอง และชื่อว่า ประสบบาปมีโทษเป็นอันมาก เพราะข้อนั้นแหละ จักเป็นไปเพื่อผลไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อผลเป็นทุกข์แก่เธอตลอดกาลนาน การกระทำของเธอ นั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว^{๖๗} กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง และผู้อื่น กรรมเหล่านี้ เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ฟังพิจารณา ฟังสำเหนียกอย่าทำเด็ดขาด^{๖๘}

^{๖๕} ส.น. (ไทย) ๑๓/๔๒-๔๘/๔๓-๔๖.

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔-๒๓๘/๒๔๕-๒๕๓.

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน วิ.มท. (ไทย) ๒/๔๑๗/๕๒๕-๕๒๘, ๔๒๘/๕๓๖-๕๓๘.

^{๖๘} ส.น. (ไทย) ๑๓/๑๐๙-๑๑๒/๑๑๙-๑๒๔.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสัง^{๖๙} คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประจวบด้วยสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็^{๗๐}เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น^{๗๑} ๕ เป็นทุกข์ที่ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง^{๗๒} ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทัยอริยสัง คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและกำหนด มีปกติเพติดเพลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา^{๗๓} ธรรม ๓ ประการนี้แลที่เธอทั้งหลายควรละ^{๗๔}

๒.๒.๓ อนัตตลักษณะ (อนตตตา)

จากการศึกษาในเรื่องของ อนิจจตา และ ทุกขตา ได้เข้าใจและทราบการปรากฏอีกสภาวะหนึ่ง คือ อนตตตา คือ สภาวะของความไม่ใช่ตัวตนนั่นเอง พึงเจริญอนตตสัญญา กำหนดหาความ เป็นอนตตตาแห่งธรรมทั้งปวง^{๗๕} ขึ้นชื่อว่าขันธห้าแล้ว ทั้งที่เป็น อดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายใน ภายนอก หยาบละเอียด เลวหรือประณีต ไกลใกล้ก็ตาม ควรพิจารณาตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา^{๗๖} แม้ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น^{๗๗} ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุตนะทั้งหลายเป็นอนตตตา สิ่งใดเป็นอนตตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็น ด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นอนตตตา จะกล่าวไป ยี่ถึงอายุตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเล่า อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อม ไม่มีเยื่อใยในอายุตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่เพติดเพลินอายุตนะทั้งหลายที่เป็น อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งอายุตนะ ทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ที่เป็นอนตตตา

^{๖๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖-๓๘๙/๓๒๔-๓๒๘.

^{๗๐} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๑/๓๒๙, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๒/๔๙๐.

^{๗๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๗๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓.

^{๗๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๖.

^{๗๔} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๔/๒๖๑, ส.น. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๑๑๘/๑๒๖-๑๒๙.

^{๗๕} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๙๕/๔๒๖.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเป็นอนัตตา แม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตก็เป็นอนัตตา อายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตอันเกิดแต่เหตุที่เป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอนัตตาเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี

ทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร^{๗๖} ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งกะพระปัญจวัคคีย์ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชันท์ทำเป็นอนัตตา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าชันท์ทำนี้จักได้เป็นอนัตตาแล้ว ชันท์ทำนี้ไม่พึงเป็นเพื่ออาพาธ และบุคคล พึงได้ในชันท์ทำว่า ชันท์ทำของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด ชันท์ทำของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะชันท์ทำเป็นอนัตตา ฉะนั้นชันท์ทำจึงจะไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในชันท์ทำว่า ชันท์ทำของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด ชันท์ทำของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

“สังขารทั้งปวงที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระนิพพานและบัญญัติ ท่านวินิจฉัยว่า เป็นอนัตตา เมื่อดวงจันทร์ คือ พระพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้น เมื่อดวงอาทิตย์ คือ พระพุทธเจ้ายังไม่อุทัยขึ้นมา เพียงแต่ชื่อของสภาคธรรมเหล่านั้น ก็ยังไม่มีใครรู้จัก”^{๗๗}

หากได้ศึกษาอย่างละเอียดดีแล้ว ก็จะพบว่า หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ (สมุทัย) และความดับแห่งกองทุกข์ (นิโรธ) อยู่เป็นประจำ ซึ่งเรียกได้ว่า พหุสาสนี คือเป็นธรรมที่ทรงตรัสอยู่เป็นนิจ เนื่องจากว่า หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์นี้ เป็นหนทางที่จะนำบุคคลธรรมดา ไปสู่ความเป็นพระอริยะหรือพระอรหันต์ เพราะว่า เมื่อพระองค์ทรงอาศัยความกรุณาที่จะโปรดผู้ใด และจะได้ผลด้วยธรรมะข้อไหน ก็ทรงทราบวาระจิตของผู้นั้นว่า จะได้ดวงตาเห็นธรรม คือการเข้าใจในธรรมที่ทรงตรัสสอนด้วยธรรมะข้อนั้น จึงคัดเอาหลักธรรมที่เหมาะสมกับวาระจิตของบุคคลนั้น มาตรัสแสดงให้ฟัง ภิกษุเหล่านั้น “จึงเป็นผู้มีปัญญาหลุดพ้นได้ดี คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้รู้ชัดว่า รากะ โทสะ และโมหะ เราละได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคน เหมือนตัดตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้”^{๗๘}

^{๗๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๒๘-๒๙.

^{๗๗} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๗/๓๔๑.

^{๗๘} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑-๙/๑-๑๖.

^{๗๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๔.

๒.๓ คำอธิบายไตรลักษณ์ในคัมภีร์

๒.๓.๑ คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มหรรค

ก. อนิจจตาและอนิจจลักษณะ ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มหรรค แสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า “ซึ่งว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไปๆ (ขยภูฏฐน)”^{๘๐} หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น อายุตนะทั้งหลายในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ อายุตนะทั้งหลายในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า อายุตนะทั้งหลายในอนาคต จะเกิดถัดต่อไป ก็ดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนี้ เป็นต้น

ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายออกไปโดยนัยต่างๆ ยกย้อคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลายๆ แง่ เช่น ชีวิตถูกชราณาเข้าไป อายุจึงสั้น ผู้ที่ถูกชราณาเข้าไปแล้ว ก็ไม่มีเครื่องที่จะต้านทาน บุคคลพิจารณาเห็นภยันต์ในมรณะ จึงควรละโลกามิสเสียมุ่งสู่สันติเกิด^{๘๑} เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่ายๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็จะเห็นว่า ชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อชอยลงไปอีก ก็ยังเห็นความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามาเป็นช่วงวัยหนึ่งๆ ตลอดถึงชั่วเวลาชยับเขยื้อนเคลื่อนไหวปีหนึ่งๆ ช่วงฤดูหนึ่งๆ . . . ช่วงยามหนึ่งๆ ตลอดถึงช่วงเวลาชยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุกๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป อย่างไรก็ตาม ในสมัยปัจจุบันนี้ วิทยาศาสตร์มีความเจริญก้าวหน้ามาก อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่างๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมาณู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นอรรถกถายกย้อคำอธิบายออกไปหลายๆ แง่ ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่างๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า “ที่ซึ่งว่าเป็นอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป (อนจจนตติกตาย) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด (มีจุดเริ่มและมีจุดจบ, อาทิวณฺทวนฺตตาย)”^{๘๒} แต่คำอธิบายอย่างง่ายๆ ที่ใช้บ่อยก็คือความว่า “ซึ่งว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มิแล้ว ก็ไม่มี (คือมีหรือปรากฏขึ้นแล้ว ก็หมดหรือหายไป, หุตฺวา อภาวภูฏฐน)”^{๘๓} บางแห่งก็นำข้อความอื่นมาอธิบายเสริมเข้ากับข้อความนี้ อีก เช่นว่า “ซึ่งว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น

^{๘๐} ขุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๗๙/๕๓, อ่างใน วิสุทฺธิ. ๓/๓๒๕.

^{๘๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓/๔.

^{๘๒} วิสุทฺธิ. ๓/๒๓๗.

^{๘๓} วิสุทฺธิ. ๓/๒๖๐.

เสื่อมสลายและกลายเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีแล้วก็ไม่มี (อุปฺปาทวยญฺญตฺตภาวา หุตฺวา อภาวาโต วา)^{๖๔} แต่ที่ถือว่าท่านประมวลความหมายต่างๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วนก็คือ การแสดงอรรถแห่งอนิจจตาเป็น ๔ นัย หมายความว่า เป็นอนิจจด้วยเหตุผล ๔ อย่างคือ^{๖๕}

๑. อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโต เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือเกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
๒. วิปริณามโต เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ
๓. ตาวกาลิกโต เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วคราวๆ
๔. นิจฺจปฏิกฺขเขปโต เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดกัณอยู่เองในตัวเองกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง

ข. ทุกขตา และทุกขลักษณะ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถของทุกขตาไว้อย่างเดียวว่า “ที่ชื่อว่า เป็นทุกข์ โดยความหมายว่า เป็นของมีภัย (ภยภูเรฐน)”^{๖๖} หรือ น่ากลัว ทั้งนี้โดยเหตุผลว่าสังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผุพังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดภัยไปรุ่งโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรมสิ้นสลายไป จึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง

ส่วนคัมภีร์ชั้นอรรถกถาขยายความหมายออกไปโดยนัยต่างๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อยมีอยู่ ๒ นัย คือ “ชื่อว่า เป็นทุกข์ โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย (อุปฺปาทวยปฏฺิปีฬฺนฺภูเรฐน หรือ อุปฺปาทวยปฏฺิปีฬฺนฺตาย)”^{๖๗} ทั้งบีบคั้นและขัดแย้งต่อประดาสิ่งที่ประกอบอยู่กับมัน และทั้งมันก็ถูกละทิ้งที่ประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง^{๖๘} “และชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ทุกฺขวตฺตฤตฺตาย หรือ ทุกฺขวตฺตฤตฺโต)”^{๖๙} คือเป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เช่น ก่อให้เกิดความรู้สึกรู้สึกทุกข์ พุดให้เข้าใจง่ายเข้าว่า ที่เรียกว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะทำให้เกิด

^{๖๔} วิสุทฺธิ. ๓/๒๗๕.

^{๖๕} วิสุทฺธิ. ๓/๒๔๖, ม.อ. ๒/๑๕๐, วิภังค.อ. ๖๒, วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๔๗๙.

^{๖๖} ขุ.ปฏฺิ.(บาลี) ๓๑/๗๙/๕๓, อ่างในวิสุทฺธิ. ๓/๒๓๕.

^{๖๗} วิสุทฺธิ. ๓/๒๓๗.

^{๖๘} วิสุทฺธิ. มหาฎีกา ๓/๔๖๒.

^{๖๙} วิสุทฺธิ. ๓/๒๓๗, ๘๗.

ความรู้สึกทุกข์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่าบีบคั้นก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น ความหมายที่
ท่านประมวลไว้ครบถ้วนที่สุดมี ๔ นัย เป็นทุกข์ด้วยอรรถ ๔ อย่าง ดังนี้^{๙๐}

๑. *อภินุสสมปติบีพันโต* เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา
ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา
กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยหรือสิ่งที่เกี่ยวข้องด้วย ต่างก็เกิดขึ้น ต่างก็โทรมไป ต่างก็แตก
สลายไป
๒. *ทุกขมโต* เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือคงทนอยู่ไม่ไหว หมายความว่า คงอยู่ในสภาพ
เดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยน จะต้องกลาย จะต้องหมดสภาพไป เพราะความเกิดขึ้นและความ
โทรมสลายนั้น
๓. *ทุกขวัตถุโต* เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือเป็นสิ่งที่
ก่อให้เกิดทุกข์ หมายความว่า ทำให้เกิดความทุกข์ต่างๆ เช่น ทุกขเวทนา คือความรู้สึก
ทุกข์ หรือความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น (อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ตาทั้ง
๓ และแห่งสังสารทุกข์)^{๙๑}
๔. *สุขปฏิกุเขปโต* เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความสุขหรือ
กีดกันความสุขอยู่ในตัว หมายความว่า เมื่อพูดตามความจริงแท้ๆ แล้ว ความสุขที่เป็นตัว
สภาวะจริงๆ ก็มีแต่เพียงความรู้สึกสุขเท่านั้น อธิบายว่า ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นได้แก่ ทุกข์
คือความบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ความบีบคั้น
กดดันขัดแย้งนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์
(ทุกขเวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้นกดดันนั้นผ่อนคลายหายไป หรือคนปลด
พ้นจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่า มีความสุขหรือรู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์ความบีบคั้นกดดัน ทำ
ให้รู้สึกขาด พร่อง กระจายหิวมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนหายปลดปล่อยพ้นจากทุกข์หรือ
ความบีบคั้นนั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น เหมือนคนที่ถูกทำให้ร้อนมาก เช่น เดินมาใน
กลางแดด พอเข้ามาในที่ร้อนน้อยลงหรืออุณหภูมิลด ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไปในที่ที่เย็นตามปกติ
ก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมาก
พอเกิดความทุกข์ ก็ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) รุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียง
เล็กน้อย ที่ตามปกติจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก เหมือนคนอยู่ในที่เย็น

^{๙๐} วิสุทธิ. ๓/๒๔๖, ม.อ.๓/๑๕๑ (ข้อแรกเป็น สหุตาป), วิกิซด.๖.๖๒.

^{๙๑} วินย. ฎีกา ๓/๘๑ วิสุทธิ. มหาฎีกา ๓/๔๖๒, ๔๘๐.

สบายมาก พอออกไปสูที่ร้อนก็รู้สึกร้อนมาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองเคย
รู้สึกเฉยๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป

เมื่อจะพูดให้ลึกลงไปอีกให้ตรงความจริงโดยสมบูรณ์ว่า ที่ว่าเป็นสุขหรือรู้สึกสุข (สุขเวทนา)
นั้น ตามที่จริงแล้ว ก็ไม่ใช่ปลอดพ้นหรือหายทุกข์เลย แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขั้นหนึ่งของทุกข์
เท่านั้น กล่าวคือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่อ่อนหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่ง หรือในอัตราหนึ่งเราเรียกว่า
เป็นสุข เพราะทำให้เกิดความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทนหรือเหลือทน เรียกว่า เป็น
ทุกข์ คือรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเท่านั้น ที่เพิ่มขึ้นหรือ
ลดลง เหมือนกับเรื่องความร้อนและความเย็น ว่าที่จริงความเย็นไม่มี มีแต่ความรู้สึกเย็น สภาวะที่เป็น
พื้นก็คือ ความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง จนถึงไม่มีความร้อน ที่คนเราพูดว่าเย็นสบายนั้น ก็เป็นเพียง
ความรู้สึก ซึ่งที่แท้แล้วเป็นความร้อนในระดับหนึ่งเท่านั้น ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินไประดับนั้นแล้ว ก็
หาความรู้สึกสบายไม่ โดยนัยนี้ ความสุข หรือพูดให้เต็มว่าความรู้สึกสุขคือสุขเวทนามากก็เป็นทุกข์ ทั้งใน
ความหมายว่าเป็นทุกข์ระดับหนึ่ง มีสภาวะเพียงความรู้สึก และในความหมายว่า เป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความ
บีบคั้นกดดัน ขัดแย้ง จะต้องกลาย จะต้องผันแปร จะต้องหมดไป เหมือนกับว่า ทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะ
นั้น ไม่ยอมให้สุขเย็นยังคงอยู่ได้ยั่งยืนตลอดไป

และในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มหามรรค ที่อ้างถึงว่า ท่านแสดงอรรถคือความหมายของ ทุกข์
ซึ่งเป็นข้อที่ ๒ ในไตรลักษณ์ไว้อย่างเดียวว่า เป็นสิ่งมีภัย (ภยภูฏฐน) นั้น เมื่อถึงตอนที่อธิบายเรื่อง
อริยสัจ ท่านได้แสดงอรรถของทุกข์ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจว่า มี ๔ อย่างคือ มีความหมายว่าบีบคั้น
(บีพินภูฏฐ) มีความหมายว่าเป็นสิ่งขตะ (สงขตภูฏฐ) มีความหมายว่าแผดเผา (สนตปภูฏฐ) และม
ีความหมายว่าผันแปร (วิปริณามภูฏฐ) เห็นว่าความหมาย ๔ นัยนี้ ใช้กับทุกข์ในไตรลักษณ์ได้ด้วย จึงขอ
นำมาเพิ่มไว้ ณ ที่นี้ โดยตัดข้อซ้ำกันคือ ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๔ (บีพินภูฏฐ และ วิปริณามภูฏฐ) ออกไป คงได้
เพิ่มอีก ๒ ข้อคือ

๑. สงขตภูฏฐ โดยความหมายว่า เป็นของปรุ้งแตง คือถูกปัจจัยต่างๆ รวมกัน หรือมาชุมนุม
กันปรุ้งแตงเอา มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว
๒. สนตปภูฏฐ โดยความหมายว่าแผดเผา คือในตัวของมันเองก็มีสภาพที่แผดเผาให้กร้อน
โหมมย่อยยับสลายไป และทั้งแผดเผาผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดติดถือมั่นให้เราร้อนกระวน
กระวายไปด้วย

๒.๓.๒ ทุกข์ในไตรลักษณ์ กับ ทุกข์ในอริยสัจ ๔

ทุกข์ ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ ๓ หมวด คือ ในเวทนา^{๓๒} (เวทนา ๓ คือ ทุกข์ สุข อทุกขมสุข หรือ อุเบกขา, เวทนา ๕ คือ ทุกข์ สุข โทมนัส โสมนัส และอุเบกขา) เรียกเต็มว่า ทุกขเวทนา, ทุกข์ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เรียกเต็มว่า ทุกขลักษณะ, และทุกข์ในอริยสัจ ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) เรียกเต็มว่า ทุกขอริยสัจ, ทุกข์ในหมวดธรรมทั้งสามนั้น มีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องอยู่ด้วยกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน เป็นบางแง่บางส่วนหรือเป็นผลสืบต่อกันดังนี้

ทุกข์ ที่มีความหมายกว้างที่สุดครอบคลุมทั้งหมด คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ ทุกขลักษณะ หรือ ทุกขตา ได้แก่ ภาวะที่ไม่คงตัว คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหลายทั้งปวง (สพเพ สงขารา ทุกขา) กิณขอบเขตเท่ากันกับความไม่เที่ยง คือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็ทุกข์ (ยถนิจจัง ตัง ทุกขัง)^{๓๓}

ทุกข์ ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น ก็คือ ทุกข์ที่เป็นเวทนา เรียกชื่อเต็มว่า ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ อาการสืบเนื่องจากทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคล เนื่องมาจากทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น กล่าวคือ ความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดแย้งของคน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นไปในระดับหนึ่งหรือในอัตราส่วนหนึ่งโดยสัมพันธ์กับสภาพกายและสภาพจิตของเขา ทุกขเวทนานี้ ก็เป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์ด้วย เช่นเดียวกับเวทนาอื่นๆ ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็สุขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนามก็ตาม หมายความว่า เวทนาทุกอย่าง จะเป็เป็นทุกขเวทนามก็ดี สุขเวทนามก็ดี อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขคือเฉยๆ) หรือ อุเบกขาเวทนามก็ดี ล้วนเป็เป็นทุกข์ในความหมายที่เป็เป็นลักษณะสามัญนั้นทั้งสิ้น

ทุกข์ในอริยสัจ หรือ ทุกขอริยสัจ ก็คือ สภาพวะที่เป็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นั่นเอง แต่จำกัดขอบเขตเฉพาะเท่าที่จะเกิดเป็ปัญหาแก่มนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกระทบต่อชีวิต ขยายความว่า สังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมดาของมัน โดยเป็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ และสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ (ไม่ทั้งหมดและไม่เสมอไป) ก็ก่อความบีบคั้นขึ้นแก่คน โดยเป็เป็นทุกข์ในอริยสัจ (แต่การที่มันจะกลายเป็นของบีบคั้นขึ้นมาได้ ก็เพราะมันเองถูกบีบคั้นโดยเป็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์) พูดงายๆ ว่า ทุกขอริยสัจหมายเฉพาะเรื่องของเบญจขันธ์ หรือ อุปาทานขันธ์ เรียกเป็เป็นศัพท์ว่า ได้แก่ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็อินทริยพัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทริยั ไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็อินทริยพัทธ์ (ไม่เนื่องด้วยอินทริยั) ซึ่งเป็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็เป็นทุกข์ในอริยสัจ

^{๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓ /๒๐๕-๒๐๖/๒๔๒-๒๔๔.

^{๓๓} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๑๕/๑๙, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑/๑.

ค. อนัตตาและอนัตตลักษณะ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่มีสภาวะ (อसारกฺกุญฺเณ)”^{๙๔} ที่ว่าไม่มีสภาวะ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่น หรือไม่มีแก่น หมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายที่ว่า “โดยความหมายว่า ไม่มีสภาวะ หมายความว่า ไม่มีสภาวะคือตัวตน (อตตสภาวะ = ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแก่น) ที่คาดคิดกันเอาไว้เป็น อาตมัน (อตตตา = ตัวตน) เป็นผู้ลืออยู่หรือครองอยู่ (นิวาสิ) เป็นผู้สร้าง หรือผู้สร้างสรรคบันดาล (การกะ) เป็นผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว (สยงวาสิ) เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาลตัวตนจะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักเป็นอตตแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร (มีความบีบคั้นขัดแย้งขัดข้องต่างๆ) เป็นอาทิ”^{๙๕}

ความหมายที่ว่า ไม่มีสภาวะคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่า ดลบันดาลไม่ได้หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้ เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแก่นจริงแล้ว ก็ย่อมขึ้นยอมผืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้น ยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นไปอย่างไร ก็ได้ตามปรารถนา แต่ตามความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตนและความไม่มีตัวตนลืออยู่ครอง จึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่า ไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา และโดยนัยนี้ คัมภีร์รุ่นอรรถกถา จึงนิยมแสดงความหมายของอนัตตาว่า “ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตตญฺเณ หรือ อวสวตตโนโต) เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ”^{๙๖} และอธิบายในทำนองว่าไม่มีใครมีอำนาจบังคับ (ตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย) ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความทรงอยู่ที่ถึงความทรงอยู่แล้ว อย่าถึงชรา ที่ถึงชราแล้ว จงอย่าแตกดับ จงอย่าเสื่อมโทรมด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย^{๙๗} ตลอดจนอ้างพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “บุคคลลือไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูป (และในชั้นอื่นอื่นๆ) ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราจะได้เป็นอย่างนี้”^{๙๘}

ขยายความได้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่างๆ นั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้ว หาใช้มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ยง ดังที่เรียกชื่อกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียง

^{๙๔} พุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๗๙/๕๓, ๑๐๐/๗๗; ๖๗๕/๕๘๔; อ้างในวิสุทฺธิ. ๓/๒๓๕.

^{๙๕} วิสุทฺธิ. ๓/๒๓๕-๖.

^{๙๖} วิสุทฺธิ. ๓/๒๖๐, ๒๗๖.

^{๙๗} วิสุทฺธิ. ๓/๒๔๖-๗, วินย.ฎีกา. ๔/๗๙.

^{๙๘} วิมฺว.อ. ๖๓-๖๔. วินย.ฎีกา. ๔/๘๐ อ้างใน ส.ช. ๑๗/๑๒๗/๘๒.

กระบวนการ (ธรรมปวัตติ) คือ กระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม (ขันธปวัตติ) ที่เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างๆ ล้วนมีการเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการที่กำหนดแยกกว่าเป็นกระบวนการหนึ่งๆ และระหว่างกระบวนการต่างกระบวนการทั้งหลาย ในสภาวะเช่นนี้ มีสิ่งที่จะต้องกำหนดเป็นข้อเด่นอยู่ ๔ ประการคือ

๑. ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้น ยืนตัวเป็นแก่นเป็นแกนอยู่
๒. สภาพที่ปรากฏนั้น เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันปรุงแต่งขึ้น
๓. องค์ประกอบเหล่านั้น เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน ประมวลขึ้นเป็นกระบวนการ
๔. ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการย่อยๆ มากหลาย ก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกัน ระหว่างต่างกระบวนการด้วย

กระบวนการที่องค์ประกอบต่างๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นนี้ ดำเนินไปเรื่อยๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่างๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไร ก็สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั้นนั่นเอง เป็นเรื่องสำเร็จเสร็จสิ้นครบถ้วนในกระบวนการ โดยไม่มีตัวตนอะไรอื่นอีกที่จะเข้ามาแทรกแซง หรือทำให้เป็นไปอย่างอื่นได้ คือไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้น ไม่ว่าจะในความหมายว่า เป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่ผืนความเป็นไปตามเหตุปัจจัยสามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังความปรารถนาของตนได้ หรือในความหมายว่า เป็นตัวการภายนอกที่สามารถสร้างสรรค์ลดดับบันดาลให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เมื่อองค์ประกอบต่างๆ ประชุมกันเข้า และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่งๆ ขึ้น มนุษย์มักตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้นเช่นว่า คน ลัทธิ สถานที่ สิ่งของ แต่ชื่อเหล่านั้น เป็นเพียงคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้ เพื่อให้เกิดความสะดวกในการสื่อสารสำหรับความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของมนุษย์เท่านั้น มันหาใช่เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหากจากส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะอย่างๆ ของมันอยู่แล้ว หากตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้มันไม่พบ จะชี้ตัวลงไปที่ไหนก็ไม่ มี ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้น เป็นตัวตนสมมติที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ซ้อนอยู่ลอยๆ ไม่มี ความสัมพันธ์โดยตรง ไม่มีอำนาจ ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นเลย นอกจากโดยความยึดถือ (ซึ่งก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการเอง) ในเมื่อเป็นเพียงของสมมติ และเป็นของซ้อนอยู่ลอยๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่มันจะไม่มีอำนาจหรือไม่มีทางที่จะไปบังคับกระบวนการ หรือองค์ประกอบใดๆ ในกระบวนการให้เป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กระบวนการ

หรือ กระบวนแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย^{๙๙} ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อตัวตนที่ซ้อนลายนั่น ที่ว่าไม่เป็นไปตามความปรารถนา ก็เพราะเมื่อว่าตามความเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้น ก็ทำให้ความปรารถนาของตัวตนไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนธรรม และเป็นองค์ประกอบที่ไม่ใช่ตัวให้สำเร็จกิจ มันจะให้สำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดปัจจัยขึ้นไป คือการลงมือทำหรือปฏิบัติการ ซึ่งก็คือเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง การที่จะมีตัวตนซ้อนลอย เป็นตัวตนอยู่ต่างหากอยู่จริงๆ ย่อมเป็นไปได้ เพราะถ้าเป็นไปได้ ความเป็นไปได้ตามเหตุปัจจัยก็ย่อมเป็นไปได้ เพราะตัวคงที่ ซึ่งไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นวางขึ้นกระแสรูปพาให้องค์ประกอบต่างๆ เรรวนไปหมด ไม่เป็นกระบวนธรรม ยิ่งกว่านั้น ตัวตนซ้อนนั้น ก็อาจจะขัดขวางแทรกแซงและผิดธรรมชาติทั้งหลายให้เป็นอย่างอื่น จากความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอีกด้วย แต่ความเป็นไปที่แท้จริงก็คือ สังขารธรรมทั้งหลาย เป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ตัวตนต่างหากจากกระบวนธรรม จึงไม่มีอยู่จริง ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนธรรมนั้นก็ตาม

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปรากฏรูปเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อกันอย่างนั้นอย่างนี้ อันยอมรับกันโดยสมมติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลายรวมกันอยู่ ปัจจัยต่างๆ คำจุนหล่อเลี้ยงอำนวย ก็คงรูปร่างหรือคงสภาพอยู่ตามที่สมมติเป็นตัวเป็นตนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพรากจากกัน หรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูล สภาพตัวตนนั้นก็หายไป เหมือนดังเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่ง น้ำแข็งก็ละลาย ตัวตนที่เชื่อว่าน้ำแข็งหายไปเหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่ง โดยสัมพันธ์กับความกดดันอากาศ น้ำเหลวก็ระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาษถูกเผาไฟไหม้หมดแล้วเหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟ ก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาษไม่ได้อีกต่อไป

ความหมายของอนัตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย วางเปล่าจากตัวตนที่เป็นแก่นอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะอ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจได้หลายแห่ง เช่น ในพระสูตรว่า

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศอาศัยไม้ เถาวัลย์ หญ้าและดินเหนียว มาประกอบเข้ากันจึงนับว่า เรือน แม้นั้นใด อากาศอาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนัง มาประกอบเข้าด้วยกันจึงนับว่า รูป ฉะนั้น”^{๑๐๐}

^{๙๙} อจ. ติก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๘.

^{๑๐๐} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

มารถามพระวชิราภิกษุณีว่า

“สัตว์นี้ (ตัวบุคคลนี้) ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน

พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

นี่เณะมาร ท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์ (เป็นตัวบุคคล) ท่านมีความเห็น (อย่างนั้น) หรือ นี่คือ กองแห่งสังขารล้วนๆ จะหาตัวสัตว์นี้ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์ เรียกว่า รถ ฉันใด เมื่อฉันท์ (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม) ทั้งหลายมีอยู่ ก็มีสมมติเรียกว่า สัตว์ ฉัน นั้น แท้จริงทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) เท่านั้นเกิดมี และทุกข์ก็ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไร เกิด นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ”^{๑๐๑}

พระเสลาภิกษุณีตอบว่า

“ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล, อาศัยเหตุมันก็เกิดมี, เพราะเหตุสลายมันก็ดับ เมล็ดพืชอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขากว่านในนา อาศัยรสในแผ่นดินและยางในเมล็ดพืชทั้งสองอย่างนี้ ก็ย่อม งอกงามขึ้นได้ ฉันใด ฉันนั้นเหมือนกัน ประดาฉันท์ ธาตุทั้งหลาย^{๑๐๒} และอายตนะทั้ง ๖ เหล่านี้ อาศัย เหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลาย ก็ย่อมดับไป”^{๑๐๓} เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว จิตย่อมโน้มไปเพื่ออัสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธ ความนี้ปฏิบัติ นี้อาสวะ เมื่อรู้อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ อยู่จบ พรหมจรรย์แล้ว ก็อย่างอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีกต่อไป^{๑๐๔}

ช้างม้าเหล่าทหารและยานรบทั้งหลายรวมๆ เข้าด้วยกัน ก็เรียกว่า กองทัพ ตีกราม บ้านเรือน ผู้คนและกิจการต่างๆ มากมายหลายชุมนุมกันอยู่ ก็เรียกว่าเมือง มือกับนิ้วรวมเข้าด้วยกันในท่าหนึ่ง เขาเรียกว่ากำปั้นหรือหมัด กำปั้นหรือหมัดไม่มีอยู่จริง มีแต่มือและนิ้ว มือและนิ้วเมื่อแยกส่วนประกอบ ย่อยๆ ออกไป ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน วิเคราะห์กระจายส่วนออกไปได้โดยลำดับ จนหาตัวตนอะไรเป็นขึ้น เป็นอันไม่ได้ พระสูตรทั้งหลายมากมาย แสดงแต่เรื่องนามรูป หรือนามธรรมและรูปธรรม ไม่ได้ กล่าวถึงบุคคลเลย

เมื่อว่าโดยสรุป พระอรรถกถาจารย์ ประมวลความหมายของอนัตตาแสดงไว้เป็นหมวดรวม ๔ นัย คือ

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๗.

^{๑๐๒} ม.ญ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑-๑๖๔.

^{๑๐๓} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๐/๒๒๖.

^{๑๐๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๔/๔๓.

๑. *สุญญโต* เพราะเป็นสภาพว่างเปล่า คือปราศจากตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกน (อัตตสภาวะคือตัวตน) หรือว่างจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาที่แท้จริง ไม่มีตัวผู้ลึงสู่อยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มีตัวผู้ส่วย นอกเหนือจากกระบวนการแห่งองค์ประกอบทั้งหลาย ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยและนอกจากโดยการสมมติ พุดง่าย ๆ ว่า ว่างเปล่าจากความ เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา จากความเป็นนั้นเป็นนี้ ที่กำหนดหมายกันขึ้น
๒. *อสุสามิกโต* เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใคร และไม่เป็นของของตัวตนใด ๆ ไม่มีตัวตนอยู่ต่างหากที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสังขารธรรมทั้งหลาย มันเป็นแต่เพียงกระบวนการล้วนๆ เป็นไปโดยลำพังตามเหตุปัจจัย (ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของใครจริง ไม่เป็นตัวตนของใคร)
๓. *อวสวตตนโต* เพราะไม่เป็นไปตามอำนาจ คือไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีใครมีอำนาจบังคับมัน จะเรียกร้องหรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างไรก็ได้ ไปไม่ได้ นอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า *อนิสสรโต* แปลว่า เพราะไม่เป็นเจ้าใหญ่หรือไม่เป็นใหญ่ในตัว คือจะบงการหรือใช้อำนาจบังคับเอาไม่ได้ มีแต่จะต้องให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย บางแห่งใช้ว่า *อกามกรียโต* แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือจะให้เป็นไปตามความอยากความปรารถนามิได้ หรือจะเอาใจอยากเข้าว่าไม่ได้ แต่เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย จะให้เป็นอย่างไร ก็ต้องทำเอาตามเหตุปัจจัย ต้องทำเหตุทำปัจจัยเอา หรือต้องทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา รวมความว่า ไม่อยู่ในอำนาจ หรือไม่มีใครเป็นใหญ่ คือใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ มันขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจหรือความปรารถนาของใคร เช่น มันเกิดขึ้นแล้วจะสั่งว่า อย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้วจะสั่งว่า อย่าโถม มันโถมแล้วจะสั่งว่า อย่าสลาย ไม่ได้ทั้งนั้น
๔. *อตตปฏิทเทโต* เพราะแย้งต่ออัตตา คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธอัตตาอยู่ในตัว หมายความว่า ความเป็นกระบวนการ คือ การที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง เป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ้อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการ หรือแม้แต่ขวางขึ้นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหากเช่นนั้นมิได้ เพราะถ้ามี ก็ไม่อาจมีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่จะกลับกลายเป็นว่า ต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของตัวตนนั้น อีกอย่างหนึ่ง กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น มีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่นที่จะมาแทรกแซงสั่งการอีกได้

มีความหมายอีก ๒ อย่าง ซึ่งแม้จะรวมอยู่ในความหมาย ๔ ข้อต้นนั้นแล้ว แต่เห็นว่ามี ความสำคัญเป็นพิเศษที่ควรนับเป็นข้อต่างหากไว้ เพราะเป็นลักษณะของความเป็นกระบวนการ อันจะ เห็นเด่นชัดเมื่อวิเคราะห์กระบวนการออกไป คือ

๕. *สุทธสงฺขารปฏฺชโต* หรือ *สุทฺถมฺมปฏฺชโต* เพราะเป็นกองแห่งสังขารทั้งหลายล้วนๆ หรือ เป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย (รูปธรรมหรือนามธรรม) ล้วน หรือ *องฺคสมฺภาโรโต* เพราะเป็น การประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่างๆ คือ เกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ ทั้งหลาย มา ประชุมหรือประมวลกันขึ้น ไม่เป็นตัวตนขึ้นอันที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยั่งยืนคงตัวอยู่ได้ ไม่มี สัตว์ บุคคล ตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือจากส่วนประกอบเหล่านั้น
๖. *ยถา/จฺยปวตฺติโต* เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ องค์ประกอบทั้งหลายที่ประมวล หรือประชุมกันเข้านั้น ต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน เรียกรวมๆ ว่า กระบวนการนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร และไม่อาจมีตัวตน ไม่ว่าจะ เป็นตัวแกนภายใน หรือตัวการภายนอก ที่จะขวางขึ้นหรือบงการบังคับมันได้

รวมความก็คือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง ตามธรรมดา เหตุปัจจัยมี มันก็เกิด เหตุปัจจัยหมด มันก็ดับ มันหาพึ่งเสียงเราอ่อนวอนขอร้องหรือปรารถนาไม่ มันไม่เป็นตัว เป็น อะไรๆ หรือเป็นของใครทั้งนั้น^{๑๐๕}

๒.๓.๓ คัมภีร์มหานิทเทศ และจุฬานิทเทศ

ในคัมภีร์มหานิทเทศ และ จุฬานิทเทศ ก็ได้แสดงอรรถ หรืออธิบายความหมายของ ไตรลักษณ์โดยเฉพาะเรื่องทุกข์ไว้ และบางแห่งก็ได้แสดงชื่อทุกข์ไว้อีกเป็นอันมาก^{๑๐๖} มีทั้งที่ซ้ำกับที่ อธิบายมาแล้ว และที่แปลกออกไป ขอยกมาเป็นกลุ่มๆ ให้ดูเข้าใจง่าย ดังนี้

- ก. ซาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสภ-ปริเทว-ทุกข-โทมนัสส-อุปายาสทุกข์
- ข. เนรยิกทุกข์ ตีรจฉานโยนิกทุกข์ ปิตติวิสลยิกทุกข์ มานุสสกทุกข์ (ทุกข์ของสัตว์นรก ทุกข์ ของสัตว์ดิรัจฉาน ทุกข์ของสัตว์ในแดนเปรต ทุกข์ของมนุษย์)
- ค. คัพโภกกันติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการลงเกิดในครรภ์) คัพเพฐิติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิด จากการอยู่ในครรภ์) คัพภานุฎฐานมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการออกจากครรภ์)
 ซาตัสสูปนิพันนิกทุกข์ (ทุกข์ติดพันตัวของผู้ที่เกิดแล้ว) ซาตัสสปราเชยยกทุกข์ (ทุกข์เนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว) อตฺตูปักกมาทุกข์ (ทุกข์ที่ทำแก่ตัวเอง)

^{๑๐๕} วิสุทฺธิ. ๓/๒๔๗; ม.อ.๒/๑๕๑, วินย.ฎีกา ๔/๗๙-๘๐, วิสุทฺธิ. มหาฎีกา ๓/๔๘๐.

^{๑๐๖} ชุ.ม. ๒๙/๒๓/๑๙; ๕๑/๕๒, ชุ.จ. ๓๐/๖๘/๑๓, ๑๔๙/๗๔ ๖๔๐/๓๐๖.

ปรูปักกมทุกข์ (ทุกข์จากคนอื่นทำให้)

ง. ทุกขทุกข์ สังขารทุกข์ วิปริณามทุกข์

จ. โรคต่างๆ เช่น โรคตา โรคหู เป็นต้น

ฉ. อาพาธ คือความเจ็บไข้ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๘ อย่าง คือ ดี เสมหะ ลม สมุฏฐานต่างๆ ประชุมกัน อุดแปรปรวน บริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ถูกเขาทำ เช่น ฆ่าและจงจำ เป็นต้น และผลกรรม

ช. หนาว ร้อน หิว กระจาย อุจจาระ ปัสสาวะ ทุกข์จากสัมผัสแห่งเหลือบยุงลมแดดและสัตว์เลื้อยคลาน

ซ. ทุกข์เพราะความตายของมารดา ความตายของบิดา ความตายของพี่น้องชาย ความตายของพี่น้องหญิง ความตายของบุตร ความตายของธิดา

ณ. ทุกข์เพราะความสูญเสียญาติ ความสูญเสียโภคะ ความสูญเสียด้วยโรค ความสูญเสียศีล ความสูญเสียทิวาญญิต

อีกอย่างหนึ่ง ในมหาทุกขกัณฑ์ธสุตตร และจุฬทุกขกัณฑ์ธสุตตร^{๑๐๗} พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงทุกข์ชั้นคือกองทุกข์ต่างๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหาแก่นมนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม โดยสรุป ทุกขกัณฑ์ หรือกองทุกข์เหล่านั้น ได้แก่

ก. ความลำบากตรากตรำ เดือดร้อน ตลอดกระทั่งการสูญเสียชีวิต เนื่องมาจากการประกอบกิจการหาเลี้ยงชีพ

ข. ความเศร้าโศกเสียใจ ในเมื่อเพียรพยายามในการอาชีพแล้ว โภคะไม่สำเร็จผล

ค. แม้เมื่อโภคะสำเร็จผลแล้ว ก็เกิดความทุกข์ยากลำบากใจ ในการที่จะต้องคอยอารักขา โภคทรัพย์

ง. ความเศร้าโศกเสียใจ เมื่อสูญเสียโภคทรัพย์นั้นไป อารักขาไว้ไม่สำเร็จผล เช่น ถูกโจรปล้น ไฟไหม้ เป็นต้น

จ. การทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ทำร้ายกัน ถึงตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ระหว่างราชากับราชาบ้าง คฤหบดีกับคฤหบดีบ้าง แม้กระทั่งระหว่างมารดาบิดากับบุตร พี่กับน้อง และเพื่อนกับเพื่อน

ฉ. การทำสงครามประหัตประหารกันระหว่างหมู่ชน ๒ ฝ่ายในสมรภูมิ ซึ่งต่างพากันล้มตาย และได้รับความทุกข์แสนสาหัส เพราะถูกอาวุธหรือเนื่องมาจากการต่อสู้กัน

^{๑๐๗} ม.มู. ๑๒/๑๙๘/๑๖๙, ๒๑๓/๑๘๑.

- ข. การทำสงครามที่ฝ่ายหนึ่งรุกรานโจมตีบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง และจากการต่อสู้กันก็
ต้องบาดเจ็บล้มตาย ได้รับทุกข์เป็นอันมาก
- ค. การทำทุจริตก่ออาชญากรรมต่างๆ เช่น ปล้นทรัพย์ ทำความผิดทางเพศ เป็นต้น แล้ว
ถูกจับกุมลงโทษต่างๆ ถึงตายบ้าง ไม่ถึงตายบ้าง
- ฅ. การประกอบกรรมทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นตายแล้วก็ได้รับทุกข์ในอบาย ทุกคติ
วินิบาต นรก

ถึงในพระบาลีและอรรถกถา ยังได้กล่าวถึงชื่อของทุกข์อื่นๆ แบบกระจายกันอยู่แห่งละเล็ก
ละน้อย อีกหลายแห่ง แต่ในบางแห่งก็มีเพียงคำบรรยายอาการของความทุกข์เท่านั้น (เหมือนอย่างใน
มหาทุกข์กัณฑ์ธสุตฺต และจุฬทุกข์กัณฑ์ธสุตฺต) โดยไม่ได้เรียกชื่อของทุกข์ไว้โดยเฉพาะเจาะจง แต่ในบาง
แห่ง ก็ระบุชื่อของทุกข์ไว้โดยเฉพาะตัวลงไปอย่างชัดเจน เช่น สังสารทุกข์^{๑๐๘} อายตนะทุกข์ วัฏฏมุลกทุกข์
อาหารปริเยฏฐิทุกข์^{๑๐๙} เป็นต้น

๒.๓.๔ พระวิสุทธิมรรค

ไตรลักษณ์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นการมองโดยลึกซึ่งถึงสภาพสังขารทั้งปวง โดยใช้
ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา เช่น พิจารณาเบญจขันธ์ด้วยวิปัสสนา เช่น

อนิจจัง (สิ่งที่ไม่เที่ยง) พึงทราบอนิจจตา (ความไม่เที่ยง) พึงทราบอนิจจานุปัสสนา (การ
พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง) พึงทราบอนิจจานุปัสสี (ผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง) ก่อน ใน ๔ บทนั้น

อนิจจัง (สิ่งที่ไม่เที่ยง) ได้แก่ ปัญจขันธ์ เพราะความที่ปัญจขันธ์เหล่านั้นมีความเกิดขึ้นเสื่อม
ไปและเป็นอื่นไป

อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ก็ได้แก่ความเกิดขึ้นเสื่อมไปและเป็นอื่นไป หรือความที่มีแล้วก็
ไม่มี แห่งปัญจขันธ์เหล่านั้น และอรรถาธิบายว่า อนิจจตา ก็คือความที่ปัญจขันธ์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว
ไม่ตั้งอยู่ตามอาการที่เกิดมานั้นสลายไป โดยชนนังคะ คือดับไปทุกขณะทีเดียว

อนิจจานุปัสสนา คือการพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงในขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นอาทิ ด้วยอำนาจ
แห่งอนิจจตา (ที่กล่าวมา) นั้น บทว่า อนิจจานุปัสสี ก็ได้แก่พระโยคาวจรผู้ประกอบด้วยการ
พิจารณาเห็นนั้น เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เห็นอย่างนั้นหายใจออกและหายใจเข้าอยู่พึงทราบว่าเป็น
ลำเนียงกว่า “เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออกหายใจเข้า”^{๑๑๐}

^{๑๐๘} วิสุทธิ. ๓/๑๒๖, วิภังค.อ. ๑๘๘,๑๙๓, บางแห่งในจุฬลนิตเทศ เช่น ๒๐/๖๘/๑๔.

^{๑๐๙} วิสุทธิ. ๑/๑๗๑, ที.อ. ๒/๒๕๓, ม.อ. ๑/๔๐๘, ส.อ. ๓/๒๕๐.

^{๑๑๐} วิสุทธิ. (แปล) ๒/๑๓๘.

ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผล ทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ ตามพระบาลีว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์” แต่ไม่เป็นอริยสัจ ๑ นิโรธเป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นทุกข์ ส่วนอริยสัจ ๒ นอกนี้ (คือสมุทัยและมรรค) ฟังเป็นทุกข์ก็ได้ เพราะไม่เที่ยง แต่ว่าพระโยคาวจรอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเพื่อกำหนดรู้ทุกข์ได้ มิใช่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์อย่างนั้น (คือว่า เป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง มิใช่เป็นทุกข์โดยเป็นปริณฺญาธรรม) ส่วนอนุภาทานชั้น ๕^{๑๑๑} เว้นแต่ตัตถหา ๒ เป็นทั้งทุกข์ทั้งอริยสัจ โดยอาการทั้งปวง ๓ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ไม่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์ สำหรับกำหนดรู้แห่ง พระโยคาวจรผู้ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า (คือ ไม่เป็นทุกข์โดยเป็นปริณฺญาธรรม แต่เป็นทุกข์โดยเป็นสังขารทุกข์) ทั้งไม่เป็นอริยสัจ^{๑๑๒}

อนัตตา ความหมายว่า หาสาระมิได้ธาตุทั้งปวงมีความเป็นอันเดียวกัน โดยที่เป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นธาตุ เป็นธรรม และเป็นของไม่เที่ยง^{๑๑๓}

๒.๔ สิ่งปิดบังไตรลักษณ์

ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคได้อธิบายเกี่ยวกับสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ไว้ดังนี้^{๑๑๔}
พระโยคาวจร มิได้กระทำมณสิการในกิริยาที่บังเกิดและฉิบหาย นัยหนึ่งว่า สันตติปกปิดกำบังอยู่

อนิจจลักษณะ จึงมิได้ปรากฏ

ทุกขลักษณะ จะไม่ปรากฏแจ้งแก่พระโยคาวจร อาศัยเหตุที่มีได้กระทำมณสิการในกิริยาที่อาพาธเบียดเบียนเนื่องๆ นัยหนึ่งว่า อิริยาบท ปกปิดกำบังอยู่ ทุกขลักษณะ จึงมิได้ปรากฏ

อนัตตลักษณะ จะไม่ปรากฏแจ้งแก่พระโยคาวจร เพราะเหตุที่มีได้กระทำมณสิการในการพิจารณาแยกธาตุทั้ง ๔ ให้ต่างออกเป็นแผนกๆ นัยหนึ่งว่า ฆนสังญญา ปกปิดกำบังอยู่ อนัตตลักษณะ จึงมิได้ปรากฏ อธิบายว่า สันตติได้แก่ สภาวะสืบต่อแห่งชีวิต ลักษณะที่เห็นว่า ชีวิตจะยั่งยืน จะสืบต่อไปสิ้นวันคืนเดือนปี เป็นอันมากนี้แล พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า สันตติ ปิดป้องกำบัง อนิจจลักษณะไว้มิให้เห็นอนิจจลักษณะโดยอันควร แต่พึงอุตสาหะเพียรพยายามที่จะกัดกันสันตติออกเสียให้ห่างไกล อย่าให้สันตตินั้นปิดป้องกำบังอยู่ อนิจจลักษณะ ก็จะปรากฏโดยอันควร และพึงอุตสาหะมณสิการกำหนดให้เห็นที่เกิดและที่ฉิบหายแห่งสังขารธรรม อย่าได้ประมาท พึงคิดถึงความตายเนื่องๆ

^{๑๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๔.

^{๑๑๒} วิสุทธิ. (แปล) ๓/๒๑๐.

^{๑๑๓} วิสุทธิ. (แปล) ๒/๖๙.

^{๑๑๔} วิสุทธิ. ๓/๗๑๐-๗๑๘.

พิจารณาให้เห็นว่า สังขารธรรมนี้เร็วที่จะดับจะทำลาย จะยังยืนจะมั่นคงนั้นหามีได้ เกิดมาแล้วก็มีแต่จะดับสูญเป็นที่สุด กองแห่งรูปธรรมนามธรรมทั้งปวงนี้ มีแต่จะฉิบหายทำลายไปเป็นเบื้องหน้า รูปชั้นนี้เหมือนดังว่า ก้อนแห่งฟองน้ำ อันลอยไปตามกระแสน้ำแล้ว ก็แตกทำลายแล้ว ยังไม่เร็วพลัน รูปชั้นนี้ว่าเร็วที่จะทำลายแล้ว ยังไม่เร็วเท่าเวทนาชั้นอื่นอีก เวทนาชั้นนี้เร็วนักหนาที่จะแปรปรวน เร็วนักหนาที่จะดับจะทำลาย เหมือนดังว่าปุ่มเปือกแห่งน้ำ เร็วที่จะแปรปรวน เร็วที่จะแตกทำลาย ฟองน้ำที่เป็นก้อนๆ ลอยไปลอยมาตามกระแสน้ำนั้น ว่าเร็วแตกเร็วทำลายแล้ว จะได้เร็วเท่าปุ่มเปือกแห่งน้ำมิได้ ปุ่มเปือกน้ำที่เกิดขึ้นใหม่ๆ ผุดขึ้นเป็นเม็ด เหนือพื้นน้ำด้วยกำลังกระแสน้ำกระทบน้ำนั้นเร็ว แตกเร็วทำลายยิ่งขึ้นไป กว่าฟองน้ำที่เป็นก้อนๆ สัญญาชั้นนี้ ก็เร็วที่จะทำลายยิ่งขึ้นไป เหมือนกับพยัพแดดอันปรากฏและอันตรธานหายไปเร็วพลัน สังขารชั้นนี้ก็หาแก่นสารมิได้ เหมือนต้นกล้วยอันปราศจากแก่น วิญญาณชั้นนั้น ย่อมล่องลอยให้ลุ่มหลงเหมือนบุคคลที่เป็นเจ้ามารยา จะยังยืนจะมั่นคงนั้นมิได้

เมื่อมีสติปัญญาเมตตาการกำหนด เห็นที่เกิดและฉิบหายแห่งอุปาทานชั้นทั้ง ๕ มิได้เห็นวาทันทั้ง ๕ นั้น จะยังยืนจะสืบต่อไป สิ้นวันเดือนปีเป็นอันมากแล้วกาลใด ก็ได้ชื่อว่ากิดกันสันตติออกเสียได้ พรากสันตติออกเสียได้ในกาลนั้น เมื่อกั้นได้ พรากสันตติออกได้แล้วอนิจจลักษณะ ก็ปรากฏในสันดาน เปรียบเหมือนดวงจันทร์ ไม่มีเมฆปิดบังและแจ่มใสบริสุทธิ์ถึงดงาม สุดแท้แต่ไม่มีสันตติปิดบังกำบังแล้ว อนิจจลักษณะ ก็ปรากฏแจ้ง

ที่ว่า อิริยาบถ ปิดบัง คือ อิริยาบถ นั่ง นอน ยืน เดิน ทั้ง ๔ นี้ปกปิดกำบังไว้จึงมิได้เห็นแจ้งใน ทุกขลักษณะ อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เมื่ออยู่ดีกินดีไม่ป่วยไม่ไข้ ชนทั้งปวงเห็นว่าสบายดีอยู่นั้น เพราะเปลี่ยนอิริยาบถ นั่งเหนื่อยแล้วก็นอนๆ เหนื่อยแล้วก็นั่ง ยืนเหนื่อยแล้วก็เดินๆ เหนื่อยแล้วก็ยืน เปลี่ยนอิริยาบถอยู่เรื่อยๆ เป็นนิตย จึงค่อยสบายอยู่บ้างแต่ละครั้งละคราว ถ้าไม่เปลี่ยนอิริยาบถเลย นั่งนาน ยืนนานไปก็ตี เดินนานไปไม่หยุดเลยก็ตี ไม่เปลี่ยนอิริยาบถอย่างนี้ ก็จะลำบากด้วยเวทนามีมาก แต่หากว่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เป็นนิตย จึงค่อยมีความสบายอยู่บ้าง หรือหากนอนในท่าเดียว ไม่พลิกซ้ายพลิกขวาบ้าง ก็จะได้รับทุกขเวทนาเช่นกัน แต่ที่ยังไม่เห็นทุกขลักษณะ เพราะอิริยาบถปิดบังเอาไว้ พระอรธกถจารย์ จึงได้อธิบายว่า ทุกขลักษณะ มิได้ปรากฏแจ้งนั้น เพราะอาศัยอิริยาบถปิดบังอยู่ เนื่องจากไม่ได้พิจารณา แต่ถ้าเมตตาการกำหนดหมายเอาทุกขเวทนาอันมาถึงในขณะนั้น เมื่อนั่ง นอน ยืน เดิน มากนัก แต่เท่านี้เป็นอารมณ์ได้ในกาลใด ก็ให้เห็น ทุกขลักษณะ ปรากฏในกาลนั้น

ส่วนฆนสัญญาเป็นตัวปกปิด อนัตตลักษณะ อธิบายว่า ฆนสัญญา ได้แก่จิตที่สำคัญมั่นหมายในอวัยวะน้อยใหญ่ ว่าเป็นแห่ง เป็นปีกแผ่น คือ สำคัญว่าแข็ง ว่าชา ว่ามือ ว่าเท้า ว่าศอก ว่าแขน ว่าหน้า ว่าตา ว่าแก้ม ว่าคาง ว่าท้อง ว่าหลัง ว่าหญิง ว่าชาย ว่าสัตว์ ว่าบุคคล สำคัญเป็นหมวดๆ เป็นเท่าๆ อย่างนี้เอง ที่ได้ชื่อว่า ฆนสัญญา ที่เข้าปิดบังไว้มิให้พิจารณาเห็น อนัตตลักษณะ ดังนั้น ต้อง

มนสิการ ให้เห็นเป็นเพียงธาตุทั้ง ๔ คือให้พิจารณาทุกสิ่งทั้งนี้ แต่ล้วนไปด้วยธาตุทั้ง ๔ เช่น นี้ก็เป็น
 ปฐวีธาตุ นี้ก็เป็นอาโปธาตุ นี้ก็เป็นเตโชธาตุ นี้ก็เป็นวาโยธาตุ ทั้งหมดล้วนไม่เป็นแก่นสาร เปรียบเหมือน
 ไม้จิ้มฟันและกล้วยอันปราศจากแก่น สภาวะมีสติปัญญามนสิการ กำหนดให้เห็นนานาธาตุวินิพโยคพรา
 ธาตุ (แยกย่อยๆ) ทั้ง ๔ ให้ต่างออกเป็นแผนกๆ เมื่อพิจารณากำจัดฉนสัญญาเสียได้อย่างนี้ อนัตต
 ลักษณะ ก็จะปรากฏแจ้งโดยความเป็นจริงว่า สิ่งนี้เป็น อนิจจัง สิ่งนี้เป็น อนิจจังลักษณะ สิ่งนี้เป็น ทุกขัง
 สิ่งนี้เป็นทุกขลักษณะ สิ่งนี้เป็นอนัตตา สิ่งนี้เป็น อนัตตลักษณะ

สิ่งหรือวัตถุที่เป็นอนิจจังนั้นได้แก่ ชันธปัญจก (ขันธ๕) คือ มีสภาวะไม่เที่ยงไม่แท้ หวนหัน
 ผันแปรไปมา มีประการต่างๆ ดังนั้น จึงมีพระพุทธปฏิภาตรัสไว้ว่า วัตถุที่เป็นอนิจจังได้แก่ ชันธปัญจก
 นั้น และอนิจจลักษณะนั้น ได้แก่ อาการที่วิปริตแปรปรวนเกิดแล้วก็ดับๆ แล้วก็เกิดแห่งปัญจกนั่นเอง
 ไม่ใช่เป็นอย่างอื่นหรือสิ่งอื่น

สิ่งหรือวัตถุอันเป็นที่ตั้งทุกขังนั้น ได้แก่ชันธปัญจกนั่นเอง อย่างที่มีพระพุทธปฏิภาตรัสไว้ว่าว่า
 “ยทนิจจํ ตํ ทุกขํ” สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นแลเป็นทุกขัง อธิบายว่า ชันธปัญจกนี้มากไปด้วยโรคพยาธิ
 ต่างๆ มากไปด้วยทุกขเวทนาย่ำยีบีฑาอยู่เนื่องๆ ไม่สิ้นไม่สุดไม่หยุดไม่ยั้ง จึงได้ชื่อว่าวัตถุที่เป็นทุกขัง
 นั้น ได้แก่ชันธปัญจกนั่นเอง และทุกขลักษณะนั้น ได้แก่โรคพยาธิเบียดเบียนซึ่งชันธปัญจก คือ อาการ
 ที่ชันธปัญจกลำบากส่วยเวทนาย่ำยีอยู่เนื่องๆ

ส่วนวัตถุที่เป็นอนัตตานั้น ได้แก่ชันธปัญจกนั่นเอง อย่างที่มีพระพุทธปฏิภาตรัสไว้ว่า
 “ยํ ทุกขํ ตํ อนัตตา” สิ่งใดเป็นทุกขํ สิ่งนั้นแลเป็นอนัตตา หมายความว่า ชันธปัญจกนี้ มิได้อยู่ใน
 อำนาจแห่งตน ว่าไม่ได้ ว่าไม่ฟัง ว่าไม่ให้แก่ก็ขึ้นแก่ ว่าไม่ให้ตายก็ขึ้นตาย มิได้ประพฤดิไปตามอำนาจ
 ของใคร จึงได้ชื่อว่าวัตถุที่เป็นอนัตตา ซึ่งก็ได้แก่ชันธปัญจกนั่นเอง และอนัตตลักษณะนั้น ก็ได้แก่
 อาการที่ชันธปัญจกมิได้ประพฤดิเป็นไปตามอำนาจ ไม่เป็นไปตามบังคับ

ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา นี้ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย
 เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะ
 เป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคลุมไว้ ถ้าไม่มนสิการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น

๒.๔.๑ สันตติ

เพราะมิได้มนสิการความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูก
 สันตติ คือความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่องปิดบังไว้ อนิจจลักษณะ จึงไม่ปรากฏ

สิ่งทั้งหลายที่เราเห็นนั้น ล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา
 แต่ความเกิดดับนั้น เป็นไปอย่างหมุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ.. ความ
 เป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นอยู่คงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม

ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเองหรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่า เป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดู หรือไม่เห็นกันนานๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่า ได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ความเป็นจริง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง ตัวอย่างเปรียบเทียบพอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ไข่พุดที่กำลังหมุนอยู่อย่างเร็วยิ่ง มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวหนึ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นไข่พุดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบๆ เมื่อจับหยุดมองดูก็เห็นชัดว่า เป็นไข่พุดต่างหากกัน ๒ ใบ ๓ ใบ หรือ ๔ ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับกำรูปที่จุดไฟติดอยู่แล้ว แกว่งหมุนอย่างรวดเร็วเป็นรูปร่างกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปร่างกลม แต่ความจริงเป็นเพียงรูปกำเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นพืดไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงกระแสไฟฟ้ที่เกิดขึ้นไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวนน้ำในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไปๆ เกิดจากน้ำหยดน้อยๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่องไม่ขาดสาย สิ่งทั้งหลายเช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือหรือวิธีการที่ถูกต้องมากกำหนดแยกมณลิตารเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง

๒.๔.๒ อริยาบถ

เพราะมิได้มณลิตารความบีบคั้นกดตันที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็ถูกอริยาบถ คือความยกย้ายเคลื่อนไหวปิดบังไว้ ทุกขลักษณะ จึงไม่ปรากฏ

ภาวะที่ทนอยู่มิได้หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ด้วยมีแรงบีบคั้นกดตันขัดแย้งร้าวอยู่ภายในส่วนประกอบต่างๆ นั้น จะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการคืบเคลื่อนยกย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อนก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกตเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อนหรือผู้สังเกตแยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อนก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดตันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็นปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะ จึงไม่ปรากฏ ตัวอย่างง่ายๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละ ไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับ แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้นกดตันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคภาพพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเราอยู่หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมากๆ เช่น ยืน นิ่ง เดิน นอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดตันตามสภาวะ จะค่อยๆ เพิ่มมากขึ้นๆ จนถึงระดับที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดตันที่คนทั่วไปเรียกว่า เป็นทุกข์ เช่น เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็ทนไม่ไหวและต้องยกย้ายเปลี่ยนไปสู่ทำอื่นที่เรียกว่า อริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดตันอันเป็นทุกข์ตามสภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดตันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ก็หายไปด้วย (ในตอนที่ความรู้สึกทุกข์หายไปนี้ มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่า ความสุขเกิดขึ้นมาแทน

ด้วย แต่อันนี้เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียว (เข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์) ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่งหรืออิริยาบถหนึ่งนานๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์ เราก็ชิงเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ท่าอื่นหรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามักจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้ เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้าม มองไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงได้เรียกว่า อิริยาบถปิดบังทุกข์ลักษณะ

๒.๔.๓. ฆนะ

เพราะมีได้มณสิการ ความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่างๆ ก็ถูก ฆนะ คือ ความเป็นแห่งเป็นก้อน เป็นอันเป็นมวล หรือเป็นหน่วยรวมปิดบังไว้ อนัตตลักษณะ จึงไม่ปรากฏ

สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่อว่า อย่างนั้นๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไปมนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูก ฆนสังขยา คือ ความจำหมาย หรือ ความสำคัญหมาย เป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเลื้อไม่เห็นผ้า เห็นตุ๊กตามองไม่เห็นเนื้อยาง คือ คนที่ไม่ได้คิด ไม่ได้พิจารณา บางทีก็ถูกภาพตัวตนของเลื้อปิดบังตาหลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นรูปเลื้อนั้น ซึ่งว่าที่จริงผ้านั้นเองก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกัน ผ้านั้นเองก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังตาหลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อยางซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั้น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริงก็มีแต่เนื้อยาง หามิตุ๊กตาไม่ แม้อย่างนั้นเอง ก็เกิดจากส่วนผสมต่างๆ มาปรุงแต่งขึ้นต่อๆ กันมา ฆนสังขยา ย่อมบัง อนัตตลักษณะ ไว้ในทำนองแห่งตัวอย่างง่ายๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปการณ หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์มณสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็น ส่วนประกอบต่างๆ จึงจะประจักษ์ในความมีใช้ตัวตน มองเห็นว่าเป็น อนัตตา^{๑๑๕}

หลักฐานโดยทั่วไปในคัมภีร์ กล่าวถึงอนัตตารวมอยู่ในไตรลักษณ์ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แสดงให้เห็นความแตกต่างอยู่แล้วว่า ขอบเขตของอนัตตาวางขวางกว่าอนิจจังและทุกขัง กล่าวคือ ในสองอย่างแรก สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ แต่ในข้อสุดท้าย ธรรมทั้งปวงซึ่งปกติตีความกันว่าทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม (ทั้งสังขารและวิสังขาร) เป็นอนัตตา และมีอยู่แห่งหนึ่งในคัมภีร์ปริวารแห่งวินัยปิฎก ชี้ชัดลงไปทีเดียวว่า นิพพาน

^{๑๑๕} วิสุทฺธิ. ๓/๒๗๕, วิมฺว. ๖๕; วิสุทฺธิ. มหาฎีกา ๓/๕๒๒.

รวมอยู่ในคำว่า ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ดังมีข้อความเป็นคาถาว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา มีวินิจัยอยู่ดังนี้”^{๑๑๖}

พระมหาสีสยาตอ (โสภณมหาเถระ) อดีตพระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระแห่งประเทศไทยก็ได้อธิบายลักษณะของอนัตตาที่จะปรากฏขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติไว้ในหนังสือวิปัสสนาธุระว่า “เมื่อพระโยคีกำหนดอาการของนามรูปตามที่ปรากฏอยู่ ก็จะเห็นนามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่ทุกขณะ ซึ่งเป็นเหตุทำให้เกิดญาณประจักษ์ว่า ไม่มีสิ่งใดที่เป็นแก่นสารพอที่จะเรียกได้ว่าเป็นตัวตน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ตัวตนย่อมไม่มี โดยแท้จริงแล้ว มีแต่เพียงนามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่ทุกขณะเท่านั้น สิ่งเหล่านี้หาใช่อัตตาไม่เป็นเพียงนามรูปเท่านั้น”^{๑๑๗}

จากการที่ได้ศึกษาวิจัยแล้ว ทำให้เข้าใจได้ว่า สาเหตุที่ทำให้บุคคลยังไม่เข้าใจในเรื่องของไตรลักษณ์อย่างแท้จริงก็คือ มีสิ่งที่ทำให้มาปิดหรือบังไตรลักษณ์เอาไว้ จนทำให้ยังไม่เห็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าในเรื่องไตรลักษณ์ มีอยู่ ๓ อย่างด้วยกัน คือ

๑. สันตติ ปิดบังอนิจจลักษณะ
๒. อิริยาบถ ปิดบังทุกขลักษณะ
๓. ขนสัจญญา ปิดบังอนัตตลักษณะ

ทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นตัวคอยปิดกัน ปิดบังเอาไว้ไม่ให้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงของสังขารคือ ชั้น ๕ มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ผู้ปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์จะต้องพิจารณาให้เห็นถึงสิ่งปิดบังนี้ แล้วก็พิจารณาหลักธรรมคือ ไตรลักษณ์ จึงจะเกิดปัญญามองเห็นสัจธรรมคือ ความเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ควรที่จะยึดมั่น ถ้ามั่นว่า เป็นเรา เป็นของๆ เรา

^{๑๑๖} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), **ไตรลักษณ์**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๔), หน้า ๑๕๐.

^{๑๑๗} สีสยาตอ พระมหา (โสภณมหาเถระ), **วิปัสสนาธุระ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๐), หน้า

บทที่ ๓

วิธีการสอนไตรลักษณ์ของพระพุทธเจ้า

๓.๑. ทรงสอนให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงของขั้นที่ ๕

ในเบื้องต้น ก่อนที่พระพุทธองค์จะทรงสอน ก็ทรงหาวิธีชักจูงให้น้ำใจดีใจของผู้ฟังให้เกิดศรัทธาจนมีความเชื่อความเลื่อมใสต่อพระพุทธองค์ก่อน อีกทั้งพระพุทธองค์ทรงเป็นสัพพัญญู ทรงทราบวาระจิตของผู้ฟังว่าพอที่จะรับฟังหัวข้อธรรมนั้นๆ แล้วก็จะได้ดวงตาเห็นธรรมคือเข้าใจคำสอนด้วยหัวข้อธรรมนั้นๆ เมื่อทรงทราบวาระจิตของผู้ฟังแล้ว ก็ทรงสอนอนุပ္พิกถา คือ การแสดงธรรมไปตามลำดับ ๕ อย่าง^๑ จากนั้นก็ทรงแสดงความเป็นจริงของขั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ขั้นที่ ๕ นี้เป็นตัวทำให้เกิดทุกข์ ไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องยึดถือว่า เป็นสิ่งสวยงาม น่ารื่นรมย์ และคงทนอยู่ แต่ทรงสอนให้พิจารณาอย่างแยบคายคือ ให้พิจารณาโดยละเอียด อย่างที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนภิกษุทั้งหลายที่เมืองสาวัตถีว่า

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น^๒

ภิกษุทั้งหลาย เวทนาไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

^๑ ดูใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๓/๓๕ และธัมมมานุสัสนา หมวดขันธ หมวดอายุตนะ ข้อ ๓๘๓ - ๓๘๔ หน้า ๓๑๘-๓๒๑.

อุปาทานขั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ.

ภิกษุทั้งหลาย สังขารไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากรูปธาตุ ก็เป็นจิตที่หลุดพ้นแล้ว
จากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากเวทนาธาตุ ก็เป็นจิตที่หลุดพ้นแล้ว
จากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากสัญญาธาตุ ก็เป็นจิตที่หลุดพ้นแล้ว
จากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากสังขารธาตุ ก็เป็นจิตที่หลุดพ้นแล้ว
จากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากวิญญาณธาตุ ก็เป็นจิตที่หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น เพราะหลุดพ้นจึงตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นจึงสิ้นโศข เพราะสิ้นโศขจึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งย่อมดับไปเอง ภิกษุนั้นรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^๓

๓.๑.๑ หลักทั่วไปในการสอนของพระพุทธเจ้า

ในการสอนของพระพุทธเจ้านั้น ทรงมีหลักในการสอนที่ทำให้ผู้ฟังได้เห็นถึงความจริงของหลักธรรมที่ทรงสอน โดยวิธีการยกเป็นข้อเปรียบเทียบให้เห็นเป็นอุปมาอุปไมย เพื่อที่จะทำให้ผู้ฟังได้รู้ได้เห็นประจักษ์ด้วยตนเองโดยตรง ทั้งยังทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกว่า ไม่ได้ถูกเอาเปรียบหรือถูกกระทำให้ต้องเขินอาย มีแต่จะทำให้ผู้ฟังเกิดความภูมิใจ ที่ได้มาพบพระพุทธเจ้า แล้วก็ได้ฟังธรรมคำสอนจากพระองค์ ดังตัวอย่าง

^๓ ส.ข. (ไทย) ๙/๔๕/๖๓-๖๔.

๓.๑.๑.๑ ทรงตรัสสอนพระยาสกุลบุตร

เรื่องยสกุลบุตร เป็นบุตรเศรษฐี สุขุมาลชาติ. ยสกุลบุตรนั้นมีปราสาท ๓ หลัง คือ หลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูหนาว หลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูร้อน หลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูฝน. ยสกุลบุตรนั้น รับบำเรอด้วยพวกสตรี ไม่มีบุรุษเจือปน ในปราสาทฤดูฝนตลอด ๔ เดือน ไม่ลงมาเบื้องล่างปราสาท. คำวันหนึ่ง เมื่อ ยสกุลบุตรอิมเอบพร้อมพริ้งบำเรออยู่ด้วยกามคุณ^๔ ๕ ได้นอนหลับก่อน ส่วนพวกบริวารชนนอนหลับภายหลัง. ประทีปน้ำมันตามสว่างอยู่ตลอดคืน. คืนนั้นยสกุลบุตรตื่นขึ้นก่อน ได้เห็นบริวารชนของตนกำลังนอนหลับ บางนางมีพิณตกอยู่ที่รักแร้ บางนางมีตะโพนวางอยู่ข้างคอ บางนางมีเปิงมางตกอยู่ที่อก บางนางสยายผม บางนางมีน้ำลายไหล บางนางปนละเมอต่างๆ ปรากฏแก่ยสกุลบุตรดุจป่าช้าผีดิบ. ครั้นแล้วความเห็นเป็นโทษได้ปรากฏแก่ยสกุลบุตร จิตตั้งอยู่ในความเบื่อหน่าย จึงยสกุลบุตรเปลี่ยนอุทานว่า ท่านผู้เจริญ ที่นี้วุ่นวายหนอ ที่นี้ขัดข้องหนอ แล้วสวมรองเท้าทองเดินตรงไปยังประตูนิเวศน์ พวกอมมนุษย์เปิดประตูให้ด้วยหวังใจว่า ใครๆ อย่าได้ทำอันตรายแก่การออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตของยสกุลบุตรเลย. ลำดับนั้น ยสกุลบุตรเดินตรงไปทางประตูพระนคร. พวกอมมนุษย์เปิดประตูให้ด้วยหวังใจว่า ใครๆ อย่าได้ทำอันตรายแก่การออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตของยสกุลบุตร. ที่นั้น ยสกุลบุตรได้เดินตรงไปทางป่าอิสิปตะมฤคทายวัน.

ครั้งปัจจุสมัยแห่งราตรี พระผู้มีพระภาคตื่นบรรทมแล้วเสด็จจงกรมอยู่ ณ ที่แจ้งได้ทอดพระเนตรเห็นยสกุลบุตรเดินมาแต่ไกล ครั้นแล้วเสด็จลงจากที่จงกรมประทับนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้. ขณะนั้น ยสกุลบุตรเปลี่ยนอุทานในที่ที่ไม่ไกลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านผู้เจริญ ที่นี้วุ่นวายหนอ ที่นี้ขัดข้องหนอ. ทันทีนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสกะยสกุลบุตรว่า ดูกรยส ที่นี้ไม่วุ่นวายที่นี้ไม่ขัดข้อง มาเถิดยส นั่งลง เราจักแสดงธรรมแก่เธอ. ที่นั้น ยสกุลบุตรรำเริงบันเทิงใจว่าได้ยินว่า ที่นี้ไม่วุ่นวายที่นี้ไม่ขัดข้อง ดังนี้ แล้วถอดรองเท้าทองเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง เมื่อยสกุลบุตรนั่งเรียบร้อยแล้วพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอนุปพพิกขา คือ ทรงประกาศทานกถา สีกกถา สัคคกถา โทษความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย และอานิสงลีในความออกจากกาม. เมื่อพระองค์ทรงทราบว่ายสกุลบุตรมีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้วจึงทรงประกาศพระธรรมเทศนา ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค. ดวงตาเห็นธรรม ปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา ได้เกิดแก่ยสกุลบุตร ณ ที่นั้นนั้นแล ดูงฝ่าที่สะอาดปราศจากมลทิน ควรได้รับน้ำย่อมเป็นอย่างดี ฉะนั้น^๕

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๔.

^๕ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕-๒๖/๓๑-๓๓.

๓.๑.๑.๒ ทรงตรัสสอนจูฬปันถก

พระจูฬปันถกบวชมาในพุทธศาสนาแล้วไม่สามารถท่องจำคาถาได้ พี่ชายพระมหาปันถกจึงไล่ให้ไปสึกเสีย วันรุ่งขึ้น เธอไปเพื่อจะสึกแต่เข้าตรู พระศาสดา ทรงตรวจดูโลก (คือหมูสัตว์) เฉพาะในเวลาใกล้รุ่ง ทรงเห็นเหตุนี้แล้ว จึงเสด็จล่วงหน้าไปก่อน ได้ทรงหยุดจงกรมอยู่ที่ซุ้มประตูใกล้ทางที่พระจูฬปันถกไป พระจูฬปันถกเมื่อเดินไปพบพระศาสดา จึงเข้าไปเฝ้าถวายบังคม ขณะนั้นพระศาสดา ตรัสกะเธอว่า จูฬปันถก นี้เธอจะไปไหน ในเวลานี้ จูฬปันถกทูลว่า พระพี่ชายขับไล่ข้าพระองค์ พระเจ้าข้าข้าพระองค์ไปเพื่อจะสึก เพราะเหตุนี้.

พระศาสดาตรัสว่า จูฬปันถก เธอชื่อว่าบรรพชาในสำนักของเรา แม้ถูกพี่ชายขับไล่ ทำไมจึงไม่มาสู่สำนักของเรา มาเถิด เธอจะต้องการอะไรด้วยความเป็นภิกษุ เธอต้องอยู่ต่อไป ในสำนักของเรา ดังนี้แล้ว ทรงเอาผ้าพระหัตถ์อันมีพื้นวิจิตรไปด้วยจักร ลูบเธอที่ศีรษะแล้ว พาไปให้หนึ่งที่หน้ามุขพระคันธกุฎี ประทานท่อนผ้าที่สะอาด ซึ่งทรงบันดาลขึ้นด้วยฤทธิ์ ด้วยตรัสสั่งว่า จูฬปันถก เธอจงผินหน้าไปทางทิศตะวันออก ลูบผ้าท่อนนี้ ด้วยบริกรรมว่า “*โรหิทรณํ. โรหิทรณํ*” (ผ้าเช็ดธุลี ๆ) อยู่ที่นี้แหละ ครั้นเมื่อเขากราบทูลเวลาแล้ว มีภิกษุสงฆ์แวดล้อม เสด็จไปเรือนของหมอชีวก ประทับนั่งบนอาสนะที่เขาตกแต่งไว้.

ฝ่ายพระจูฬปันถก นั่งแลดูพระอาทิตย์ พลังลูบผ้าท่อนนั้นบริกรรมว่า “*โรหิทรณํ. โรหิทรณํ*” เมื่อท่านลูบท่อนผ้าท่อนอยู่ ท่อนผ้าได้เศร้าหมองแล้ว. ลำดับนั้น จึงคิดว่า ท่อนผ้านี้สะอาดแท้ ๆ. แต่อาศัยอัตภาพนี้ จึงจะปกติเดิมเสีย กลายเป็นของเศร้าหมองอย่างนี้ไปได้ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ ครั้นแล้วเริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อม เจริญวิปัสสนา.

พระศาสดา ทรงทราบวา จิตของพระจูฬปันถกขึ้นสู่วิปัสสนาแล้ว จึงตรัสว่า “จูฬปันถก เธออย่าทำความเข้าใจเฉพาะท่อนผ้าท่อนนั้นว่า เศร้าหมองแล้ว ดิตธุลี ก็ธุลีทั้งหลายมีธุลีคือรากจะเป็นต้น มีอยู่ในภายในของเธอ เธอจงนำ (คือกำจัด) มันออกเสีย ดังนี้แล้ว ทรงเปล่งพระรัศมี เป็นผู้มีพระรูปปรากฏดุจประทับนั่งตรงหน้า ได้ทรงภาษิตคาถาเหล่านี้ว่า

ราคะ ชื่อว่าธุลี แต่เรณู (ละออง) ท่านหาเรียกว่า ธุลีไม่ คำว่า “ธุลี”
นั้นเป็นชื่อของราคะ ภิกษุเหล่านั้น ละธุลีนั้นได้ขาดแล้วอยู่ในศาสนา
ของพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลี.

โทสะ ชื่อว่าธุลี แต่เรณู (ละออง) ท่านหาเรียกว่า ธุลีไม่ คำว่า “ธุลี”
นั้นเป็นชื่อของโทสะ ภิกษุเหล่านั้น ละธุลีนั้นได้ขาดแล้วอยู่ในศาสนา
ของพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลี

โมหะ ชื่อว่าฐลี แต่เรณู (ละออง) ท่านหาเรียกว่า ฐลี ไม่ คำว่า "ฐลี" นั้นเป็นชื่อของโมหะ ภิภษุเหล่านั้น ละฐลีนั้นได้ขาดแล้ว อยู่ในศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากฐลี."^๖

“ภิภษุมีกายที่ตั้งมั่น มีจิตที่ตั้งมั่น
กำลังยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็ตาม ก็ดำรงสติไว้มั่น
เธอพึงได้คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย
ครั้นได้คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายแล้ว
พึงถึงสถานที่ที่มัจจุราชมองไม่เห็น”^๗

เมื่อจบคาถา พระจุฬินภกบรรรุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฎิบัติมัทธาทั้งหลายแล้วปิฎก ๓ มาถึงแก่ท่านพร้อมกับปฎิบัติมัทธาทีเดียว.

๓.๑.๑.๓ ทรงตรัสสอนพระวักกิลิ

ท่านวักกิลิเถระ เกิดในตระกูลพราหมณ์ในกรุงสาวัตถีเจริญวัยแล้ว เห็นพระตถาคตเสด็จเข้าไปเพื่อบิณฑบาตแลดูพระสรีระสมบัติของพระศาสดาแล้ว ไม่อ้อมด้วยการเห็นพระสรีระสมบัติ จึงบรรพชาในสำนักพระศาสดา ด้วยเข้าใจว่า “เราจักได้เห็นพระตถาคตเจ้าเป็นนิตยกาล ด้วยอุบายนี้” ก็ยืนอยู่ในที่อันตนยืนอยู่แล้ว สามารถเพื่อจะแลเห็นพระทศพลได้, ละกิจวัตรทั้งหลายมีการสาธยายและมนสิการในพระกัมมัฏฐานเป็นต้น เทียมมองดูพระศาสดาอยู่.

พระศาสดา ทรงรอความแก่กล้าแห่งญาณของท่านอยู่ จึงไม่ตรัสอะไรต่อทรงทราบวาทบัดนี้ ญาณของเธอถึงความแก่กล้าแล้ว จึงตรัสโอวาทว่า “วักกิลิ ประโยชน์อะไรของเธอ ด้วยการเฝ้าดูกายเหล่านี้ วักกิลิ คนใดแล เห็นธรรม คนนั้น ชื่อว่าเห็นเรา (ผู้ตถาคต) คนใดแลเห็นเรา (ผู้ตถาคต) คนนั้น (ชื่อว่า) เห็นธรรม” พระวักกิลินั้น แม้อันพระศาสดาสอนแล้วอย่างนั้น ก็ไม่อาจเพื่อละการดูพระศาสดาไปในที่อื่นได้เลย

ครั้งนั้น พระศาสดาทรงดำริว่า “ภิภษุนี้ ไม่ได้ความสังเวชแล้ว จักไม่ได้ตรัสรู้” เมื่อวัสสูปนายิกสมัยใกล้เข้ามาแล้ว จึงเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ ในวันเข้าพรรษา ทรงขับไล่ท่านด้วยพระดำรัสว่า “วักกิลิ เธอจงหลีกไป” ท่านคิดว่า “พระศาสดา ไม่ทรงรับสั่งกะเรา” ไม่อาจเพื่อดำรงอยู่ ณ ที่ตรงพระพักตร์ของพระศาสดาได้ตลอดไตรมาส จึงคิดว่า “ประโยชน์อะไรของเราด้วยชีวิต เราจักให้ตนตกจากภูเขาเสีย” ดังนี้แล้ว จึงขึ้นภูเขาศิขณภูฏ. พระศาสดาทรงทราบความเมื่อยล้าของท่านแล้ว ทรงดำริว่า

^๖ ธรรมปัทมฐคาถาแปล ภาค ๒ หน้า ๗๐ – ๗๕.

^๗ พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๐/๒๗๘.

“ภิกษุนี้ เมื่อไม่ได้ความปลอบโยนจากสำนักของเรา พึงยังอุปนิสัยแห่งมรรคและผลทั้งหลายให้ฉิบหาย”
จึงทรงเปล่งพระรัศมีไปแล้ว เพื่อจะทรงแสดงพระองค์ (ให้ปรากฏ) จำเดิมแต่เวลาท่านเห็นพระศาสดา
แล้ว ความเศร้าโศกแหม่มากถึงเพียงนั้น หายไปแล้ว

พระศาสดา เป็นประดุจว่ายังสระที่แห้งให้เต็มด้วยน้ำ เพื่อทรงยังปิติและปราโมทย์อันมี
กำลังให้เกิดแก่พระเถระ จึงตรัสพระคาถานี้ว่า”

“ภิกษุผู้มากด้วยปราโมทย์ เสื่อมใสแล้วในพระพุทธานุศาสน์

พึงบรรลุล้นตบท เป็นที่เข้าไปสงบสังขาร เป็นสุข”^๔

ก็แลพระศาสดา ครั้นตรัสพระคาถานี้แล้ว ทรงเหยียดพระหัตถ์ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้แก่
พระวักกलिเถระว่า

“มาเถิด วักกलि เธออย่ากลัว จงแลดูพระตถาคต เราจักยกเธอขึ้น

เหมือนบุคคลพะยุงช้างตัวจมน้ำในเปือกตมขึ้นฉะนั้น. มาเถิด วักกलि

เธออย่ากลัวจงแลดูพระตถาคต, เราจักยกเธอขึ้น เหมือนบุคคล

ที่ช่วยพระจันทร์ที่ถูกราหูจับ ฉะนั้น”

ท่านยังปิติอย่างแรงกล้าให้เกิดขึ้นแล้วว่า " เราได้เห็นพระทศพลแล้วและได้คำร้องเรียกว่า
มาเถิด จึงคิดว่า " เราพึงไปโดยทางไหนหนอ เมื่อไม่เห็นทางเป็นที่ไป จึงเหาะขึ้นไปในอากาศในที่
เฉพาะพระพักตร์พระทศพล เมื่อทำที่แรกตั้งอยู่ที่ภูเขานั้นแล, นึกถึงพระคาถาที่พระศาสดาตรัสแล้ว
ข่มปิติได้ในอากาศนั้นแล บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลายแล้ว ถวายบังคมพระตถาคต
อยู่นั้นแลได้ลงมายืนอยู่สำนักพระศาสดาแล้ว ครั้นในกาลต่อมา พระศาสดาทรงตั้งท่านไว้ในตำแหน่ง
อันเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสังฆาภิบาล ดังนี้แล”

๓.๑.๑.๔ ทรงตรัสสอนภิกษุ ๕๐๐ รูป

ภิกษุเหล่านั้น เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดาแล้ว แม้พากเพียร พยายามอยู่ใน
ป่า ก็ไม่บรรลุพระอรหัต จึงคิดว่า เราจักเรียนกัมมัฏฐานให้วิเศษ ดังนี้แล้วได้ไปสู่สำนักพระศาสดา.

พระศาสดา ทรงพิจารณาว่า “กัมมัฏฐานอะไรหนอแล เป็นที่สบายของภิกษุเหล่านี้”
จึงทรงดำริว่า “ภิกษุเหล่านี้ ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าทรงพระนามกัสสป ตามประกอบแล้วในอนิจจ
ลักษณะสิ้นสองหมื่นปี เพราะฉะนั้น การแสดงคาถาด้วยอนิจจลักษณะนั้นแลแก่เธอทั้งหลายจึงควร”

^๔ ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๘๑/๑๕๑.

^๕ ธรรมปัญจกถาแปล ภาค ๘ หน้า ๑๒๓-๑๒๖.

ดังนี้แล้ว ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลายสังฆารแม่ทั้งปวงในภพทั้งหลายมีกามภพเป็นต้น เป็นสภาพไม่เที่ยง
เลยเพราะอรรณว่ามีแล้วไม่มี”^{๑๐} ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

“เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังฆารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง

เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังฆารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์

เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังฆารทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา

เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.”^{๑๑}

๓.๑.๑.๕ ทรงตรัสสอนเหล่าสาวกก่อนปรินิพพาน

พระผู้มีพระภาค รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือน
เธอทั้งหลาย สังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่
ประมาทเถิด”^{๑๒} นี่เป็นพระปัจฉิมวาจาของพระตถาคต^{๑๓}

๓.๑.๑.๖ ทรงตรัสสอนพระนางรูปนันทาเถรีภิกษุณี

ทรงตรัสสอนโดยอาศัยรูปหญิงอีกคนหนึ่งซึ่งพระพุทธรูปองค์ทรงนิรมิตขึ้นเพื่อ
เปรียบเทียบกับพระนางรูปนันทาเถรี ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของร่างกาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่
ตัวตน บังคับไม่ได้ตามความต้องการของเรา จนพระนางเข้าใจด้วยตน แล้วพระพุทธรูปองค์ จึงทรงตรัสว่า

“ร่างกายนี้ ถูกสร้างให้เป็นนครแห่งกระดุก ฉาบด้วยเนื้อและเลือด

เป็นที่สถิตแห่งความแก่ ความตาย ความถือตัว และความลบลู่กัน”^{๑๔}

ในธรรมบทภาคที่ ๕ ก็ได้กล่าวถึงเรื่องของเดียวกันนี้ว่า

“นันทา เธอจงดูกายอันกรรมยกขึ้น อันอาดดูร ไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลออกอยู่ข้างบน ไหล
ออกอยู่ข้างล่าง ที่พาลชนทั้งหลายปรารถนากันนัก ; สรีระของเธอนี้ฉันใด, สรีระของหญิงนั้นก็ฉันนั้น,

^{๑๐} ธรรมบทฎีกาแปล ภาค ๗ หน้า ๙๖.

^{๑๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗-๒๗๘/๑๑๘.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

^{๑๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๐/๗๘.

สรีระของหญิงนั้นฉันใด สรีระของเธอนี้ก็ฉันนั้น : เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยความเป็นของสูญ, อย่ากลับมาสู่โลกนี้อีก, เธอคลี่คลายความพอใจในภพ เสียแล้ว จักเป็นบุคคลผู้สงบเที่ยวไป.”^{๑๔}

พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระนางปฏาจาราเถรี ว่า

“บุคคลเมื่อถึงคราวจะตาย บุตรทั้งหลายก็ต้านทานไว้ไม่ได้ บิดาก็ต้านทานไว้ไม่ได้ พวกพี่น้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้ แม้นญาติพี่น้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้”

“ผู้เห็นความเกิดและความดับ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นความเกิดและความดับ ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^{๑๕}

ก. เกี่ยวกับเนื้อหา หรือเรื่องที่สอน

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ
๒. สอนเนื้อหาเรื่องที่ย่างย้งลงสู่ธรรมอันสุขุมคัมภีรภาพไปตามลำดับขั้น และความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุรูปพิภพ
๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ก็สอนด้วยความจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง
๔. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่อง โดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา
๕. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้อย่างที่เรียกว่า สนิทาน
๖. สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก
๗. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง อย่างพุทธพจน์ที่ทรงตรัสว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาจาตามหลัก ๖ ประการคือ

๑. คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น-ไม่ตรัส
๒. คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น- ไม่ตรัส
๓. คำพูดที่จริง ถูกต้อง เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น- เลือกกาลตรัส
๔. คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น-ไม่ตรัส

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ธัมมปัทฏฐกาถาแปล ภาค ๔ หน้า ๑๐๒-๑๐๗.

^{๑๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๓/๖๕., ๒๕๘/๑๒๒,

๕. คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่ซอบใจของผู้อื่น- ไม่ตรัส
๖. คำพูดที่จริง ถูกต้อง เป็นประโยชน์ เป็นที่รักที่ซอบใจของผู้อื่น- เลือกกาลตรัส
- ลักษณะของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ คือ “ทรงถูกกาล กาลวาทิ ตรัสคำจริง สัจจวาทิ ตรัสคำที่มีหลักฐาน กุศวาทิ ตรัสอิงประโยชน์ อัถถวาทิ ตรัสอิงธรรม ธรรมวาทิ ตรัสอิงวินัย วินัยวาทิ”^{๑๖}

ข. เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

๑. รู้ค่านิ่งถึง และสอนให้เหมาะตามความแตกต่างระหว่างบุคคล
๒. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี
๓. นอกจากค่านิ่งถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังจะต้องค่านิ่งถึงความพร้อม ความสูงงอม ความแกร่งรอบแห่งอินทรีย์ หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า ปริปาเกะ ของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นรายๆ ไปด้วย
๔. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจน แม่นยำและได้ผลจริง เช่น ทรงสอนพระจูฬปันถกผู้โง่เขลาด้วยการให้นำผ้าขาวไปลูบคลำ
๕. การสอนดำเนินไปในรูปแบบที่ให้ผู้รู้สึกว่า ผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกันในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็น ได้ตอบเสรี หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีเมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าตนได้มองเห็นความจริงด้วยตนเอง และมีความชัดเจนมั่นใจ หลักนี้เป็นหลักที่พระพุทธเจ้าใช้เป็นประจำ และมักมาในรูปแบบของการถามตอบ
๖. เอาใจใส่บุคคลที่มีความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไป ตามควรแก่กาลเทศะและเหตุการณ์
๗. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อย ที่มีปัญหา

ค. เกี่ยวกับตัวการสอน

๑. ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่เนื้อหาได้ พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมทีเดียว แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้าด้วยเรื่องที่เขาู้เข้าใจดี หรือสนใจอยู่
๒. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัว

^{๑๖} ที.ส. (ไทย) ๙/๙/๔.

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดสีใครๆ
๔. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกรู้ว่า เป็นสิ่งมีค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน และงานสั่งสอนนั้นไม่ใช่สักว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนโง่เขลา หรือเห็นเป็นชั้นต่ำๆ
๕. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย อย่างที่ว่า
 “พระสมณะโคตมมีพระดำรัสไพเราะ รู้จักตรัสถามยังผู้ฟังให้เข้าใจเนื้อหาความได้ชัดเจน”
 มีพุทธพระพจน์แห่งหนึ่ง ที่ทรงตรัสสอนเกี่ยวกับองค์แห่งภิกษุผู้แสดงธรรม ที่เรียกกันว่า องค์แห่งพระธรรมกถึก มาแสดงไว้ ดังนี้
- “อานนท์ การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น ฟังตั้งธรรม ๕ อย่างไว้ในใจ คือ

๑. เราจักกล่าวชี้แจงไปตามลำดับ
๒. เราจักกล่าวชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ
๓. เราจักแสดงด้วยอาศัยเมตตา
๔. เราจักไม่แสดงด้วยเห็นอาภิส
๕. เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนเองและผู้อื่น”^{๑๗}

๓.๑.๒ ลีลาการสอน

คุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่า เป็นลีลาในการสอน ๔ อย่างดังนี้^{๑๘}

๑. สันทัสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูเห็นกับตา
 ๒. สมหาปนา ชักจูงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ
 ๓. สมุตเตชนา เราใจให้แก่กล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่า จะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก
 ๔. สัมปหังสนา ซิลมใจให้เข้มขึ้น ราษฎร์ เบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะพึงได้รับจากการปฏิบัติ
- อาจผูกเป็นคำสั้นๆ ได้ว่า **แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ราษฎร์หรือชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบิกบาน**

^{๑๗} อก.ปญจ. (ไทย) ๒๒/๑๕๙/๒๖๓.

^{๑๘} ที.ลี. (ไทย) ๙/๓๒๒/๑๒๔.

๓.๑.๓ วิธีสอนแบบต่างๆ

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า มีหลายแบบหลายอย่าง ที่น่าสังเกต หรือพบบ่อย คงจะได้แก่วิธีต่อไปนี้

๑. แบบสาส์กัจฉา หรือสนทนา

๒. แบบบรรยาย

๓. แบบตอบปัญหา ท่านแยกประเภทปัญหาไว้ตามลักษณะวิธีตอบเป็น ๔ อย่างคือ

- ๑) เอกังสพยากรณียปัญหา ปัญหาที่ฟังตอบตรงไปตรงมาตายตัว
- ๒) ปฏิปุจฉาพยากรณียปัญหา ปัญหาที่ฟังย้อนถามแล้วจึงแก้
- ๓) วิภังชพยากรณียปัญหา ปัญหาที่จะต้องแยกความตอบ
- ๔) ฐปนียปัญหา ปัญหาที่ฟังยับยั้งเสีย ได้แก่ ปัญหาที่ถามนอกเรื่อง ไร้ประโยชน์ อันจักเป็นเหตุให้เขว ยึดเยื้อ ลิ่นเปลืองเวลาเปล่า ฟังยับยั้งเสีย แล้วชักนำผู้ถามกลับเข้าสู่แนวเรื่องที่ประสงค์ต่อไป

๔. แบบวางกฎข้อบังคับ ในเมื่อเกิดเรื่อง มีภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นครั้งแรก

๓.๑.๔. กลวิธี และอุปายประกอบการสอน

๑. การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบการสอนช่วยให้เข้าใจความได้ง่าย และชัดเจน ช่วยให้จำแม่นยำ เห็นจริง และเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น

๒. การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม หรือแม้เปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้ความหนักแน่นเข้า. การใช้อุปมานี้ น่าจะเป็นกลวิธีประกอบการสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้มากที่สุด มากกว่ากลวิธีอื่นใด

๓. การใช้อุปกรณ์การสอน ในสมัยพุทธกาล ย่อมไม่มีอุปกรณ์การสอนชนิดต่างๆ ที่จัดทำขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะ เหมือนสมัยปัจจุบัน เพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบขึ้นมากอย่างกว้างขวาง หากจะใช้อุปกรณ์บ้าง ก็คงต้องอาศัยวัตถุสิ่งของที่มีในธรรมชาติ หรือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้กันอยู่

มีตัวอย่างการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปกรณ์ในการสอนเหมือนกัน โดยทรงใช้เครื่องใช้ที่มีอยู่ในกรณีสอนผู้เรียนที่มีอายุน้อยๆ ซึ่งเข้าใจจากวัตถุได้ง่ายกว่านามธรรม จึงปรากฏเรื่องที่พระองค์ทรงสอนสามเณรราหุลเมื่ออายุ ๗ ขวบ

๔. การทำเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้นเป็นไปในรูปทรงเป็นผู้นำที่ดี การสอนโดยทำเป็นตัวอย่าง ก็คือ พระจริยวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่โดยปกตินั่นเอง แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี

๕. การเล่นภาษา เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ การเล่นภาษาและการเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ ข้อนี้ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่มีรอบไปทุกด้าน

แม้ในการสอนหลักธรรมทั่วไป พระองค์ก็ทรงรับเอาคำศัพท์ที่มีอยู่แต่เดิมในลัทธิศาสนาเก่ามาใช้ แต่ทรงกำหนดความหมายใหม่ ซึ่งเป็นวิธีการช่วยให้ผู้ฟังผู้เรียนหันมาสนใจ และกำหนดคำสอนได้ง่าย เพียงแต่มาทำความเข้าใจเสียใหม่เท่านั้น และเป็นการช่วยให้มีการพิจารณาเปรียบเทียบไปในตัวด้วยว่าอย่างไรหนูก อย่างไรหนิดอย่างไร จึงเห็นได้ว่า คำว่า พรหม พราหมณ์ อริยะ ยัญ ตบะ ใฝ่บูชายัญ ฯลฯ ซึ่งคำในลัทธิศาสนาเดิม ก็มีใช้ในพระพุทธศาสนาด้วยทั้งสิ้น แต่มีความหมายต่างออกไปเป็นอย่างไรใหม่

๖. อุบายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่ศาสนา ในการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่ระยะแรกประดิษฐานพระพุทธศาสนาจะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงดำเนินพุทธกิจด้วยพระพุทโธบายอย่างที่เราเรียกว่า การวางแผนที่ได้ผลยิ่ง ทรงพิจารณาว่าเมื่อจะเข้าไปประกาศพระศาสนาในถิ่นใดถิ่นหนึ่งควรไปโปรดใครก่อน

๗. การรู้จักจังหวะ และโอกาส ผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะ และโอกาสให้เป็นประโยชน์

๘. ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอึดตาย ตัดตันทมา มานะ ทิฏฐิเสีย ให้น้อยที่สุด ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้อย่างเป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวว่าจะถูกรู้สึกว่าแพ้

๙. การลงโทษ และให้รางวัล

การใช้อำนาจลงโทษ ไม่ใช่การฝึกคนของพระพุทธเจ้า แม้ในการแสดงธรรมตามปกติ พระองค์ ก็แสดงไปตามเนื้อหารธรรมไม่กระทบกระเทือนใคร

การสอนไม่ต้องลงโทษ เป็นการแสดงความสามารถของผู้สอนด้วย ในระดับสามัญ สำหรับผู้สอนทั่วไป อาจต้องคิดคำนึงว่าการลงโทษ ควรมีหรือไม่ แค่นั้น และอย่างไร แต่ผู้ที่สอนคนได้สำเร็จผลโดยไม่ต้องใช้อำนาจโทษเลย ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้มีความสามารถในการสอนมากที่สุด

๑๐. กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างกรรม ต่างวาระ ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สิ้นสุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมอาศัยปฏิกิริยา คือ ความสามารถในการประยุกต์หลัก วิธีการ และกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะครั้ง เฉพาะคราวไป

๓.๑.๕ นิเทศอาทิตตปริยายสูตร

ในการพิจารณาพระสูตรนี้ เพื่อทำความเข้าใจให้เป็นประโยชน์ในการสอน ความในพระสูตรนี้อาจสรุปได้เป็น ๔ ตอนดังนี้

๑. สภาพที่เป็นปัญหา

- สิ่งที่พระองค์ตรัสว่าลูกเป็นไฟนั้นมีดังต่อไปนี้
- ๑) จักขุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา
 - ๒) โสตะ (หู) เสียง โสตวิญญาณ โสตสัมผัส โสตสัมผัสสชา เวทนา
 - ๓) ฆานะ (จมูก) กลิ่น ฆานวิญญาณ ฆานสัมผัส ฆานสัมผัสสชาเวทนา
 - ๔) ชิวหา (ลิ้น) รส ชิวหาวิญญาณ ชิวหาสัมผัส ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา
 - ๕) กาย โผฏฐัพพะ กายวิญญาณ กายสัมผัส กายสัมผัสสชาเวทนา
 - ๖) มนะ (ใจ) ธรรมะ (ความคิดคำนึงต่างๆ) มโนวิญญาณ มโนสัมผัส มโนสัมผัสสชาเวทนา^{๑๙}

๒. สาเหตุ เมื่อ กำหนดตัวปัญหาได้ และเข้าใจสภาพของปัญหาแล้ว ก็ค้นหาสาเหตุให้เกิดไป หรือตัวไฟที่เผาผลาญนั้นต่อไปได้ความว่า สิ่งที่กำลังมานั้น ลูกไหม้ด้วยกิเลส ๓ อย่าง คือ

- ๑) ราคะ ความอยากได้ ความมีใคร่ ความติดใจ ความกำหนัดยินดี
- ๒) โทสะ ความโกรธ ความขัดใจ ความเดือดแค้นชิงชังไม่พอใจต่างๆ
- ๓) โมหะ ความหลง ความไม่รู้ ไม่เข้าใจสภาพของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง^{๒๐}

๓. ข้อปฏิบัติเพื่อแก้ไข พระพุทธองค์ตรัสต่อไปอีกว่า อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้อแล้ว เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในอายตนะภายในภายนอก ตลอดถึงเวทนาทั้งหมดเหล่านั้น เมื่อเบื่อหน่ายก็ย่อมไม่ยึดติด

๔. ผล เมื่อไม่ยึดติด ก็หลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ก็เกิดญาณหยั่งรู้ ว่าหลุดพ้นแล้ว เป็นอันสิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำสิ่งที่จะต้องทำเสร็จสิ้นแล้ว สิ่งที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออีกเลย

พระธรรมเทศนา อาทิตตปริยายสูตร ที่ทรงแสดงแก่ชฎิล มีข้อความสังเกตุในแง่การสอน ที่เป็นข้อสำคัญ ๒ อย่างคือ

^{๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

^{๒๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๙.

๑. ทรงสอนให้ตรงกับความถนัด และความสนใจของขงิล พระธรรมเทศนาของ พระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะทรงแสดงที่ใด และแก่ใครย่อมมีจุดหมายเป็นแนวเดียวกัน คือ มุ่งให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ ในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง แล้วให้มีทัศนคติ และ ปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้น อย่างถูกต้องในทางที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตน และบุคคลอื่น

๒. ทรงสอนให้ตรงกับระดับสติปัญญา และระดับชีวิตของขงิล ข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ พระพุทธเจ้าทรงคำนึงถึงในการทรงสอน คือ ความยิ่งหย่อนแห่งอินทรีย์ของผู้ฟัง ทรงพิจารณาว่าผู้ฟังมี สติปัญญาอยู่ในระดับใด ได้รับการศึกษาอบรมมาในทางใดมากน้อยเพียงไหน ดำรงชีวิตอยู่อย่างไร จะต้องแสดงเรื่องอะไรเขาจึงจะรู้เข้าใจ สามารถนำไปใช้เป็นคุณประโยชน์แก่ชีวิตของเขาได้^{๒๑}

๓.๒ อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ เป็นลักษณะร่วมของสังขตธรรม (สังขาร)

สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ตรงกับสังขารในคำว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ดั่งนี้เป็นต้น ตรงข้ามกับอสังขตธรรม

สังขตลักษณะ ลักษณะแห่งสังขตธรรม, ลักษณะของปรุงแต่ง มี ๓ อย่าง

๑. ความเกิดขึ้นปรากฏ ๒. ความดับสลายปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ความแปรปรวน

สังขาร ๑. คือ สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย เป็นรูปธรรมก็ตาม นามธรรม ก็ตาม ได้แก่มันต์ ๕ ทั้งหมด, ตรงกับคำว่า สังขตะหรือสังขตธรรม ได้ในคำว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่ เที่ยง ดั่งนี้เป็นต้น ๒. สภาพที่ปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ มีทั้งที่ดีเป็นกุศลที่ชั่วเป็นอกุศลที่กลางๆ เป็นอภัยกฤตได้แก่เจตสิก ๕๐ อย่าง (คือ เจตสิกทั้งปวงเว้นเวทนาและสัญญา) เป็นนามธรรมอย่างเดียว, ตรงกับสังขารชั้น ๕ ได้ในคำว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ดั่งนี้ เป็นต้น; อธิบายอีก ปริยายหนึ่งสังขารตามความหมายนี้ ยกเอาเจตนาขึ้นเป็นตัวนำหน้า ได้แก่สัญญาเจตนา คือ เจตนาที่แต่ง กรรมหรือปรุงแต่งการกระทำ^{๒๒} มี ๓ อย่าง คือ

๑. กายสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย คือ กายสัญญาเจตนา

๒. วจีสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา คือ วจีสัญญาเจตนา

๓. จิตตสังขาร หรือ มโนสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ คือ มโนสัญญาเจตนา ๓. สภาพที่ปรุงแต่งชีวิตมี ๓ คือ ๑. กายสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกายได้แก่อัสสาสะปัสสาสะ คือ ลมหายใจ

^{๒๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎกหมอดพุทธศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๒), หน้า ๒๐๕-๒๑๘.

^{๒๒} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๗, ๔๖๓/๕๐๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๒.

เข้า ลมหายใจออก ๒. วิถีสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งวาจาได้แก่วิตกและวิจารณ์ ๓. จิตตสังขารสภาพที่ปรุงแต่งใจได้แก่สัญญาและเวทนา

สังขาร ๒. คือ ๑. อุปาทินนสังขาร สังขารที่กรรมครอบครอง ๒. อนุปาทินนสังขาร สังขารที่กรรมไม่ครอบครอง, โดยปริยายแปลว่า สังขารที่มีใจครอง และสังขารที่ไม่มีใจครอง

สังขารทั้งปวงกับธรรมทั้งปวง “ธรรม” เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามี ทั้งที่มีได้และได้มี ตลอดกระทั่งความไม่มีที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึงทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งสิ้น ถ้าจะให้มีความหมายแคบเข้า หรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภทออกไป แล้วเลือกเอาส่วนหรือแ่งด้านแห่งความหมายที่ต้องการ หรือมีจะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียวเดี่ยวโดดเต็มรูปของมันตามเดิม แต่ตกลงหรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้นๆ ในกรณีนั้นหรือในความแวดล้อมอย่างนั้นๆ จะให้มีความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่าอย่างนั้นๆ เช่น เมื่อมากำกับธรรมหรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติที่ดี ที่ชั่วของบุคคล หมายถึงบุญหรือคุณธรรม คือ ความดี เมื่อมากำกับคำว่า อตถะ หรืออรรถ หมายถึงตัวหลัก หลักการหรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึงปริยัติ พุทธพจน์ หรือคำสั่งสอน เป็นต้น ธรรมที่กล่าวถึงในหลักกอนัตตาแห่ง ไตรลักษณ์นี้ หมายถึง สภาวะหรือสภาพทุกอย่างไม่มีขีดจำกัด ธรรม ในความหมายเช่นนี้จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น จำแนกเป็นรูปธรรมและนามธรรม บ้าง โลกียธรรมและโลกุตตรธรรมบ้าง สังขตธรรมและอสังขตธรรมบ้าง กุศลธรรมและอกุศลธรรม และอัปายากุศลธรรมบ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุดครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุดที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุดสังขตธรรมและอสังขตธรรม^{๒๓}

๓.๒.๑ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงแยกประเภทได้เป็น ๒ อย่างคือ

ในบรรดาธรรมที่มีอยู่ทั้งหมดถ้าหากแบ่งก็จะได้เป็น ๒ อย่างคือ

๑. สังขตธรรม คือ ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น^{๒๔} สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรคขึ้น สิ่งที่มีปัจจัยประกอบเข้าหรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาวะทุกอย่างทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ ทั้งที่ดีที่ชั่วและที่เป็นกลางๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

^{๒๓} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๙-๑๐๙๒/๒๗๗-๒๗๘.

^{๒๔} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๙/๒๗๗.

๒. อสังขตธรรม คือ ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขารหรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึงนิพพาน^{๒๕}

ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลาย

ภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรม (ลักษณะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ๓ ประการนี้ อสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรม ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ^{๒๖}

๑. ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ

๒. ความดับสลายไม่ปรากฏ

๓. ความตั้งอยู่ไม่ปรากฏ

ภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรม ๓ ประการนี้แล^{๒๗}

อสังขตสส^{๒๘} ได้แก่ ที่ปัจจัยทั้งหลายไม่ได้ประมวลสร้าง ไม่ได้ปรุงแต่ง เครื่องหมายที่เป็นเหตุให้รู้กันได้ว่า อสังขตลักษณะ, น อุปปาโท ปญญาติ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึง ความไม่มีแห่งความเกิดขึ้น ทั้งความแก่ และความแตกดับ ก็เพราะไม่มีลักษณะ มีการเกิดขึ้นเป็นต้น จึงปรากฏเป็นอสังขตะ^{๒๘}

๓.๒.๒ สังขารในชั้น ๕ กับสังขารในไตรลักษณ์

สังขารที่มีอยู่ในชั้น ๕ กับสังขารที่กล่าวในไตรลักษณ์ เมื่อว่าโดยพยัญชนะคือการเขียนเป็นตัวหนังสือก็เป็นอย่างเดียวกัน แต่เมื่อว่าโดยอรรถ คือ ความหมายนั้น ก็จะมี ความหมายต่างกัน คือ

๑. สังขารในชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๒. สังขารในไตรลักษณ์ ได้แก่ สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

เพื่อจะให้เห็นความแตกต่างกันระหว่างสังขารในชั้น ๕ ข้อที่ ๔ กับสังขารที่กล่าวในไตรลักษณ์นั้น มีความหมายเป็นอย่างไร พอเปรียบเทียบกันได้ เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจสำหรับผู้ศึกษาสังขารทั้งสองอย่าง ดังนี้

^{๒๕} อภ. ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๙๐/๒๗๘.

^{๒๖} อภ. เอก. (บาลี) ๑๒/๔๘/๒๐๙ ตีณี่มานิ ภิกขเว อสงขตสส อสงขตลกขณานิ กตมานิ ตีณิ น อุปปาโท ปญญาติ น วโย ปญญาติ น จิตสส อญญตตฺตํ ปญญาติ อิมานิ โข ภิกขเว ตีณิ อสงขตสส อสงขตลกขณานิ ตี

^{๒๗} อภ. เอก. (ไทย) ๑๒/๔๘/๒๐๙.

^{๒๘} อภ. ติก.อ. (แปล) ๑/๔๘๗/๒๐๖.

ก. สังขาร ซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ในขั้นที่ ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่ คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำที่ปรุงแปร การตริตริกนึกคิดในใจและการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นที่ไปต่างๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียกว่าง่าย ๆ ว่าเครื่องปรุงของจิต เช่น ศรัทธา สติ หิริ เป็นต้น

ข. สังขาร ที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ สภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัย ปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ประดามี ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือวัตถุภายนอกก็ตาม ซึ่งจะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นนิพพานจะเห็นว่า สังขาร ในขั้นที่ ๕ มีความหมายแคบกว่า สังขาร ในไตรลักษณ์ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในไตรลักษณ์นั่นเอง ความต่างกันและแคบกว่ากันนี้ เห็นได้ชัดทั้งโดยความหมายของศัพท์และโดยองค์ธรรม

๓.๓ อนัตตลักษณะ เป็นลักษณะร่วมของสังขตธรรมและอสังขตธรรม (วิสังขาร)

อสังขตธรรม คือ พระนิพพาน เพราะเป็นธรรมที่มีได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตฺ อาหาร เหมือน รูปและนาม ว่าเอารูปนามขั้นที่ ๕ นี้แหละมาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ให้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีพระอรหันต์บุคคลเท่านั้น ที่ท่านมีนิพพานเป็นอารมณ์

ในสัมพุชาทกสูตร^{๒๙} ว่าด้วยปัญหาเรื่องนิพพาน ในสมัยหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรได้ตอบปัญหาของสัมพุชาทกว่า ที่เรียกนิพพานๆ นั้น หมายถึง ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และมรรคปฏิบัติที่ ทำให้ถึงความรู้แจ้งนิพพาน คือ อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ นั่นเอง

ท่านพุทธทาสภิกขุ ก็ได้อธิบายเกี่ยวกับสังขตและอสังขตโดยความเป็นธาตุว่างว่า “สังขตธาตุก็เป็นของว่างจากตัวตน, อสังขตธาตุก็เป็นของว่างจากตัวตน” อีกอย่างหนึ่งก็กล่าวว่า “สิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมเป็นของว่าง แม้แต่สิ่งที่เที่ยงและไม่เป็นทุกข์ ก็ยังเป็นอนัตตา” จึงพลอยเป็นของว่างไปโดยเท่ากันเพราะมีความเป็นอนัตตาโดยเท่ากันนั่นเอง และการที่จะเห็นอนัตตาหรือความว่างนั้น ทางที่ดีที่สุดทางหนึ่งก็คือ การพิจารณาเห็นโดยความเป็นธาตุ^{๓๐}

^{๒๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๓๗

^{๓๐} พุทธทาส อินทปัญโญ, **สุญญตา**, (สุราษฎร์ธานี : กองตำราคณะธรรมทาน สวนโมกขพลาราม, ๒๕๕๓)

ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะที่ได้อธิบายพระนิพพานไว้ดังนี้

พระอนุรุทธาจารย์ ได้พรรณนาสภาพของนิพพาน เพื่อแสดงให้เห็นว่า นิพพาน คืออะไร ไว้ ๕ ประการโดยประพันธ์เป็นคาถาสังคหะ (คาถาที่ ๑๓) ว่า

ปทมจจุตมจจนุตํ อสงฺขตมฺนุตฺตรํ นิพพานมิตฺติภาสฺนุติ วานมตฺตา มฺหเสโย ฯ

แปลความว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้แสวงคุณอันยิ่งใหญ่ พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ตรัสรู้ธรรมส่วนหนึ่ง ธรรมที่ไม่ตาย ธรรมที่เที่ยง (คือ พ้นจากกาลทั้ง ๓) ธรรมที่ปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่งไม่ได้ ธรรมที่ไม่มีสิ่งใดจะประเสริฐยิ่งกว่าธรรมนั้น คือ นิพพานสภาพของนิพพาน ๕ ประการ ที่กล่าวข้างต้น มีความหมายดังนี้ คือ

๑. ปทํ แปลว่า นิพพานเป็นส่วนหนึ่ง เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่สามารถเข้าถึงได้ และมีอยู่โดยเฉพาะ ไม่คลุกเคล้าด้วยโลกียะธรรม

๒. อจฺจุตํ แปลว่า นิพพาน เป็นธรรมที่ไม่ตาย ไม่มีความเกิด และไม่มีความตาย ไม่มีแต่กดดับ

๓. อจฺจนุตํ แปลว่า ธรรมที่เที่ยง คือก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นอดีต และ อนาคต หมายความว่า เป็นธรรมที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ ได้แก่ นิพพาน

๔. อสงฺขตํ แปลว่า นิพพาน ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยอะไร ๆ หมายความว่า นิพพานนี้ ไม่ใช่ จิต เจตสิก รูป เพราะ จิต เจตสิก รูป นั้นเป็นธรรมที่เกิดขึ้นโดยมีปัจจัยปรุงแต่ง สภาวะธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่ง ชื่อว่า อสังขตะ ได้แก่ นิพพานบัญญัติ ก็เป็นอสังขตธรรมเหมือนกัน แต่ในที่นี้กล่าวเฉพาะ ธรรมที่เป็นปรมาตถบัญญัติ ไม่ใช่ปรมาตถธรรม ฉะนั้น อสังขตธรรม ในที่นี้จึงหมายถึง นิพพาน แต่อย่างเดียว

๕. อนุตฺตรํ แปลว่า นิพพาน เป็นธรรมที่ประเสริฐอย่างที่ไม่มีความใด ๆ จะเทียมเท่า วจนัตถะของนิพพาน

คำว่า นิพพาน มีวจนัตถะ หรือวิเคราะห์ มีความหมายมากมายหลายนัย จะนำมากล่าวแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น กล่าวอย่างธรรมดาสามัญที่สุด ก็ว่า นิพพาน แปลว่า ตัณหาดับสนิท คำว่าดับสนิท หมายความว่าเมื่อดับไปแล้วไม่มีการเกิดขึ้นได้อีกเลย

อีกนัยหนึ่งก็ว่า กิเลสดับสิ้นไปเมื่อใด เมื่อนั้นแหละ คือถึงซึ่งพระนิพพาน คำว่า ดับสิ้น หมายความว่า ต้องดับสนิทข้อสำคัญไม่ได้อยู่ที่ว่า ตัณหาหรือกิเลสดับ แต่สำคัญตรงที่ไม่เกิด ถ้าอะไรๆ ก็ไม่เกิดอีกแล้ว นั่นแหละคือ นิพพาน นิพพาน มาจากคำว่า นิ ซึ่งแปลว่า พ้นจาก และคำว่า วาน แปลว่า ตัณหา ดังนั้น คำว่า นิพพาน จึงแปลว่า ธรรมที่พ้นจากตัณหา

๓.๔ จากสามัญลักษณ์สู่ความเป็นเอกภาพของโลก

สามัญลักษณ์ ความหมายก็คือ ลักษณะที่มีที่ปรากฏแก่สิ่งต่างๆ ไป จะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือไม่ มีชีวิตก็ตาม ก็มีสภาพที่เป็นสามัญเช่นเดียวกัน คือ ไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความเปลี่ยนแปลง ความไม่คงที่ ไม่คงอยู่สภาวะเดิม เป็นทุกข์ ความทนได้ยาก ความลำบาก ความคับแค้น เป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน บังคับไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ตกอยู่ในอิทธิพลหรือภายใต้การบังคับบัญชาของใครผู้ใดผู้หนึ่ง แต่หากต้องเป็นอย่างนั้นเสมอ

ถึงแม้พระพุทธองค์จะทรงสอนเรื่องการดำรงชีวิตของคฤหัสถ์อย่างถูกต้องก็จริง แต่นั่นก็หมายถึงการสอนให้ดำรงชีวิตในทางโลกอย่างไม่เดือดร้อนหรือการเบียดเบียนผู้อื่น คือ ทรงสอนให้มีความสุขในทางโลกอันเป็นโลกียะวิสัย โดยอาศัยหลักของธรรมะคอยเป็นหลักหรือกฎเกณฑ์ที่จะไม่ให้ทำตัวเองหรือคนอื่นให้เดือดร้อน เนื่องจากคฤหัสถ์ก็ต้องดำเนินชีวิตไปอย่างถูกต้องตามความเหมาะสม จึงทรงสอนให้ปฏิบัติตนตามศีล ๕ ซึ่งเป็นศีลเบื้องต้นเป็นปกติศีลสำหรับคฤหัสถ์ และเมื่อผู้ใดมีความสุขหรือมีความต้องการที่จะดำเนินชีวิตให้สูงกว่านั้น คือ ปฏิบัติตนให้ละเอียดไปกว่านั้น ก็ทรงสอนให้สมาทานศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ หรือ ศีล ๓๑๑ ทั้งนี้ก็ตามความต้องการหรือการบำเพ็ญเพียรของผู้ปฏิบัติจะรับได้

ส่วนการสอนที่ทรงมุ่งเพื่อการหลุดพ้นจากอสังขารกิเลส คือ การสอนให้ได้รับความสุขอันเป็นโลกุตตระ ได้แก่ความสุขที่พ้นจากทางโลก สำหรับผู้ที่มีความเพียรอย่างสูงและปรารถนาที่จะหลุดพ้นจากโลกอันเป็นโลกียะวิสัย พระพุทธองค์ก็ทรงนำเอาหลักคำสอนที่ทรงตรัสรู้ คือ อริยสัจ ๔ มีทุกข์ สภาวะที่ทนได้ยาก สมุทัย สิ่งที่เกิดทุกข์ คือ ตัณหา นิโรธ ความดับแห่งทุกข์ และมรรค คือ ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่การดับทุกข์ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นอันชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา การเจรจาชอบ สัมมากรรมันตะ การงามอันชอบ สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีวิตอันชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรที่ชอบ สัมมาสติ ระลึกรชอบ สัมมาสมาธิ มีความตั้งใจชอบ แล้วทรงสอนให้นำเอา สามัญลักษณ์หรือไตรลักษณ์ คือ สิ่งที่อยู่ไปมาเป็นข้อพิจารณา มองให้เห็นสภาวะหรือสภาพที่เป็นจริงของ ชันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ อย่างนี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน สอนให้พิจารณาว่ามีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ไม่มีสิ่งที่เป็นแก่นสารหรือสาระของชันธ ๕ คือสอนไม่ให้มีอุปาทานในชันธทั้ง ๕ ไม่ให้ยึดติดคิดว่าเป็นสิ่งดีมีสาระแก่นสาร ความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนดก็เกิดขึ้น เป็นเหตุให้จิตไม่ยึดติดกับชันธทั้ง ๕ เหล่านี้ ความเป็นเอกภาพของใจ คือ ความบริสุทธิ์แห่งใจก็เกิดขึ้น (อภุปาเจโตวิมุตติ)^{๓๐} ความหลุดพ้นแห่งใจอันไม่กำเริบ ปราศจากกิเลสและความยึดมั่นถือมั่นใดๆ ในชันธทั้ง ๕ คือ พระนิพพาน อันเป็นเป้าหมายหลักหรือจุดสูงสุดในคำสอนของ

^{๓๐} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๒๑, ส.ช. (บาลี) ๑๗/๖๑/๓๗.

พระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่า คำสอนของพระพุทธศาสนา เริ่มต้นการสอนจากสามัญลักษณะ คือ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีความเป็นอย่างเดียวกันมีความเสมอกัน อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน แล้วมาสู่ความเป็นหนึ่งเมื่อจิตหลุดพ้น คือ ความเป็นเอกภาพของโลก ได้แก่ พระนิพพาน

๓.๔.๑ สรุปการสอนให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงของขั้น ๕

ในการสอนของพระพุทธเจ้านั้น ก่อนที่พระพุทธองค์จะทรงสอนให้พุทธบริษัท มองเห็นสภาวะตามความเป็นจริงของขั้น ๕ ทรงมีพุทธวิธีในการสอน คือ ทรงชักจูงจิตใจของผู้ฟังให้มีความเชื่อความเลื่อมใสก่อน แล้วจึงทรงสอนธรรมซึ่งประกอบด้วยคุณ คือ ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ และทรงมีพระปริชาสามารถในด้านการสอน ถ้าจะพูดให้เห็นด้วยอาศัยประจักษ์พยานภายนอกก็เป็นเรื่องไม่ยากที่จะเข้าใจ เพราะเพียงพิจารณาเผินๆ จากเหตุผลง่ายๆ ดังนี้ ก็ให้เห็นได้ทันที คือ

๑. พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นที่ประชาชนเต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิต่างๆ เป็นอันมาก
๒. คำสอนของพระองค์ ชัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิมและแย้งกับความเชื่อถือความประเพณีที่แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น
๓. ขอบเขตงานสอนของพระองค์กว้างขวางมาก ทั้งโดยปัจเจกบุคคลและระดับชนในสังคม ต้องเสด็จไปสั่งสอนในหลายถิ่นแคว้น พบคนทุกชั้นในสังคม
๔. พระพุทธศาสนาที่เจริญมาได้ตลอดเวลานับพันๆ ปีแพร่หลายเป็นที่นับถืออยู่ในประเทศต่างๆ

ความทุกข์ ความเดือดร้อน และปัญหาชีวิตนานาประการของมนุษย์นั้น เกิดจาก ตัณหา คือ ความอยาก ความต้องการ ความเห็นแก่ตัว

ตัณหานั้น เกิดจากความไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างไม่ถูกต้อง ซึ่งเรียกว่า อวิชชา จึงเป็นเหตุให้ไม่จัดการกับสิ่งนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ อาจวางเป็นข้อสรุปที่เกี่ยวกับการสอน ดังนี้

๑. ปัญญาเป็นสิ่งสร้างสรรค์ขึ้นมาภายในตัวผู้เรียนเอง
๒. ผู้สอนทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ช่วยชี้หนทางการเรียน
๓. วิธีสอน อุบาย และกลวิธีต่างๆ เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องผ่อนแรงการเรียนการสอน
๔. อิศราภาพในทางความคิดเป็นอุปกรณ์สำคัญในการสร้างปัญญา

๓.๔.๒ คุณสมบัตินของผู้สอน

ก. บุคลิกภาพ

พระพุทธรูปเจ้าทรงมีพระลักษณะ

๑. ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ^{๓๒} และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ^{๓๓}
๒. ทรงมีพระสุระเสียงไพเราะ และตรัสพระวาจาสุภาพสละสลวย
๓. ทรงมีพระอากัปกิริยามารยาททุกอย่างที่งดงามน่าเลื่อมใส

ข. คุณธรรม

พระพุทธรูปคุณในแง่คุณธรรมมีมาก ไม่อาจแสดงได้ครบทุกนัย จึงขอเลือกแสดงตาม แนวพระคุณ ๓ คือ

๑. **พระปัญญาคุณ** พระปัญญาคุณที่เกี่ยวกับงานสอน ๒ อย่างคือ ทศพลญาณ และปฏิสัมภิทาญาณ

๒. **พระวิสุทธิคุณ** ความบริสุทธิ์

- ก. พระองค์เองเป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง
- ข. ทรงทำได้อย่างที่สอน
- ค. ทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน

๓. **พระกรุณาคุณ** อาศัยพระมหากรุณาธิคุณ พระพุทธรูปเจ้าจึงได้เสด็จออกประกาศพระศาสนาโปรดสรรพสัตว์ ทำให้พระคุณ ๒ อย่างแรกคือ พระปัญญาคุณ และพระวิสุทธิคุณ เป็นที่ปรากฏ และเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง พระองค์ทรงเสด็จไปช่วยเหลือแนะนำสั่งสอนมนุษย์ทั้งที่เป็นกลุ่มชนและที่เป็นรายบุคคล โดยไม่ทรงเห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบาก พระวรกายของพระองค์เอง

พระพุทธรูปศาสนาถือว่า ความสัมพันธ์ของผู้สอนที่มีต่อผู้เรียนนั้น อยู่ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นผู้ช่วยเหลือแนะนำผู้เรียนให้ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคาแห่งการฝึกอบรม

^{๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๖/๔๗๔-๔๗๘.

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๙,

(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗๑-๓๗๔.

๓.๔.๓ สรุปลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า

ลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า ที่ทำให้คำสอนของพระองค์ ครอบคลุมการประพฤติปฏิบัติตาม และทำให้เหล่าพระสาวกเกิดความมั่นใจเคารพเลื่อมใสในพระองค์อย่างแท้จริง คือ

อภิญญาธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่งในธรรม

สนิทานธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมมีเหตุมีผลไม่เลื่อนลอย

สัปปาฎิหาริยธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมให้เห็นจริงได้ผล เป็นอัศจรรย์^{๓๔}

๑. ทรงสอนสิ่งที่จริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง
๒. ทรงรู้เข้าใจสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์
๓. ทรงสอนด้วยเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้งไม่หวังผลตอบแทน
๔. ทรงทำได้จริงอย่างที่สอน เป็นตัวอย่างที่ดี
๕. ทรงมีบุคลิกภาพโน้มน้าวจิตใจให้เข้าใจลัทธิศาสนาสอนและพึงพอใจได้ความสุข
๖. ทรงมีหลักการสอนและวิธีสอนยอดเยี่ยม

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๔-๒๔๕/๒๘๙-๒๙๐

บทที่ ๔

ไตรลักษณ์และคุณค่าทางจริยธรรม

๔.๑ ความหมายของจริยธรรม

คำว่า “จริยธรรม” นั้นมีผู้ให้ความหมายไว้หลายท่าน ซึ่งสรุปได้ดังนี้ คือ จริยธรรม หมายถึง แนวทางในการประพฤติตนที่ดงามเหมาะสม เพื่อให้สมาชิกในสังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข เป็นความหมายที่สอดคล้องกับพระพุทธศาสนา ดังคำว่า “ธมฺมสุตฺต จริยา ธมฺมา วา อนเปตา จริยา ธมฺมจริยา”^๑ แปลว่า “ความประพฤติที่เหมาะสม หรือความประพฤติที่ไม่ปราศจากธรรม เรียกว่า ธรรมจริยา” เมื่อก้าวในแง่ของพระพุทธศาสนา เรียกว่า พุทธจริยธรรม ตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนา พุทธจริยธรรมนั้นนอกจากจะเป็นหลักของการดำเนินชีวิตแล้ว ยังเป็นวิธีการแก้ปัญหาด้วย จริยธรรม คือ ธรรมที่เป็นข้อ ประพฤติ ปฏิบัติ ศีลธรรม กุศลธรรม^๒

๔.๒ พุทธจริยธรรม

ลักษณะและขอบเขตเนื้อหาของพุทธธรรมนั้น ตามหลักความเป็นจริงของสรรพสิ่งแล้วแบ่งออกได้เป็น ๒ ส่วนใหญ่ๆ คือ

ส่วนที่ ๑ เป็นอภิปรัชญาที่มุ่งสอนให้รู้ความจริงของชีวิต โดยเข้าไปรู้จักของไตรลักษณ์ คือ ความจริงของชีวิตประกอบไปด้วยขั้นทั้ง ๕ หรือ รูป นาม ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือรู้ รูป นาม ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน เมื่อรู้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงอย่างนี้แล้ว ก็จะเกิดการปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่น แล้วตั้งอยู่ในความไม่ประมาทเพราะได้เห็นสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง และเสื่อมสลายไปในที่สุดตามความเป็นจริงของขั้น ๕ หรือ รูป นาม

ส่วนที่ ๒ เป็นจริยธรรมหรือจริยศาสตร์ที่สอนให้มนุษย์ได้เข้าใจถึงความเป็นจริงของชีวิต คือขั้น ๕ หรือ รูป นาม ให้รู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เพราะมีความเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว ก็จะนำมาปรับปรุงพฤติกรรมทำให้ความประพฤติต่างๆ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของจริยศาสตร์ จริยธรรม จะได้รู้ชัดถึงความเป็นจริงว่า ชีวิตเป็นทุกข์ ไม่ใช่สุขอย่างที่ตัวเองหลง ทั้งได้มองเห็นโทษในสิ่งที่ตัวเองเข้าไปยึดถือ กลับเห็นประโยชน์จากการคลายความยึดมั่นถือมั่น

^๑ มงคลัตถที่ปณี ภาค ๒ (บาลี), ๒๕๓๖, หน้า ๔๗.

^๒ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๕๓), หน้า ๒๙๑.

หรือมองเห็นกฎแห่งกรรม เห็นโทษของกรรมที่ไม่ดี ก็จักกลัวกรรมคือการเกิดใหม่ แล้วหันมาละความชั่ว กระทำแต่กรรมดีที่เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ตน

พุทธจริยธรรมจึงเป็นหลักการหรือแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ดี ประเสริฐ อันเป็นวิธีการหรือเครื่องมือในการสู่จุดมุ่งหมายอันเป็นประโยชน์สูงสุด เป็นอุดมคติของชีวิต ครอบคลุมถึงเกณฑ์ตัดสินว่า การกระทำใดดีหรือไม่ดี ควรหรือไม่ควร ด้วยเหตุนี้พุทธจริยธรรมจึงมีลักษณะที่แตกต่างจากทฤษฎีของปรัชญาในสำนักอื่นๆ คือ พุทธจริยธรรมไม่ได้เกิดจากโต้แย้งทางความคิด (Argument) การนิยามความหมาย การคาดคะเน หรือการพิจารณาเทียบเคียง เหมือนปรัชญาสำนักอื่นๆ แต่พุทธจริยธรรมมีธรรมชาติของความเป็นจริง เป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติแล้วสามารถเห็นได้ด้วยตัวของตนเอง (สหัญญูโลก) ไม่จำกัดเวลา (อกาลิก) ซึ่งเป็นผลของการตรัสรู้ธรรมอันยอดเยี่ยมของพระพุทธรเจ้าที่เรียกว่า “อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ” ซึ่งแยกได้เป็น ๒ ส่วนคือ ส่วนที่เป็นสังขธรรมและส่วนที่เป็นศีลธรรม ได้จัดแบ่งพุทธจริยธรรมตามนัยดังกล่าวไว้ดังนี้ คือ

๑. มัชฌิมนธรรม หรือมัชฌิมนธรรมเทศนา ซึ่งกล่าวถึง ความจริงตามแนวเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ

๒. มัชฌิมาปฏิปทา กล่าวคือ หลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงงมงาย มุ่งผลสำเร็จคือความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ^๗

เมื่อกล่าวให้ง่ายต่อความเข้าใจในเชิงจริยศาสตร์ พุทธจริยธรรมแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ

๑. สังขธรรม เป็นส่วนแสดงสภาวะหรือรูปลักษณะตัวจริง

๒. จริยธรรม เป็นส่วนแห่งข้อประพฤติปฏิบัติทั้งหมด

โดยนัยนี้ สังขธรรมในพระพุทธศาสนา หมายถึง คำสอนเกี่ยวกับสภาวะความเป็นจริงของสรรพสิ่งทั้งปวง เป็นไปโดยสภาวะธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติ (Natural Law) กล่าวคือ เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ๓ ประการ คือ (๑) อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป (๒) ทุกขตา (Suffering) ความเป็นทุกข์ และ (๓) อนัตตา (Non-Self) ความไม่มีตัวตนข้อเท็จจริงเหล่านี้ พระพุทธศาสนาเชื่อว่ามีอยู่แล้วอย่างนั้นตลอดไป ไม่ว่าจะมีความรับรู้ข้อเท็จจริงเหล่านี้หรือไม่ก็ตาม^๘ ในส่วนจริยธรรม หมายถึง การถือเอาประโยชน์จากความรู้และความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติและนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒),

หน้า ๖.

^๘ สมภาร พรหมทา, ชีวิตกับความขัดแย้ง : ปัญหาจริยธรรมในชีวิตประจำวัน, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๔๑), หน้า ๕.

นอกจากนั้น ในเนื้อหาของพุทธจริยธรรม ยังสามารถแบ่งออกได้อีกเป็น ๒ ระดับ คือ (๑) ระดับโลกียธรรม ได้แก่ธรรมอันเป็นวิสัยของปุถุชนผู้ครองเรือน เป็นข้อปฏิบัติสำหรับปุถุชนให้ถูกต้องตามหลักศีลธรรม มุ่งสอนเพื่อให้เกิดการลดละกิเลสที่เป็นอกุศล สาเหตุที่ก่อให้เกิดอกุศลต่างๆ ให้กระทำความดี เว้นจากการกระทำความชั่ว ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน และทำจิตใจให้สะอาดผ่องแผ้ว หมัดจกดจากกองกิเลสที่ทำให้เศร้าหมอง เพื่อให้เกิดความความสุขแก่ตนเองและสังคม (๒) โลกุตระธรรม ได้แก่ธรรมอันไม่ใช่วิสัยของชาวโลก แต่เป็นข้อปฏิบัติของพระอริยะ พุทธจริยธรรมในขั้นนี้เป็นขั้นสูงของ พระอริยบุคคลผู้พัฒนาจิตใจ จนเกิดปัญญาสามารถละกิเลสหรือสังสารวัฏได้อย่างเด็ดขาด พ้นจากอำนาจกิเลสโดยสิ้นเชิง อยู่เหนือบุญและบาป เป็นผู้ที่ได้บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต การกระทำของพระอรหันต์ไม่เป็นทั้งบุญและบาป ไม่มีชาตินี้และชาติหน้า พระอรหันต์อยู่ในส่วนของวิภู จึงไม่มีภพชาติสังสารวัฏต่อไป ดังพระพุทธพจน์ว่า พระอรหันต์ มีความสุขหนอ เพราะท่านไม่มีตัณหา กำหนดรู้เบญจขันธ์มีศีลธรรม ๗ ประการเป็นโคจร มีร่างกายนี้เป็นครั้งสุดท้าย หลุดพ้นจากภพใหม่ บรรลุพระอรหันต์ภูมิแล้ว ชนะชาติแล้วในโลก ไม่มีความเพิลิตเพลินอยู่ในส่วนเบื้องบนท่ามกลาง และที่สุด เป็นผู้ยอดเยี่ยมในโลก^๕

ในทางพระพุทธศาสนา ความสุขในระดับที่เป็นโลกียะ ถือเป็นความสุขในระดับหนึ่ง พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธความจริงอันเป็นสมมติสังขารและโลกแห่งวัตถุเหล่านี้ เพราะในความเป็นจริง ความสุขในระดับโลกียะ เป็นแนวทางให้บุคคลมีความพยายามเพื่อบรรลุความสุขขั้นสูงสุด อันเป็นบรมสุขกล่าวคือ พระนิพพานซึ่งเป็นความสุขในระดับโลกุตตระ จะเห็นได้ว่า เป้าหมายของชีวิตในระดับโลกียะและโลกุตตระ จะสัมพันธ์กันโดยความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ความสุขที่เกิดจากโลกแห่งวัตถุ เป็นเป้าหมายในระดับสมมติสังขาร อยู่ในระดับโลกียวิสัย จึงหาความจริงแท้ไม่ได้ เพราะเป็นความสุขที่สามารถเปลี่ยนแปลงไปได้ตามสภาวะแห่งสามัญลักษณะ และการมีสุขเช่นนี้ ก็ไม่นับว่าเป็นเป้าหมายที่สูงสุดในพระพุทธศาสนา แต่ความสุขในระดับโลกียะนั้นเป็นสิ่งสำคัญต่อการขัดเกลาจิตใจในระดับเบื้องต้น ถ้าหากบุคคลไม่ได้รับการฝึกฝนและได้รับความสุขระดับเบื้องต้น ความพยายามในที่จะให้ความสุขในระดับโลกุตตระอันเป็นจุดหมายปลายทางเกิดขึ้นก็จะมีไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ความสุขในระดับโลกียะและความสุขในระดับโลกุตตระ จึงเป็นเหตุผลของกันและกันและสัมพันธ์กัน

พุทธปรัชญา ได้สอนหลักจริยธรรมการดำเนินชีวิตไว้ทุกระดับ ตั้งแต่จริยธรรมสำหรับผู้อยู่ครองเรือน จนถึงบรรพชิตผู้แสวงหาความสงบ และความหลุดพ้นจากกองกิเลสทั้งปวง พระพุทธศาสนาได้แสดงอรรถณะ คือ จุดมุ่งหมายของชีวิตที่ต้งาม ที่มนุษย์พึงประสงค์ไว้ ๓ ระดับ คือ

^๕ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๗๖/๑๖๖.

๑. **ทิวฐัมมิกัตถะ** หรือประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในโลกนี้ อันเป็นจุดหมายเบื้องต้น หรือจุดหมายเฉพาะหน้าที่มองเห็นได้ในชีวิตประจำวัน ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สินฐานะเป็นต้น รวมถึงการแสวงหาสิ่งเหล่านี้โดยชอบธรรม มี ๔ ประการ คือ

๑.๑ **อุฏฐานสัมปทา** หาเลี้ยงชีพด้วยความหมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การงาน ประกอบอาชีพอันสุจริต มีความชำนาญ รู้จักใช้ปัญญาสอดส่องตรวจตรา หาอุบายวิธี สามารถดำเนินการให้ได้ผลดี

๑.๒ **อารักขสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือ รู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์และผลงานอันตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรม ด้วยกำลังของตนไม่ให้เป็นอันตรายหรือสูญหาย

๑.๓ **กัลยาณมิตตตา** การคบคนดีเป็นมิตร คือ รู้จักกำหนดบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา ไม่แนะนำไปสู่อบายมุข

๑.๔ **สมชีวิตา** มีความอยู่พอเหมาะสม คือ รู้จักกำหนดรายได้และรายจ่าย เลี้ยงชีวิตแต่พอดี ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ให้รายได้เหนือรายจ่าย มีประหยัดเก็บไว้

๒. **สัมปรายิกัตถะ** หรือประโยชน์เบื้องหน้า ประโยชน์ในภพหน้า เป็นประโยชน์ขั้นสูงที่ลึกล้ำกว่าจะมองเห็นได้เฉพาะหน้า เกี่ยวเนื่องด้วยคุณค่าของชีวิต เป็นหลักประกันว่า เมื่อละชีวิตจากโลกนี้ไปแล้ว จะไม่ตกลงไปสู่ที่ชั่ว อันได้แก่ ความเจริญด้านจิตใจที่ประกอบไปด้วยคุณธรรมและศีลธรรมใฝ่ใจในทางในเรื่องบุญกุศล มีความสงบสุขทางจิตใจ มี ๔ ประการ คือ

๒.๑ **สัทธาสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา คือ เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เช่น เชื่อว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น

๒.๒ **ศีลสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยศีล คือ รักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย ไม่มีโทษ และรู้จักรักษาระเบียบวินัยเป็นอันดี

๒.๓ **จาคสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยการเสียสละ เป็นการเหลียวความสุขให้แก่ผู้อื่น

๒.๔ **ปัญญาสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยปัญญา คือ รู้จัก บาป คุณ โทษ ประโยชน์ และมีใจประโยชน์ เป็นต้น

๓. **ปรมาตถะ** หรือประโยชน์สูงสุด ประโยชน์อย่างยิ่งอันเป็นจุดหมายสูงสุด หมายถึง จิตที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ทั้งปวง คือ วิมุตติและพระนิพพานอันเป็นสาระแท้ของชีวิต ได้แก่ การรู้แจ้งและรู้เท่าทันคติธรรมดาของสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต^๖

^๖ อัง.อุฎฐก. (บาลี) ๒๓/๔๔/๓๔๐.

^๗ อัง.อุฎฐก. (ไทย) ๒๓/๑๔๔/๒๒๒.

สรุปได้ว่า พุทธจริยศาสตร์นั้น คือการกระทำทางกาย วาจา และใจ อันจะเป็นพื้นฐานให้เกิดคุณธรรมขั้นสูงๆ ขึ้นไป เพราะจริยศาสตร์เป็นเรื่องที่ว่าด้วยคุณค่าของความประพฤติก่อการกระทำที่มีค่าตั้งแต่ระดับโลกียธรรม ไปจนถึงที่สุดไบนั้นปรมาตม์หรือโลกุตระธรรม

๔.๓ เป้าหมายพุทธจริยธรรม

ถ้าจะมองถึงเป้าหมายของพุทธจริยธรรม ก็มีเป้าหมายหรือจุดมุ่งหมายของบุคคลผู้ปฏิบัติ เพื่อได้รับสุขอยู่ ๒ ระดับ คือ

๑. ความสุขในระดับโลกียธรรม เป็นเป้าหมายของชีวิตมนุษย์ในสภาวะที่สืบเนื่องอยู่ในโลกแห่งปรากฏการณ์ สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส คือการปฏิบัติธรรมขั้นพื้นฐานหรือขั้นกลาง ก็เพื่อความสงบสุขของชีวิตได้แก่การปฏิบัติตามศีล ๕ หรือศีลกรรมบท ๑๐ ประการ เพื่อให้บุคคลผู้ปฏิบัติได้รับความสุขในปัจจุบัน มีชีวิตหรือความเป็นอยู่ที่ดีทั้งในครอบครัวหรือสังคม อันเป็นความสุขในระดับโลกียวิสัย และเป้าหมายของชีวิตในระดับนี้ก็สามารถเปลี่ยนแปลงให้สูงขึ้นเป็นลำดับๆ ได้ ขึ้นอยู่กับตัวผู้ปฏิบัติ และดำเนินชีวิตตามอุดมคติที่วางไว้ได้อย่างถูกต้องตามกฎหมายศีลธรรมแล้ว ชีวิตก็จะสมบูรณ์

๒. ความสุขในระดับโลกุตระธรรม เป็นเป้าหมายของมนุษย์อันอยู่ในสภาวะที่พ้นจากโลก คือปฏิบัติตามพุทธจริยธรรมขั้นสูงสุดได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการอย่างจริงจัง แล้วได้รับผลของการปฏิบัตินั้น ผลในระดับนี้ไม่สามารถวัดได้ด้วยวัตถุ สิ่งของ แต่เป็นความสุขที่หลุดพ้นจากอำนาจกิเลสตัณหาทั้งปวง ความสุขในระดับนี้เป็นความสุขขั้นสูงสุดเป็นปรมาตม์สุขหรือโลกุตระสุข หมายถึงความสุขที่พ้นจากโลก ผลหรือเป้าหมายในระดับนี้ เป็นความสุขที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะอื่นใดอันได้แก่ พระนิพพาน

๔.๔ การจัดลำดับพุทธจริยธรรม

พุทธจริยธรรม มีจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายเพื่อให้บุคคลมีชีวิตที่ดี ช่วยเหลือเกื้อกูลกันสามารถอยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้เป็นอย่างดี มีความสุข และทำให้มีการดำเนินชีวิต การครองชีพอย่างประเสริฐ เพราะฉะนั้นพุทธจริยธรรมจึงเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ดีของชาวพุทธ การจัดพุทธจริยธรรมสามารถจัดได้ดังนี้

๑. พุทธจริยธรรมขั้นพื้นฐาน เป็นเบื้องต้นของธรรมจริยา หรืออภุศลกรรมบท ๑๐ ประการ^๔ และยังเป็นพื้นฐานของคุณธรรมขั้นสูงๆ ขึ้นไป จริยธรรมในระดับนี้จะเป็นจริยธรรมขั้นพื้นฐานที่จำเป็น

^๔ พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๕.

ทั้งต่อตนเองและสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นหลักมนุษยธรรมขั้นพื้นฐาน ได้แก่ เบญจศีล อันได้แก่ ศีล ๕ (five precepts) และเบญจธรรม อันได้แก่ ธรรม ๕ ประการ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติฝ่ายศีลและธรรมที่สนับสนุนกัน เป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติควบคู่กัน

๑.๑. เบญจศีล

- ๑.๑ เว้นจากการฆ่าสัตว์ (ปาณาติปาตา เวรมณี)
- ๑.๒ เว้นจากการลักทรัพย์ (อทินนทานา เวรมณี)
- ๑.๓ เว้นจากประพฤตินิเณกา (กาเมสุมิจจาจารา เวรมณี)
- ๑.๔ เว้นจากการพูดปด (มุสวาทา เวรมณี)
- ๑.๕ เว้นจากการดื่มสุราและเมรัย (สุราเมรยมชฺชชุปมาทญฺจนา เวรมณี)

๑.๒. เบญจธรรม

- ๒.๑ มีเมตตากรุณาต่อสัตว์ (เมตตา-กรุณา)
- ๒.๒ เลี้ยงชีวิตในทางที่ถูกต้อง (สัมมาอาชีวะ)
- ๒.๓ มีความสำรวมระวังในกาม (กามสังวร)
- ๒.๔ พูดแต่คำสัตย์จริง (สัจจะ)
- ๒.๕ มีสติรักษาตนไว้เสมอ (สติ-สัมปชัญญะ)^๙

๒. พุทธจริยธรรมขั้นกลาง ในระดับนี้เป็นการพัฒนาจริยธรรมให้สูงขึ้น คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ แบ่งประเภทออกเป็น ๓ ทาง คือ (๑) ความดีทางกาย เรียกว่า กายสุจริต (๒) ความดีทางวาจา เรียกว่า วาจาสุจริต และ (๓) ความดีทางใจ เรียกว่า มโนสุจริต ได้แก่

๑. ความดีทางกาย มี ๓ คือ (๑) เว้นจากการฆ่าสัตว์ (๒) เว้นจากการลักทรัพย์ (๓) เว้นจากการประพฤตินิเณกา
๒. ความดีทางวาจา มี ๔ คือ (๑) เว้นจากการพูดปด (๒) เว้นจากการพูดคำหยาบ (๓) เว้นจากการพูดส่อเสียด (๔) เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อไร้สาระ
๓. ความดีทางใจ มี ๓ คือ (๑) ไม่โลภอยากได้ของเขา (๒) ไม่คิดปองร้ายผู้อื่น (๓) ไม่เห็นผิดจากทำนองคลองธรรม^{๑๐}

๓. พุทธจริยธรรมขั้นสูง คืออริยอัฏฐังคิกมรรค ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ หรือเรียกอีกอย่างว่า อริยมรรค มีความหมายว่า ทางอันประเสริฐหรือทางนำผู้ปฏิบัติให้เป็นผู้ประเสริฐ มี ๘ ข้อ คือ

^๙ อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๗๑/๑๘๒.

^{๑๐} ม.มู. (บาลี) ๑๒/๔๘๕/๓๖๗.

๑. สัมมาทิฏฐิ มีความเข้าใจถูกต้อง ดังนี้คือ
 - ๑.๑ เห็นว่าทานที่ให้แล้วมีผล
 - ๑.๒ เห็นว่าของที่เรานุชาแล้วมีผล
 - ๑.๓ เห็นว่าของที่เราบวงสรวงแล้วมีผล
 - ๑.๔ เห็นผลของกรรมดีกรรมชั่วมี
 - ๑.๕ เห็นว่าโลกนี้มี
 - ๑.๖ เห็นว่าโลกหน้ามี
 - ๑.๗ เห็นว่ามารดา มี
 - ๑.๘ เห็นว่าบิดามี
 - ๑.๙ เห็นว่าสัตว์ที่ผู้ตนเองมี
 - ๑.๑๐ เห็นว่าสมณพราหมณ์ที่หมดกิเลสปฏิบัติดีมีอยู่
๒. สัมมาสังกัปปะ มีความคิดถูกต้อง ดังนี้คือ
 - ๒.๑ คิดออกจากกาม
 - ๒.๒ ไม่คิดพยาบาทปองร้ายใคร
 - ๒.๓ ไม่คิดเบียดเบียนใคร
๓. สัมมาวาจา มีวาจาถูกต้อง ดังนี้คือ
 - ๓.๑ พูดคำจริง
 - ๓.๒ ไม่พูดส่อเสียด
 - ๓.๓ พูดไพเราะอ่อนหวานไม่พูดคำหยาบ
 - ๓.๔ พูดอย่างมีสติใคร่ครวญ ไม่เหลวไหลเลื่อนลอย
๔. สัมมากัมมันตะ มีการทำงานถูกต้อง ๓ ประการ ดังนี้ คือ
 - ๔.๑ ไม่ฆ่าสัตว์
 - ๔.๒ ไม่ลักทรัพย์
 - ๔.๓ ไม่ประพฤตินอกกามทั้งหลาย
๕. สัมมาอาชีวะ มีอาชีพถูกต้อง ดังนี้
 - ๕.๑ ละอาชีพที่ทุจริต
 - ๕.๒ ประกอบอาชีพที่สุจริต
๖. สัมมาวายามะ มีความเพียรพยายามถูกต้องดังนี้
 - ๖.๑ เพียรระวังไม่ให้ความไม่ดีเกิดขึ้นกับตัวเอง

- ๖.๒ เพียรพยายามละความชั่วที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป
- ๖.๓ เพียรสร้างกุศลความดีที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดมีขึ้น
- ๖.๔ เพียรรักษาความดีที่มีอยู่แล้วให้คงอยู่ และให้เจริญยิ่งขึ้นไปตามลำดับ^{๑๑}

๗. สัมมาสติ มีความระลึกรู้ตัวทั่วพร้อมในสติปัฏฐาน ๔ ดังนี้ คือ

- ๗.๑ การพิจารณาภายในกาย
- ๗.๒ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา
- ๗.๓ การพิจารณาเห็นจิตในจิต
- ๗.๔ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม^{๑๒}

๘. สัมมาสมาธิ ความมีใจมั่นคงถูกต้องในฌาน ๔ ดังนี้

- ๘.๑ ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑)
- ๘.๒ ทุตติยฌาน (ฌานที่ ๒)
- ๘.๓ ตติยฌาน (ฌานที่ ๓)^{๑๓}
- ๘.๔ จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔)^{๑๔}

อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ เรียกว่า ทางสายกลาง คือ เป็นข้อปฏิบัติที่อยู่ระหว่าง กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตทกิลมถานุโยค เป็นทางสายเอกเพื่อความบริสุทธิ์ เปรียบเหมือนเชือกที่มี ๘ เกลียว แต่รวมกันเข้าเป็นอันเดียวหมายถึง ผู้ปฏิบัติในอริยมรรคนี้ต้องกระทำไปพร้อมๆ กัน

จากการจัดลำดับพุทธจริยธรรมที่กล่าวมาข้างต้นนั้น สรุปการจัดระดับพุทธจริยธรรมตามแนวมรรคมีองค์ ๘ ประการดังกล่าวแล้วนั้น สามารถแบ่งออกเป็น ๓ ระดับขยับย่อลงในไตรสิกขา คือ ระดับศีล ระดับสมาธิและระดับปัญญาหรือแบ่งออกเป็น ๓ ระดับได้ดังนี้

- ๑. ระดับต้น ได้แก่ เบญจศีล เบญจธรรม
- ๒. ระดับกลาง ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ
- ๓. ระดับสูง ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ประการ^{๑๕}

^{๑๑} อัง.จตุก (ไทย) ๒๑/๑๔/๒๔-๒๖, ๖๙/๑๑๓-๑๑๔.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

^{๑๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๗/๘๔.

^{๑๔} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๔๙/๘๖.

^{๑๕} บุญมี แทนแก้ว, **จริยศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙),

เมื่อกกล่าวโดยสรุป พุทธจริยธรรม ได้แก่มรรคมงคล ๘ หรือที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ย่อเข้าไปในไตรสิกขา ก็คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่สามารถนำไปสู่ประโยชน์และความสุขขั้นสูงสุดคือพระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายสูงสุดของพุทธจริยธรรม^{๑๖}

๔.๕ ไตรลักษณ์จุดเริ่มต้นของจริยธรรม

ตามปกติ มนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอกว่า ตัวตนที่แท้ของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน^{๑๗} บ้างก็ยึดว่ามีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง การแสดงชั้น ๕ นี้ มุ่งให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า "สัตว์ บุคคล ตัวตน" เป็นต้นนั้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ ๕ ส่วนเหล่านี้เท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ชั้น ๕ เหล่านี้แต่ละอย่างก็มีเพียงในรูปที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยกันไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นชั้น ๕ แต่ละอย่างๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตนอีกเช่นกัน รวมความว่า หลักชั้น ๕ แสดงถึงความเป็นอนัตตา ให้เห็นว่า ชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี^{๑๘} เมื่อมองเห็นเช่นนั้น แล้วก็จะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานี้ จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของชั้น ๕ ในวงจรแห่งปัจจุสมุปบาท คือ

อิมสฺมี สติ อิหํ โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสฺสุปปาทา อิหํ อุปปชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสฺมี อสติ อิหํ น โหติ	เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
อิมสฺส นิโรธา อิหํ นิรุชฺเฌติ	เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ ^{๑๙}

เมื่อมองเห็นว่า ชั้น ๕ มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่าขาดสูญ ที่เรียกว่า อุกฺเขตทวิฐิ และความเห็นผิดว่า เทียง ที่เรียกว่า สัสสตทวิฐิ

^{๑๖} <http://www.duangden.com/Buddhism/BuddhistEthics-SakonSridee.html>. ๑ ม.ค.

๒๐๐๖.

^{๑๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๑/๑๑๔ ฟังสังเกตพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย การที่บุรุษคนผู้มิได้เรียนรู้อะไรเข้าไปยึดถือร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ว่าเป็นตัวตน ยิ่งดีกว่าจะยึดถือจิตว่าเป็นตัวตน เพราะว่ากายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ นี้ ยิ่งปรากฏให้เห็นว่าดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓-๔-๕ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง แต่สิ่งที่เรียกว่าจิต มโน หรือ วิญญาณนี้ เกิดดับอยู่เรื่อย ทั้งคืนทั้งวัน”.

^{๑๘} ดู ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔-๕, ๓๒-๓๓, ๑๙๙-๒๐๗, ๑๗๖/๓-๗, ๒๐-๒๓, ๑๓๔-๑๔๑.

^{๑๙} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๔/๓๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒/๓๙.

อีกประการหนึ่ง การมองสิ่งทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิวิธวิธี ๕ นี้ เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ความคิดก็ไม่หยุดตันอึ้ง ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัยชอบสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะล้วนๆ ของมัน หรือตามแบบสภาวะวิสัย (Objective) คือ มองเห็นสิ่งทั้งหลาย "ตามที่มันเป็น" ไม่นำเอาอัตถหาอุปาทานเข้าไปจับอันเป็นเหตุให้มองเห็นตามที่อยากหรือไม่อยากให้มันเป็น อย่างที่เรียกว่า สกวิสัย (Subjective) คุณค่าอย่างหลังนี้ นับว่าเป็นการเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการของพุทธธรรมและของหลักวิธี ๕ นี้ คือ การไม่ยึดมั่นถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยการใช้อัตถหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องกับจัดการด้วยปัญญา

อย่างไรก็ดี ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติท่านไม่แสดงเรื่องวิธี ๕ โดยลำพังโดดๆ เพราะวิธี ๕ เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา และการพิจารณานั้น ย่อมเป็นไปตามแนวทางหลักธรรมอย่างอื่นที่เป็นประเภทกฎสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าวิธี ๕ มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไรเป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมอย่างอื่นเช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏคุณค่าในทางปฏิบัติโดยสมบูรณ์^{๒๐}

๔.๖ จุดเริ่มต้นของจริยธรรม

๑. อายตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของทางแยกระหว่างกุศลกับอกุศล ทางสายหนึ่ง นำไปสู่ความประมาทหมัวเมา ความชั่วและการหมกติดอยู่ในโลก อีกสายหนึ่งนำไปสู่ความรู้เท่าทัน การประกอบกรรมดี และความหลุดพ้นเป็นอิสระ ความสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่าหากไม่มีการฝึกฝนอบรมให้เข้าใจและปฏิบัติในเรื่องอายตนะอย่างถูกต้องแล้ว ตามปกติมนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูงล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งเพื่อเสพสวดยโลก เทียวทำการต่างๆ เพียงเพื่อแสวงหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ชอบใจและความสนุกสนานบันเทิงต่างๆ มาปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย และใจอยากของตน พอกพูน ความโลภ โกรธ หลง แล้วก่อให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น พอจะเห็นได้ไม่ยากว่าการเบียดเบียนกัน การขัดแย้งแย่งชิง การกดขี่บีบบังคับ เอารัดเอาเปรียบกัน ตลอดจนปัญหาสังคมต่างๆ ที่เกิดเพิ่มขึ้น และที่แก้ไขกันไม่สำเร็จ โดยส่วนใหญ่แล้ว ก็สืบเนื่องมาจากการดำเนินชีวิตแบบปล่อยตัว ให้ถูกล่อลวงชักจูงไปในทางที่จะปรนเปรออายตนะอยู่เสมอ จนเคยชินและรุนแรงยิ่งขึ้นๆ นั่นเอง คนจำนวนมากบางที่ไม่เคยได้รับการเตือนสติให้สำนึก หรือยังคิดที่จะพิจารณา

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗ - ๒๘.

ถึงความหมายแห่งการกระทำของตนและอายตนะที่ตนปรนเปรอบ้างเลย และไม่เคยปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกรบหรือสังวรระวังเกี่ยวกับอายตนะหรืออินทรีย์ของตน จึงมีแต่ความลุ่มหลงมัวเมายิ่งๆ ขึ้น การแก้ไขทางจริยธรรมในเรื่องนี้ ส่วนหนึ่งอยู่ที่การสร้างใจให้รู้เท่าทันความหมายของอายตนะและสิ่งที่เกี่ยวข้องว่าควรจะมี บทบาทและความสำคัญในชีวิตของตนแค่ไหน เพียงไร และอีกส่วนหนึ่ง ให้มีการฝึกรบด้วยวิธีประพฤตินี้ปฏิบัติเกี่ยวกับการควบคุม การสำรวมระวังใช้งาน และรับใช้อายตนะเหล่านั้น ในทางที่จะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแก่ชีวิตของตนเองและแก่สังคม

๒. อายตนะเป็นแหล่งที่มาของความสุขความทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมายแห่งการดำเนินชีวิตทั่วไป และความเพียรพยายามเฉพาะกิจแทบทุกอย่างของปุถุชน ด้านสุข ก็แสวงหา ด้านทุกข์ ก็หลีกเลี่ยง นอกจากสุขทุกข์จะเกี่ยวเนื่องกับปัญหาความประพฤตินี้ประพฤตินี้ที่กล่าวแล้ว ตัวความสุขทุกข์นั้น ก็เป็นปัญหาอยู่ในตัวของมันเอง ในแง่ของคุณค่าความมีแก่นสาร และความหมายที่จะเข้าพึ่งพาอาศัยมอภกายถวายชีวิตให้ได้อย่างแท้จริงหรือไม่ คนไม่น้อย หลังจากระดมเรี่ยวแรงและเวลาแห่งชีวิตของตนวิ่งตามหาความสุขจากการเสพส่วยโลกจนเหนื่อยอ่อนแล้วก็ผิดหวัง เพราะไม่ได้สมปรารถนาบ้าง เมื่อหารสอโรยหวานชื่น ก็ต้องเจอรสขื่นขมด้วย ยิ่งได้สุขมาก ความเจ็บปวดเศร้าแสนกลับยิ่งทวีล้ำหน้าเสียค่าตอบแทนในการได้ความสุขไปแพงกว่าได้มา ไม่คุ้มกันบ้าง ได้สมปรารถนาแล้วแต่ไม่ชื่นเท่าที่หวังหรือถึงจุดที่ตั้งเป้าหมาย แล้วความสุขกลับวิ่งหนีออกหน้าไปอีก ตามไม่ทันบ้าง บางพวกก็จบชีวิตลงทั้งที่กำลังวิ่งหอบยังตามความสุขแท้ไม่พบหรือยังไม่พอ ส่วนพวกที่ผิดหวังแล้ว ก็เลยหมดอาลัยปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อยไปตามเรื่อง อยู่อย่างทอดถอนความหลังบ้าง หันไปดำเนินชีวิตในทางเอียงสุดอีกด้านหนึ่ง โดยหลบหนีตีจากชีวิตไปอยู่อย่างทรมาณตนเองบ้าง การศึกษาเรื่องอายตนะนี้ มุ่งเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันสภาพความจริงและประพฤตินี้ปฏิบัติด้วยการวางท่าทีที่ถูกต้อง ไม่ให้เกิดเป็นพิษเป็นภัยแก่ตนเองและผู้อื่นมากนัก อย่างน้อยก็ให้มีหลักพอรู้ทางออกที่จะแก้ไขตัว นอกจากจะระมัดระวังในการใช้ชีวิตที่จะแสวงหาความสุขเหล่านั้นแล้ว ยังเข้าใจขอบเขตและขั้นระดับต่างๆ ของมัน แล้วรู้จักหาความสุขในระดับที่ประณีตยิ่งขึ้นไปด้วย ความประพฤตินี้ปฏิบัติเกี่ยวกับสุขทุกข์นี้ย่อมเป็นเรื่องของจริยธรรมไปด้วยในตัว

๓. อายตนะในแง่ที่เป็นเรื่องของกระบวนการรับรู้ และการแสวงปัญญาที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรมตั้งแต่จุดเริ่มต้น เพราะถ้าปฏิบัติในตอนเริ่มแรกไม่ถูกต้อง การรับรู้ก็จะไม่บริสุทธิ์ แต่จะกลายเป็นกระบวนการรับรู้ที่รับใช้กระบวนการเสพส่วยโลก หรือเป็นส่วนประกอบของกระบวนการแบบสังสารวัฏไปเสีย ทำให้ได้ความรู้ที่บิดเบือน เอนเอียง เคลือบแฝง มีอคติ ไม่ถูกต้องตรงตามความจริง หรือตรงกับสภาวะตามที่มันเป็น การปฏิบัติในทางจริยธรรมที่จะช่วยแก้กฏในเรื่องนี้ ก็คือ วิธีการที่จะรักษาจิตให้ดำรงอยู่ในอุเบกขา คือ ความมีใจเป็นกลาง มีจิตราบเรียบเที่ยงตรงไม่เอนเอียง ไม่ให้ถูกอำนาจกิเลสมีความพอใจไม่พอใจเป็นต้นเข้าครอบงำ

๔. การปฏิบัติทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกับอายตนะโดยตรงบ้างโดยอ้อมบ้าง มีหลายอย่าง บางอย่างก็มีไว้เพื่อใช้ในชั้นตอนต่างๆ กันทั้งนี้สุดแต่ว่าปัญหาหมักจะเกิดขึ้นที่จุดใด ทุกข์และบาป อกุศล มักได้ช่องเข้ามาในช่วงตอนใด อย่างไรก็ตามท่านมักสอนย้ำให้ใช้วิธีระวังหรือป้องกันตั้งแต่ช่วงแรกที่สุด คือ ตอนที่อายตนะรับอารมณ์ที่เดียวเพราะจะทำให้ปัญหาไม่เกิดขึ้นเลย จึงเป็นการปลอดภัยที่สุดในทางตรงข้าม ถ้าปัญหาเกิดขึ้นแล้ว คือ บาปอกุศลธรรมได้ช่องเข้ามาแล้ว มักจะแก้ไขยาก เช่น เมื่อปล่อยให้อารมณ์ที่ล่อเร้าเข้ายวน จิตถูกปรุงแต่งจนราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งที่รู้ผิดชอบชั่วดี มีความสำนึกในสิ่งชอบธรรมอยู่ แต่ก็ทนต่อความเย้ายวนไม่ได้ ลุอำนาจกิเลส ทำบาปอกุศลลงไป ด้วยเหตุนี้ท่านจึงย้ำวิธีระมัดระวังป้องกันให้ปลอดภัยไว้ก่อนตั้งแต่ต้น

องค์ธรรมสำคัญที่ใช้ระมัดระวังตั้งแต่ต้น ก็คือ สติ ซึ่งเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก หรือพูดอีกนัยหนึ่ง เหมือนเชือกสำหรับดึงจิต สติที่ใช้ในชั้นระมัดระวังป้องกันเกี่ยวกับการรับอารมณ์ของอายตนะแต่เบื้องต้นนี้ ใช้ในหลักที่เรียกว่า อินทรีย์สังวร ซึ่งแปลว่า การสำรวมอินทรีย์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การคุ้มครองทวาร หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ เมื่อรับอารมณ์มีรูปเป็นต้น ด้วยอินทรีย์มีตาเป็นอาทิที่ไม่ปล่อยใจถือไปตามนิमितหมายต่างๆ อันจะเป็นเหตุให้เกิดความติดพันขุนเคืองชอบใจไม่ชอบใจ แล้วถูกอกุศลธรรมเข้าครอบงำจิตใจ การปฏิบัติตามหลักนี้ ช่วยได้ทั้งด้านป้องกันความชั่วเสียหาย ป้องกันความทุกข์ และป้องกันการสร้างความรู้ความคิดที่บิดเบือนเอนเอียง อย่างไรก็ตาม การที่จะปฏิบัติให้ได้ผลมิใช่จะนำหลักมาใช้เมื่อไรก็ได้ตามปรารถนา เพราะสติจะตั้งมั่นเตรียมพร้อมอยู่เสมอ จำต้องมีการฝึกฝนอบรม อินทรีย์สังวรจึงต้องมีการซ้อมหรือใช้อยู่เสมอ การฝึกอบรมอินทรีย์ มีชื่อเรียกว่า อินทรีย์ภาวนา แปลตามแบบว่า การเจริญอินทรีย์ ผู้ที่ฝึกอบรมหรือเจริญอินทรีย์แล้ว ย่อมปลอดภัยจากบาปอกุศลธรรม เรียกเต็มว่า คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ความทุกข์ และความรู้ที่เอนเอียงบิดเบือนทั้งหลาย เพราะป้องกันไว้ได้ก่อนที่สิ่งเหล่านั้นจะเกิดขึ้น หรือแม้หากความชอบใจไม่ชอบใจจะหลุดรอดเกิดขึ้นมา ก็สามารถระงับ หรือสลัดทิ้งไปได้เร็วพลันอินทรีย์สังวรนี้ จัดว่าเป็นหลักธรรมในขั้นศีล แต่องค์ธรรมสำคัญที่เป็นแกน คือ สตินั้นอยู่ในจำพวกสมาธิทำให้มีการใช้กำลังจิต และการควบคุมจิตอยู่เสมอ จึงเป็นการฝึกอบรมสมาธิไปด้วยในตัว

หลักธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านแนะนำให้ปฏิบัติในเรื่องนี้ เป็นหลักในระดับปัญญา เรียกว่า โยนิโสมนสิการ หลักนี้ใช้ใน ช่วงตอนที่รับอารมณ์เข้ามาแล้ว โดยให้พิจารณาอารมณ์นั้นเพื่อเกิดความรู้เท่าทันเช่น พิจารณาคุณ โทษ ข้อดีข้อเสียของอารมณ์นั้น พร้อมทั้งภาวะอันเป็นอิสระปลอดภัย อยู่ดี มีสุขได้โดยไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอารมณ์นั้น ในแง่ที่จะต้องให้คุณและโทษของมันเป็นตัวกำหนดความสุขความทุกข์และชะตาชีวิต^{๒๐}

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๖๓ - ๖๕.

๔.๗ การรู้แจ้งไตรลักษณ์

สิ่งทั้งหลายทั้งปวง (สังขาร-สิ่งปรุงแต่งทั้งหลาย) ล้วนเป็นสภาวะธรรม (ธรรมชาติ) อันเป็นเช่นนี้เอง อันล้วนเกิดแต่มีเหตุ มาเป็นปัจจัยแก่กันและกัน มาประชุมปรุงแต่งกันชั่วขณะระยะหนึ่ง เพราะเกิดแต่เหตุมาเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายๆ เหตุปัจจัย มาประชุมเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน เพียงแลดูประหนึ่งสิ่งๆ เดียวกัน แต่มีใช้สิ่งๆ เดียวกันอย่างแท้จริง ดังนั้นสังขารทั้งหลายทั้งปวงจึงมีความไม่สมบูรณ์ในตัวเองซ่อนเร้นแอบแฝงอยู่ มีแรงเค้น แรงดูด แรงผลักๆ กล่าวคือ มีแรงกิริยาและแรงปฏิกิริยาต่างๆ นานา แอบแฝงอยู่ในสังขารนั้นๆ อันก่อให้เกิดสภาวะธรรมหรือสภาวะแห่งธรรมชาติอันยิ่งใหญ่

จึงล้วนเป็น “อนิจจัง” มีความไม่เที่ยง มีอันต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นอาการธรรมดา ไม่สามารถควบคุมบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ตลอดไป เพียงดูประหนึ่งสามารถควบคุมบังคับได้ในบางเหตุปัจจัย จึงก่อให้เกิดมายาจิตหลงคิดหลงยึดว่าอยู่ภายใต้อำนาจ สามารถควบคุมได้ แต่แท้จริงแล้วไม่สามารถควบคุมได้อย่างจริงแท้แน่นอน ต้องแปรปรวนไปตามสภาวะแห่งธรรมชาติอย่างจริงแท้แน่นอน

จึงล้วนเป็น “ทุกขัง” มีความคงทนอยู่ไม่ได้ จึงเป็นทุกข์ เมื่อมีการแปรปรวนจึงมีอาการเสื่อมไปเป็นอาการธรรมดา และถึงภาวะต้องดับไปเป็นที่สุด

จึงล้วนเป็น “อนัตตา” ไม่มีตัวไม่มีตน ที่เป็นแก่น เป็นแก่น เป็นสาระอย่างแท้จริงได้ตลอดไป กล่าวคือ ตัวตนของตานั้น ล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัยหลากหลายอันเป็นสภาวะธรรมชาติ มาประชุมปรุงแต่งเป็นปัจจัยแก่กันและกัน อันเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันชั่วแค่ระยะหนึ่ง ดุจดั่งเงา เมื่อเหตุปัจจัยต่างๆ เหล่านั้น มีอันต้องแปรปรวน เสื่อม และดับไป ดังนั้นตัวตนของตนที่หลงยึดมั่น ถือมันพึ่งพอใจทั้งในสุขและในทุกข์ ก็ต้องแปรปรวน เสื่อมและดับไปตามเหตุปัจจัยเหล่านั้นเป็นที่สุด

ด้วยเหตุเพราะอนิจจังความไม่เที่ยง ทุกขังความคงทนอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อมและดับไป และอนัตตาไม่มีตัวตนเป็นแก่นแก่นอย่างแท้จริง เหตุเพราะควบคุมบังคับไม่ได้ตามปรารถนาอย่างจริงแท้แน่นอน จึงเป็นทุกข์ถ้าไปอยากด้วยตัณหา หรือไปยึดด้วยอุปาทานความพึงพอใจ เพราะความไม่สมปรารถนาในที่สุดนั่นเอง

พระไตรลักษณ์ เป็นกฎธรรมชาติอันยิ่งใหญ่และลึกลับ ที่แสดงถึงพระปรีชาญาณขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเปิดของที่คว่ำอยู่ คือ สภาวะธรรมชาติอันลึกลับ โดยเฉพาะเรื่องของการนำมาใช้ในการดับทุกข์ อันยากต่อการหยั่งรู้อย่างแท้จริง เปิดหงายขึ้นแสดงแก่ชาวโลก ทรงแสดงพระไตรลักษณ์อันเป็นสภาวะแห่งธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายทั้งปวง อันเกิดแต่เหตุปัจจัยล้วนสิ้น

และต่างล้วนอยู่ภายใต้อำนาจของ *อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* เป็นธรรมที่ใช้ดับ คือ นำออกและละเสียซึ่งอุปาทานในชั้นปัญญา ดังมีพุทธพจน์ตรัสสอนไว้ดังนี้

สังขารทั้งปวง	ไม่เที่ยง	(อนิจจัง-อนิจจตา)
สังขารทั้งปวง	เป็นทุกข์	(ทุกขัง-ทุกขตา)
ธรรมทั้งปวง	เป็นอนัตตา	(อนัตตา-อนัตตตา)

คำสอนเรื่องลักษณะ ๓ ประการนี้ มีวิธีที่จะประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เห็นแจ้งมากมายหลายอย่างหลายวิธีด้วยกัน แต่ถ้าเอาผลของการปฏิบัติจนเห็นแจ้งในสิ่งเหล่านี้เป็นหลักแล้ว เราจะพบว่า มีข้อที่สังเกตได้ง่ายๆ ข้อหนึ่ง คือ การเห็น *อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* นั้นต้องเป็นการเห็นจนรู้สึกว่ามีอะไรที่น่ายึดถือ ไม่มีอะไรที่น่าอยากนำปราถนาในทางที่จะเอา จะมี จะได้ จะเป็น ซึ่งจะมองเป็นข้อสรุปสั้นๆ ว่า “ไม่มีอะไรที่น่าเอา ไม่มีอะไรที่น่าเป็น” นี่เป็นความหมายกะทัดรัดที่สุดในการเห็น *อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* แม้คนที่ไม่เคยได้ยินคำว่า *อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* มาแต่กาลก่อนก็อาจเห็น *อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* ได้ โดยไม่รู้สีกตัว คือ เมื่อท่านได้มองเห็นหรือเข้าใจในสิ่งต่างๆ ก็ตาม หรือในความเป็นความเป็นก็ตาม ว่าเป็นความหลอกลวง เป็นมายา ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น ด้วยการมองชีวิตจิตใจทั้งหมดทั้งสิ้นจริงๆ อย่างนี้แล้ว นั่นแหละ คือ การเห็น *อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* อย่างถูกต้องของท่าน ส่วนคนที่ท่องบ่น *อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* อยู่ทั้งเช้าทั้งเย็น กลางวันกลางคืน หลายร้อยหลายพันครั้งมาแล้ว ก็ไม่อาจเห็นได้ เพราะไม่ใช่เป็นวิสัยที่จะเห็นได้ด้วยการฟัง การท่องบ่น หรือแม้ด้วยการคำนึงคำนวณตามหลักเหตุผล^{๒๒}

๔.๘ แสดงไตรลักษณ์ของกายสังขาร

ปุถุชนทั่วไปพากันยึดในตัวในตน หรือความพึงพอใจของตัวของตนเองโดยไม่รู้ตัว เพราะไม่เห็นไม่รู้แจ้งแทงตลอดและไม่รำลึกถึง ว่าตัวตนแห่งเราก็แค่ประกอบแต่เหตุปัจจัยอันมี รูป+นาม หรือกาย+จิต หรือขันธ์ทั้ง ๕ ตัวตนก็คือ สภาวธรรมที่เป็นขันธ์ทั้ง ๕ อันเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน มาอยู่ร่วมกันและทำงานประสานสอดคล้องกันแค่ชั่วขณะระยะหนึ่ง และอย่างมีการแปรปรวน เป็นไปเพื่ออาหาร เจ็บป่วย เสื่อม อยู่ตลอดเวลาเสียด้วย และต้องดับไปเป็นที่สุด

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, *คู่มือมนุษยธรรมฉบับสมบูรณ์*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๑),

รูปหรือกาย ก็เป็นสังขาร (สิ่งปรุงแต่งอันเกิดแต่ปัจจัยต่างๆ ในภาษาเราบางทีก็หมายถึงร่างกาย) แยกย่อยลงไปล้วนประกอบมาจาก ธาตุทั้ง ๔ อันมี ดิน น้ำ ลม ไฟ ซึ่งประกอบเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันอย่างผสมกลมกลืนตามธรรมชาติหรือสภาวะธรรมตลอดจนต้องทำงานประสานร่วมกับจิต

นามหรือจิต ก็เป็นสังขารสิ่งปรุงแต่งเพราะประกอบด้วย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ต้องทำงานประสานเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันอย่างกลมกลืน สอดคล้องตามธรรมชาติเช่นกัน ตลอดจนต้องทำงานประสานกันกับกาย トラบเท่าที่ยังมีขันธ์ ๕ ในการดำเนินชีวิตอยู่

จะเห็นได้ว่า น้อมเข้าใจได้ว่ารูปหรือกายนี้เกิดแต่เหตุปัจจัย โดยปัญญาญาณ อันเกิดมาจากการประชุมรวมกันชั่วระยะหนึ่งของธาตุทั้ง ๔ เป็นรูปร่างกลุ่มก้อนมาขึ้น และธาตุทั้ง ๔ นั้นต่างก็ล้วนเกิดขึ้น ตั้งอยู่อย่างแปรปรวนและดับไปอยู่ตลอดเวลาทุกขณะ และด้วยเหตุปัจจัยปรุงแต่งอันสำคัญอีก เช่นกัน คือ นามหรือจิต (อันก่อให้เกิดกรรม คือ การกระทำที่มีเจตนา อันทำให้ชีวิตเป็นไปตามกรรม คือการกระทำนั้นนั่นเอง) ทำให้ธาตุทั้ง ๔ ที่เมื่อรวมกับฝ่ายนามหรือจิต ก็เกิดเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ขึ้นครบขันธ์ทั้ง ๕

เมื่อรู้ด้วยสัมมาญาณแล้ว ยังต้องหมั่นพิจารณาเพื่อเป็นเครื่องรู้ เครื่องระลึก เครื่องเตือนสติว่า กายเป็นเพียง ธาตุ ๔ สรีระยนต์ หมายถึง เป็นเพียงสักแต่ว่าเครื่องจักร เครื่องยนต์ หรือหุ่นยนต์อย่างหนึ่งใช้ทำงาน อันเกิดมาแต่ธาตุ ๔ เท่านั้น เมื่อเกิดแต่เหตุปัจจัยปรุงแต่ง จึงต้องไม่เที่ยง คงทนอยู่ไม่ได้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพื่อให้เกิดนิพพิทา ความหน่ายคลายกำหนด จากคลายความยินดี ความชื่นชม ความยึด ความอยาก ในกายแห่งตน ทั้งในสมาธิเมื่อจิตสงบ และโดยเฉพาะในชีวิตประจำวัน เพราะล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัย จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ส่วน นาม หรือ จิต อันเป็นนามธรรมนั้น ก็ล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัยอันประกอบด้วย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

เวทนา เป็นเพียง การเสวยอารมณ์ หรือ การรับรู้ความรู้สึกอารมณ์ที่มากระทบสัมผัส คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเฉยๆ เป็นแค่ขบวนการการรับรู้ในอารมณ์ที่มากระทบ พร้อมสัญญาความจำได้ในอารมณ์นั้นๆ อันเป็นกระบวนการธรรมชาติที่ต้องเป็นเช่นนี้เอง ยังไม่ใช่สุขหรือทุกข์ในมุมมองของพุทธศาสนาที่หมายถึงอุปาทานทุกข์ แต่ก็ยังเป็นขบวนการสำคัญที่ต้องเข้าใจอย่างถ่องแท้ เพราะมักไปสับสนกับความทุกข์ความสุขจริงๆ ที่เกิดแก่ใจ เพราะความที่ไปยึดไปอยากในเวทนานั้น เมื่อไม่เข้าใจจึงทำให้การปฏิบัติไม่ได้ผล เพราะพยายามไปดับกระบวนการธรรมชาติในการดำรงชีวิต จึงวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ คือ ความเวียนว่ายตายเกิดในภพในชาติไม่รู้จักจบสิ้น ความสำคัญที่พระพุทธองค์จึงได้บัญญัติเวทนานุปัสสนาในสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นเวทนาในเวทนา หรือการมีสติรู้เท่าทันเวทนาหรือการรับรู้อารมณ์สิ่งที่มากระทบนั่นเอง อันมีสัญญาความจำเกี่ยวข้องด้วย คือ มีสติตามดูและเข้าใจเวทนาหรือ

ความรู้สึกรับรู้ในอารมณ์ อันมีสุข ทุกข์ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เป็นอารมณ์หรือสิ่งที่ยึดเหนี่ยว โดยเพื่อให้รู้เท่าทันว่า เวทนานี้ก็สักแต่ว่าเวทนา เป็นแค่กระบวนการรับรู้ เกิดๆ ดับๆ เป็นสภาวะธรรมชาติตามปกติ ไม่ควรไปอยาก หรือไปยึดมั่นถือมั่นให้เป็นการความทุกข์จริงๆ เกิดขึ้น เพราะเวทนานั้นไม่ใช่เรา เราก้ไม่ใช่เวทนา เวทนานั้นก็ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนของเราอย่างแท้จริง

และเวทนาเหล่านี้ก็ล้วนเกิดมาแต่เหตุปัจจัยมาประชุมเป็นปัจจัยแก่กันและกันล้วนทั้งสิ้น เช่นกัน ดังเช่น เวทนาที่เกิดแต่ตา เกิดแต่เหตุปัจจัยของ ตา + รูป + จักขุวิญญาณ > ผัสสะ > สัญญาจำได้ > จึงเกิด เวทนา ขึ้นได้

สัญญา ความจำได้หมายรู้ในอารมณ์ที่มากระทบสัมผัส ตลอดจนสัญญาตัญญา (ญาณหรือความรู้ความเข้าใจที่ติดมาพร้อมกับการเกิด) สรุปรวบรวมความคิด ประสบการณ์ต่างๆ เป็นความทรงจำ สติและปัญญาก็เป็นสัญญาชนิดหนึ่ง แต่ก็จัดเป็นสังขารชั้นด้วย เพราะมีการริเริ่มกระทำหรือเจตนาขึ้นมาได้ และก็เป็นสัญญาชนิดที่ควรเจริญให้เกิดให้มากยิ่งขึ้นๆ ขึ้นไป เห็นได้อย่างหนึ่งว่าสมอง อันเก็บจำและคิดค้นก็เป็นเหตุปัจจัยส่วนหนึ่งของจิตด้วย แต่จิตไม่ใช่สมองแต่เพียงอย่างเดียว เพราะจิตมีเหตุปัจจัยอีกหลากหลายที่ประกอบกันเป็นจิต

สังขารชั้น ๓ ความคิดอ่านเจตนาที่จะกระทำทางกายสังขาร วีสังขาร มโนสังขาร ทั้ง ๓ ความคิดอ่านอันนี้ไม่เหมือนใน สัญญา ซึ่งเป็นความคิดที่เกิดจากความจำหรือเกิดจากการเปรียบเทียบ คิดค้น ตัดสินใจเพื่อหมายรู้ในอารมณ์ สิ่งที่สัมผัสหรือกระทบโดยอาศัยเทียบเคียงประสบการณ์จำอดีต ส่วนความคิดอ่านหรือเจตนาในสังขารชั้นนั้น มีการริเริ่มหรือเจตนาด้วยตนเองหรือสั่งการในการคิดอ่านและกระทำ แสดงเจตจำนงค์ที่ต้องการได้ ดังเช่นความโกรธ โลก หลง เมตตา กรุณา สติ ปัญญา อารมณ์สมาธิ หตหู่ ฟุ้งซ่าน อุเบกขา ฯลฯ อันเกิดแต่จิตอันมีเจตนาเป็นผู้สั่งการปรุงแต่งต่างๆ นานา

วิญญาณ การรับรู้ เช่น ตา กระทบ รูป จะเกิดการรับรู้ (จักขุวิญญาณ-ระบบประสาทตา) เห็นภาพนั้น แต่ก็ไม่ทราบว่าเป็นอะไรแค่ภาพเฉยๆ ไม่ทราบความหมายใดๆ สัญญาจะทำหน้าที่จำและแปลสัญญาภาพนั้น

นามหรือชั้นทั้ง ๔ ต่างทำงานประสานร่วมกันเป็นเหตุปัจจัยกันเกิดเป็นจิต เป็นสิ่งที่นักปฏิบัติและนักวิทยาศาสตร์ทั้งหลายเฝ้าเพียรพยายามค้นหาว่าอยู่ที่ใด แต่ก็หาไม่มีวันพบ เพราะมันไม่มีขนาด ไม่มีรูปร่าง ไม่มีตัวตน หรือที่อยู่อย่างแท้จริง เพียงเกิดแต่เหตุปัจจัยหลักทั้ง ๔ มาประชุมกันจึงเกิดขึ้นได้เกิดขึ้นเฉพาะการณ์หรือเฉพาะกิจเหมือนดังเงา และแต่ละเหตุปัจจัยหลักเหล่านี้ก็ล้วนเกิดมาแต่เหตุปัจจัยของตนเองย่อยๆ ลงไปอีกมากมายหลายสิบหลายร้อย

รูปทำงานร่วมกับนามโดยอาศัยซึ่งกันและกัน ผ่านการเชื่อมโยงของวิญญาณ (ในแง่วิทยาศาสตร์ อุปมาดังระบบประสาท) โดยอาศัยผ่านอายตนะทั้ง ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ที่มีอยู่ในรูป

หรือกาย โดยมีใจหรือจิตเป็นศูนย์กลางการใหญ่ ชีวิตจึงเป็นเหตุปัจจัยต่างๆ ที่มาประชุมกันของธาตุ ๔ และนามทั้ง ๔ อันมาประชุมกันชั่วขณะชีวิต อย่างประสานผสมกลมกลืนเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกัน ทั้งหมด คือ ชีวิตที่กำลังดำรงอยู่

ดังนั้นเมื่อเหตุปัจจัยเหล่านี้ หรือบางตัวนั้นเกิดการแปรปรวนไปดับไปตามกฎพระไตรลักษณ์ เหตุปัจจัยต่างๆ ย่อมไม่ครบองค์ประกอบของชีวิต ตัวตนก็จักต้องแตกสลายแยกไปตามสภาวะธรรมชาติของมัน ดังเช่น การเกิดอุบัติเหตุ เจ็บไข้ได้ป่วย แม้แต่สังขารที่แก่ชรา ล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัยของรูปหรือกายที่แปรปรวนจากการถูกกระทำ หรือแปรปรวนเลื่อนไปตามสภาวะธรรมชาติ เมื่อรูปหรือกายไม่มีความสมดุลย์ในองค์ประกอบของชีวิตแล้ว ธาตุ ๔ ต่างๆ ที่รวมตัวกันเป็นรูปหรือกาย ก็เกิดการเสื่อมแตกสลายไปตามเหตุปัจจัยนั้นๆ เช่นกัน เช่น ธาตุลมดับไป ธาตุไฟก็ดับตาม ธาตุน้ำก็กลับสู่ดินและระเหยไปตามธรรมชาติ ธาตุดินก็กลับคืนสู่ดิน เมื่อรูปหรือกายอันเป็นเหตุปัจจัยหนึ่งแตกดับไปแล้วทำให้ไม่ครบองค์ประกอบของชีวิต นามหรือจิตก็ต้องดับตามไปด้วย ในที่สุดก็ไม่มีสิ่งใดที่แสดงความเป็นตัวเป็นตนอีกต่อไป พระพุทธองค์จึงตรัสว่าไม่มีตัวตนที่เป็นแก่นสาร หรือแก่นแกนที่คงทนได้ตลอดไป จึงไม่ควรหรือไม่คุ้มค่าที่จะไปยึดมั่น ถือมั่นเพราะต้องดับไปเป็นที่สุด หรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งในความหมายเดียวกันแต่ในอีกแง่มุมมองคือ มีตัวตนแต่ไม่มีแก่นสารสาระให้ยึดมั่นเพราะอยู่ได้แค่ชั่วขณะระยะหนึ่งแล้ว ในที่สุดก็ต้องดับไปตามเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เกิดการแปรปรวน และแตกสลายดับไป แต่สภาวะธรรมชาตินี้ มักถูกปิดบังและซ่อนเร้นอยู่ด้วยความเป็นกลุ่มก้อนของรูปและนามที่มาประชุมกัน คือ ตัวตนชีวิตทางโลกของเรา จึงมองไม่เห็น นอกจากใช้ตาปัญญาหรือญาณเท่านั้นตลอดจนเหตุปัจจัยที่ประกอบกันในรูปแบบของกระแสธรรมชาติที่ไหลเลื่อน เกิดๆ ดับๆ อยู่ตลอดเวลา คือ อนิจจัง ทุกขัง จนไม่สามารถสังเกตเห็นด้วยตาธรรมดา นอกจากใช้ตาปัญญามาไตร่ตรองพิจารณาคือ ธรรมะวิจยะ โดยการโยนิโสมนสิการเท่านั้น

ดังนั้น สาระสำคัญของอนัตตา มิได้อยู่ที่มีตัวตน หรือไม่มีตัวตน แก่นสารสาระสำคัญกลับไปอยู่ที่ เกิดแต่เหตุปัจจัยจึงแปรปรวนไม่สามารถคงทนอยู่ได้ตลอดไป หรือควบคุมบังคับไม่ได้ อย่างจริงแท้แน่นอน และเป็นไปตามสภาวะธรรม ตามกฎอนิจจังและทุกขัง

เมื่อเข้าใจอย่างชัดเจน ก็จะเห็นได้แจ่มแจ้งถึงจุดมุ่งหมายของพระไตรลักษณ์ ที่ใช้ปัญญาเข้าถึง ความไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จึงมีความคงทนอยู่ไม่ได้ จึงเป็นทุกข์ ถ้าไปอยากด้วยตัณหาหรือไปยึดด้วยอุปาทาน ตัวตนก็ไม่มีแก่นสาร เป็นเพียงสภาวะธรรมชาติในรูปกระแสเหตุปัจจัย ที่ไหลเลื่อนเป็นปัจจัยแก่กันและกัน หรือเนื่องสัมพันธ์กันอยู่ระยะหนึ่ง เพื่อให้เกิดนิพพิทา ความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ความชื่นชม ความยินดี ความอยาก ความยึดถือ หรือลดละความยึดมั่นถือมั่น ความพึงพอใจในตัวตน ของตนและในสิ่งใดๆ หรือ อุปาทาน โดยตรงนั่นเอง

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และ อนัตตลักษณะ อยู่เรื่อยๆ ดังเช่นนี้ว่า

“รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ คงทนอยู่ไม่ได้ จึงเป็นทุกข์ในที่สุดถ้าไปอยากหรือไปยึด สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วย สัมมาปัญญา ญาณ-ความรู้ ความเข้าใจ ที่ถูกต้องตามความเป็นจริง ตามที่มันเป็น อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา อย่างแท้จริง มิใช่เราเป็นนั่น อย่างแท้จริง นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา อย่างแท้จริง”

ตัวเราอันประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ละสิ่งล้วนไม่เที่ยงทนอยู่ไม่ได้ทั้งสิ้น ทำให้เป็นทุกข์ถ้าไปอยากด้วยตัณหา หรือไปยึดด้วยอุปาทานความพึงพอใจในตน ของตน และเป็นอนัตตาทั้งสิ้น แต่ละเหตุปัจจัยก็ล้วนอยู่ภายใต้กฎพระไตรลักษณ์ทั้งสิ้น ดังนั้น ตัวตนเรา คือ มวลรวมทั้งหมดของแต่ละเหตุปัจจัยของทั้งกายและจิต จึงยังมีความไม่เที่ยงแปรปรวน ทนอยู่ไม่ได้ และอนัตตาทิ้งกว่า เพราะประกอบมาจากเหตุปัจจัยอันมากมาย ที่ล้วนแต่แปรปรวนเป็นทุกข์และทนอยู่ไม่ได้ และเมื่อเหตุปัจจัยใดๆ แปรปรวนหรือดับก็เกิดสภาพอนัตตาขึ้นทันที

นั่นไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา คือสภาพที่ไม่มีตัวไม่มีตนของ อุปาทานนั่นเอง และต้องมีความเข้าใจที่ถูกต้องด้วย คือ ดำเนินชีวิตไปตามขันธ ๕ ปกติ ไม่ใช่การไม่เอาอะไรสักอย่าง เลยไม่ทำอะไรเป็นความเข้าใจผิด ต้องดำเนินชีวิตไปตามปกติตามหน้าที่ หรือ กิจอันพึงกระทำ แต่กระทำอย่างไม่มีมึดมั่นถือมั่นในความพึงพอใจของตัวตนอันเป็น อุปาทาน เท่านั้น คือไม่มีความทุกข์ที่บังเกิดขึ้นแก่จิตนั่นเอง ขันธ ๕ ยังคงดำเนินไปเป็นปกติ คือทำทุกอย่างได้ แต่ต้องไม่ก่อกิเลส ตัณหา อุปาทาน ให้เกิดเป็นทุกข์ อุปาทาน อันบังเกิดขึ้นแก่ใจ^{๒๓}

๔.๙ ความเข้าใจในคำว่าสังขาร และธรรม

สังขาร แปลว่า สิ่งปรุงแต่ง หรือ สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งที่เกิดแต่เหตุมาเป็นปัจจัยปรุงแต่งแก่กันและกัน อันครอบคลุมทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม อันหมายถึงสิ่งที่ต้องประกอบด้วยสิ่งต่างๆ หรือหลายๆ สิ่ง มาประชุมหรือรวมตัวกันเพื่อเกิดอีกสิ่งหนึ่ง อันเมื่อรวมตัวหรือประชุมกันอยู่นั้น โดยทั่วไปดูเหมือนหนึ่งเป็นสิ่งๆ เดียวหรือขึ้นเดียวกัน แต่ในความเป็นจริงแท้ขั้นสูงสุดคือปรมาณูแล้วยังคงมีสภาพเกิดจากการประกอบหรือประชุมรวมกันอยู่ จึงไม่สามารถเชื่อมจนเป็นสภาวะสิ่งๆ เดียวหรือเนื้อเดียวกันอย่างแท้จริงได้ จึงยังมีสภาวะที่ไม่เสถียรหรือแปรปรวนก็เพราะความที่ไม่ใช่สิ่งๆ เดียวกันอย่างแท้จริง หรือไม่สามารถรวมตัวกันอยู่ได้อย่างถาวรตลอดไป

^{๒๓} พนมมพร คูภริมณ, ปฏิจจสมุปปาท, <http://www.nkgen.com/12.htm>, ๒๗ ก.ค. ๔๙.

สังขารในไตรลักษณ์จึงหมายถึง สิ่งที่เกิดแต่เหตุปัจจัยมาประชุมปรุงแต่งกัน คือทุกสรรพสิ่งนั้นเอง ทั้งรูปธรรมและนามธรรม (คือทั้งฝ่ายวัตถุ ทั้งฝ่ายจิต) โลภียธรรม โลกุตตรธรรม กาย จิต ขันธ ๕ ทุกๆ สิ่งๆ ลก ยกเว้นแต่เพียงสิ่งเดียวคือ อสังขตธรรม ธรรมอันไม่ได้เกิดแต่เหตุปัจจัยปรุงแต่ง คือสภาวะธรรมหรือธรรมชาตินั้นเอง หมายถึง พระนิพพาน

ธรรมในไตรลักษณ์หมายถึง ครอบคลุมทุกๆ สรรพสิ่ง ทั้งสากลจักรวาล กล่าวคือตั้งแต่เล็กที่สุดจนใหญ่ที่สุด ทั้งรูปธรรม นามธรรม โดยไม่มีข้อยกเว้นใดๆ ทั้งสิ้นรวมแม้พระนิพพาน หรือหมายถึงธรรมชาติทั้งปวงนั่นเอง

สรุปความพระไตรลักษณ์ ได้ดังนี้ สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง มีอันแปรปรวนไปเป็นอาการ ธรรมดา หนอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อมไปเป็นอาการธรรมดาและดับไปในที่สุด (จึงเป็นทุกข์ถ้าไปอยากไปยึด ด้วยตัณหาอุปาทาน) เป็นอนัตตาไม่มีตัวตน (ตัวตน-หมายถึงสิ่งต่างๆ ทั้งหลายทุกชนิด รวมทั้งตัวตนของเราด้วย) ที่เป็นแก่นเป็นแก่นอย่างแท้จริง ล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัยต่างๆ มาประชุมปรุงแต่งกันชั่วระยะเวลาหนึ่ง และเมื่อเหตุปัจจัยเหล่านั้นมีอันแปรปรวน เสื่อม และดับไปตามสภาวะธรรม ตัวตนนั้นก็ ต้องแปรปรวน เสื่อม และดับไปตามเหล่าเหตุปัจจัยนั้นในที่สุด ไม่สามารถควบคุมบังคับให้เป็นไปตามปรารถนา ได้อย่างจริงแท้แน่นอน และเมื่อมีการพิจารณาโดยใช้โยนิโสมนสิการอันแยบคายในขันธ ๕ อย่างนี้เรื่อยๆ ถือว่าเป็นการเข้าใจในหลักคำสอนเรื่อง กฎของพระไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ะ ได้อย่างถูกต้อง และจะเป็นหนทางนำไปสู่ความเบื่อหน่าย คลายกำหนดยินดี ไม่มีอุปาทานคือความยึดมั่น ถือมั่นในขันธทั้ง ๕ จะเป็นเหตุให้เข้าถึงความพ้นทุกข์คือพระนิพพานของพระพุทธศาสนา

๔.๑๐ ไตรลักษณ์ในระดับจิตวิทยา

ไตรลักษณ์ ในระดับจิตวิทยา พระพุทธองค์ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก่อนแต่ที่พระองค์จะทรงสอนธรรมแก่ผู้ใด ก็ทรงใช้หลักจิตวิทยาในการชักจูง หรือโน้มน้าวจิตใจของผู้คนให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาก่อน เช่นการสนทนาเรื่องไตรลักษณ์ แก่ นางรูปนันทา ที่มีทิวฐิ ถือว่า ตนเองสวย และไม่มีใครสวยเท่า ในเมื่อพระองค์ทรงทราบโดยพระสัมมาสัมพุทธญาณว่า พระนางรูปนันทาจะได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยการแสดงธรรมเรื่องความไม่เที่ยงของสังขาร (อนิจจัง) โดยที่พระองค์ทรงนิรมิตรูปหญิงสวยอีกคนที่สวยกว่าพระนางรูปนันทาแล้วก็ค่อยเปลี่ยนไป ตามความไม่เที่ยงของสังขารคือเริ่มตั้งแต่เป็นหญิงที่มีความสวยงาม ร่างกายผุดผ่อง สะอาด สดใส จนสุดท้าย สังขารก็แก่ร่วงโรย มีหนังเหี่ยว ย่น ผมหงอก ฟันหัก หลังโก่ง สายตาพร่ามัว ร่างกายไม่สะอาด มีประการต่างๆ จนถึงกายก็เกิดเจ็บป่วยและตาย ร่างกายก็เน่าพองขึ้นไปตามลำดับ มีน้ำเลือด น้ำหนอง ไหลออกจากทวารทั้ง ๓ หมู่นอนก็ชอนไช มีนกกาแมแย่งกันจิกกินเนื้อที่เน่าเหม็น ไปจนพระนางรูปนันทา มองดูเห็นอาการของหญิงคนหนึ่งที่ค่อยๆ เปลี่ยนไปทุกๆ อย่าง จึงเกิดความเบื่อหน่ายคลายจากทิวฐิที่เห็นว่าร่างกายเป็นของ

สะอาดงดงามคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง กลับมาเห็นว่า ร่างกายของเราก็คงจะเป็นอย่างนี้แน่นอน มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แล้วพระพุทธเจ้าก็สอนนางรูปนั้นทักขิณูว่า

“ร่างกายนี้ถูกสร้างให้เป็นนครแห่งกระดูก ฉาบด้วยเนื้อและเลือด

เป็นที่สถิตแห่งความแก่ ความตาย ความถือตัว และความลบลู่กัน”^{๒๔}

เมื่อได้เห็นอาการของรูปหญิงที่พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตขึ้นมานั้น จิตก็น้อมไปสู่การเจริญพระกัมมัฏฐาน น้อมไปตามคำสอน ก็ได้ดวงตาเห็นธรรมจนถึงเป็นพระอรหันต์

นี่ก็แสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงใช้หลักจิตวิทยาในการเลือกหรือสรรหาข้อธรรมสำหรับบุคคลนั้นๆ จนได้รับผลสำเร็จ คือ ในเบื้องต้นได้ดวงตาเห็นธรรมจนกระทั่งได้บรรลุธรรมขั้นสูงสุด คือ เป็นพระอรหันต์หมดกิเลส

และระดับจิตวิทยาที่ทำให้มนุษย์สามารถใช้ชีวิตอยู่ในโลกของปัจจุบันนี้ทั้งที่เป็นระดับโลกียะ และโลกุตระโดยลำดับขั้นตอนดังนี้ คือ

๔.๑๐.๑ รู้ความจริงของธรรมดา

กฎธรรมชาติเป็นความจริงที่เราทั้งหลายจะต้องรู้ไว้เพราะมีแต่ประโยชน์ แม้จะเป็นกฎธรรมชาติในส่วนที่ไม่ถูกใจเรา ไม่น่าปรารถนา เราก็ต้องรู้เพื่อจะปฏิบัติให้ถูกต้อง ความรู้กฎธรรมชาติหรือความจริงของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดานี้ อาจแบ่งง่ายๆ ว่ามีประโยชน์ได้ ๓ ชั้น

ชั้นที่ ๑ เป็นประโยชน์สำหรับที่จะปฏิบัติตามได้ถูกต้อง เพื่อจะดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยดี
มิให้เกิดทุกข์โทษภัย

ชั้นที่ ๒ เป็นประโยชน์ในการที่จะนำมาใช้ มาจัด มาทำ หรือสร้างสรรค์อะไรของเราเองให้สำเร็จประโยชน์ขึ้นมาตามต้องการ

ชั้นที่ ๓ เป็นประโยชน์ในทางความรู้เท่าทันที่จะดำเนินชีวิตด้านใน ทำให้รู้จักวางท่าทีของจิตใจได้ถูกต้อง ทำให้มีความสุขและไร้ทุกข์อย่างแท้จริง^{๒๕}

๔.๑๐.๒. ไม่หลงชีวิต

บุคคลที่ไม่ประมาทหมัวเมาจนตกเป็นทาสของโลกและชีวิต อย่างที่เรียกได้ว่า หลงโลก เมาชีวิต ก็เพราะมีสติ รู้จักมอง รู้จักพิจารณา รู้จักวางตัววางใจต่อความจริงต่าง ๆ อันมีประจำอยู่กับโลก และชีวิตเป็นคติธรรมดา ดังนี้

^{๒๔} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๐/๗๘.

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **คติธรรมแห่งชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบ้นลือธรรม), ๒๕๔๗, หน้า ๑๓๐.

ก. รู้ทันโลกธรรม คือ รู้จักพิจารณารู้เท่าทัน ตั้งสติให้ถูกต้องต่อสภาวะอันหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ในชีวิตที่อยู่ท่ามกลางโลก ซึ่งเรียกว่า โลกธรรม^{๒๖} (ธรรมดาของโลกหรือความเป็นไปตามคติธรรมดา ซึ่งหมุนเวียนมาหาชาวโลก และชาวโลกก็หมุนเวียนตามมันไป) ๘ ประการ คือ

๑. ได้ลาภ	๒. เสื่อมลาภ
๓. ได้ยศ	๔. เสื่อมยศ
๕. สุข	๖. ทุกข์
๗. สรรเสริญ	๘. นินทา

โลกธรรม ๘ นี้ จัดเป็น ๒ ฝ่าย คือ ที่น่าชม น่าปรารถนาน่าชอบใจคนทั่วไปอยากได้ เรียกว่า อภิวุฒิธรรม พวกหนึ่งที่ยกย่องไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ คนทั่วไปเกลียดกลัว เรียกว่า นิภิวุฒิธรรม พวกหนึ่ง แต่จะชอบใจอยากได้หรือไม่ก็ตาม โลกธรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้แก่ทุกคน ทั้งแก่ปุถุชนผู้ไม่มีการศึกษา และแก่อริยสาวกผู้มีการศึกษา จะแตกต่างกันก็แต่การวางใจและการปฏิบัติตนต่อสิ่งเหล่านี้ กล่าว คือ

๑. ปุถุชนผู้ไม่มีการศึกษา ไม่รู้จักฝึกอบรมตน ย่อมไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริง ลุ่มหลงลืมนตน ยินดียินร้าย คราวได้หลงใหลมัวเมาหรือลำพองจนหลงลอย คราวเสียก็หงอยละเหี่ยหมดกำลังหรือถึงกับคลุ้มคลั่งไป ปล่อยให้โลกธรรมเข้าครอบงำอำยัจิต พุยุบเรื่อยไป ไม่พ้นจากความทุกข์โศก

๒. ส่วนผู้มีการศึกษา เป็นอริยสาวก รู้จักพิจารณารู้เท่าทันตามความเป็นจริงว่า สิ่งเหล่านี้ไม่ว่าอย่างไรก็ตาม ที่เกิดขึ้นแก่ตน ล้วนไม่เที่ยง ไม่คงทน ไม่สมบูรณ์ มีความแปรปรวนได้เป็นธรรมดา จึงไม่หลงใหลมัวเมาเคลิ้มไปตามอภิวุฒิธรรม ไม่ซุ่มมัวหม่นหมองคลุ้มคลั่งไปในเพราะอภิวุฒิธรรม มีสติดำรงอยู่ได้ วางตัววางใจพอดี ไม่หลงในสุขและไม่ถูกทุกข์ทรมาน

ยิ่งกว่านั้น อริยสาวกอาจใช้โลกธรรมเหล่านั้นให้เป็นประโยชน์ เช่น ใช้อภิวุฒิธรรมเป็นบทเรียน บททดสอบ หรือเป็นแบบฝึกหัดในการพัฒนาตน และใช้อภิวุฒิธรรมเป็นโอกาสหรือเป็นอุปกรณ์ในการสร้างสรรค์ความดีงาม และบำเพ็ญคุณประโยชน์ให้ยิ่งขึ้นไป

ข. ไม่มองข้ามเทวทูต คือ รู้จักมอง รู้จักพิจารณาสภาวะที่ปรากฏอยู่เสมอในหมู่มนุษย์ อันเป็นสัญญาณเตือนใจให้ระลึกถึงคติธรรมดาของชีวิต ที่ไม่ควรลุ่มหลงมัวเมา ซึ่งเรียกว่า เทวทูต (สื่อแจ้งข่าวของยมเทพ หรือตัวแทนของพญายม) ๕ อย่าง คือ

^{๒๖} อ.อภิวุฒิ. (ไทย) ๒๓/๕-๖/๒๐๒-๒๐๖.

๑. เด็กอ่อน ว่าคนเราทุกคนเกิดมา ก็อย่างนี้ เพียงเท่านี้
 ๒. คนแก่ ว่าทุกคน หากมีชีวิตอยู่ได้นานก็ต้องประสบภาวะเช่นนี้
 ๓. คนเจ็บ ว่าภาวะเช่นนี้ เราทุกคนอาจประสบได้ด้วยกันทั้งนั้น
 ๔. คนต้องโทษ ว่ากรรมชั่วนั้น ไม่ต้องพูดถึงตายไป แม้ในบัดนี้ก็มีผลเดือดร้อนเป็นทุกข์
 ๕. คนตาย ว่าภาวะนี้ เราทุกคนต้องได้พบ ไม่มีใครพ้น และกำหนดไม่ได้ว่าที่ไหน เมื่อใด
- มองเห็นสภาพเช่นนี้เมื่อใด เช่น เมื่อผ่านเข้าไปในสุสาน ทัศนสถานและโรงพยาบาล เป็นต้น ก็มีให้มีใจหดหู่หรือหวาดกลัว แต่ให้มีสติ รู้จักใช้ปัญญาพิจารณา จะได้เกิดความสังเวช เร่งชวนชวาย ประกอบแต่กัลยาณกรรม คือ การทำที่ดีงาม ดำเนินชีวิตด้วยความไม่มัวเมา ไม่ประมาท

๔.๑๐.๓. พิจารณาสังขาร

คำนึงชีวิต แม้ไม่ใช้เวลาที่มองเห็นเทวทูตก็ควรพิจารณาอยู่เสมอตามหลักที่เรียกว่า อภินิหารปัจเจกชน^{๒๓} (สิ่งที่ทุกคน ไม่ว่าหญิง ไม่ว่าชาย ไม่ว่าชาวบ้าน ไม่ว่าชาววัด ควรหัดพิจารณาเนื่อง ๆ) ซึ่งมี ๕ ประการ คือ

๑. *ชราธมฺมตา* ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้
๒. *พญาริธมฺมตา* ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความเจ็บป่วยไข้เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้
๓. *มรณธมฺมตา* ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้
๔. *ปิยวินิภาวตา* ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เราจักต้องประสบความพลัดพรากทั้งจากคน และของที่รักที่ชอบใจไปทั้งสิ้น
๕. *กมฺมสฺสกตา* ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เราทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักต้องเป็นทายาทของกรรมนั้น

เมื่อพิจารณาอยู่เสมออย่างนี้ ก็จะช่วยป้องกันความมัวเมา ในความเป็นหนุ่มสาว ในทรัพย์สมบัติ และในชีวิต เป็นต้น บรรเทาความลุ่มหลงความถือมั่นยึดติด และป้องกันการทำความทุจริต ทำให้เร่งชวนชวายทำแต่สิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์^{๒๔}

^{๒๓} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๙๙-๑๐๔.

^{๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *ธรรมนุญชีวิต*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๔๖-๔๘.

๔.๑๑ ประโยชน์ของการเห็นไตรลักษณ์

ประโยชน์ของการเรียนรู้เรื่องไตรลักษณ์

๑. ประโยชน์ของการเรียนรู้เรื่องอนิจจัง เมื่อได้เรียนรู้ความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งปวงแล้ว จะได้ประโยชน์หลายประการดังนี้

ก. ความไม่ประมาท ทำให้คนไม่ประมาทหมัวเมาในวัยว้าวัยหนุ่มสาว ในความไม่มีโรค และในชีวิต เพราะความตายอาจมาถึงเมื่อไรก็ได้ไม่แน่นอน ทำให้ไม่ประมาทในทรัพย์สิน เพราะคนมีทรัพย์อาจกลับเป็นคนจนได้ทำให้ไม่ดูหมิ่นผู้อื่น เพราะผู้ที่ไร้ทรัพย์ ไร้ยศ ต่ำต้อย กว่าภายนอกอาจมีทรัพย์ มียศ และเจริญรุ่งเรืองกว่าก็ได้ เมื่อคิดได้ดังนี้จะทำให้สำรวมตน อ่อนน้อมถ่อมตนไม่ยโสโอหังวางท่าใหญ่ยกตนข่มท่าน

ข. ทำให้เกิดความพยายาม เพื่อที่จะก้าวไปข้างหน้า เพราะรู้ว่าถ้าเราพยายามก้าวไป ข้างหน้าแล้วชีวิตย่อมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดี

ค. ความไม่เที่ยงแท้ ทำให้รู้สภาพการเปลี่ยนแปลงของชีวิต เมื่อประสบกับสิ่งไม่พอใจ ก็ไม่สิ้นหวังและเป็นทุกข์ไม่ปล่อยตนไปตามเหตุการณ์นั้นๆ จนเกินไปพยายามหาทางหลีกเลี่ยง สิ่งที่ไม่ดี

๒. ประโยชน์ของการเรียนรู้เรื่องทุกขัง เมื่อผู้ใดได้เรียนรู้เรื่องความทุกข์แล้ว จะรู้ว่าความทุกข์เป็นของธรรมดาประจำโลกอย่างหนึ่งซึ่งใครๆ จะหลีกเลี่ยงได้ยาก ต่างกันก็แต่เพียงรูปแบบของทุกข์นั้น เมื่อความทุกข์เกิดขึ้นแก่ชีวิต ผู้มีปัญญาตรองเห็นความจริงว่าความทุกข์เป็นสัจธรรมอย่างหนึ่งของชีวิต ชีวิตย่อมระคนด้วยทุกข์เป็นธรรมดา เมื่อเห็นเป็นธรรมดา ความยึดมั่นก็มีน้อย ความทุกข์สามารถลดลงได้หรืออาจหายไปเพราะไม่มีความยึดมั่น ความสุขที่เกิดจากการปล่อยวางย่อมเป็นสุขอันบริสุทธิ์

๓. ประโยชน์ของการเรียนรู้เรื่องอนัตตาการเรียนรู้เรื่องอนัตตา ทำให้เรารู้ความจริงของสิ่งทั้งปวง ไม่ต้องถูกหลอกลวงจะทำให้คลายตัณหา มานะ ทิฏฐิ ทำให้ไม่ยึดมั่น เบาทกย เบาทใจ เพราะเรื่องอนัตตาสอนให้เรารู้ว่า สังขารทั้งปวง เป็นไปเพื่ออาหาร ผืนความปรารถนา บังคับบัญชาไม่ได้เล็กน้อยที่สุดเราจะต้องยอมรับความจริงอย่างหนึ่งว่าตัวเราเองจะต้องพบกับธรรมชาติแห่งความเจ็บปวด ความแก่ชราและความตายจากครอบครวัและญาติพี่น้องตลอดจนทุกสิ่งทุกอย่าง

และประโยชน์ที่สูงสุดของการเห็นพระไตรลักษณ์ในขั้น ๕ ก็คือ ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกับภิกษุทั้งหลายที่เมืองสาวัตถีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตาม

ความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากรูปธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ วิญญาณธาตุ ก็เป็นจิตที่หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น เพราะหลุดพ้นจึงตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นจึงสิ้นโทษ เพราะสิ้นโทษจึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งย่อมดับไปเอง ภิกษุนี้รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๙}

เมื่อพิจารณาถึงการรู้หลักหรือกฎของพระไตรลักษณ์นั้นแล้ว ก็จะเข้าใจได้ว่า ทำให้บุคคลผู้ได้ศึกษาหรือเรียนรู้แล้วนำไปปฏิบัติได้เห็นผลทั้ง ๒ ส่วนคือ

ส่วนที่ ๑ ได้เห็นถึงสภาพของสรรพสิ่งว่าล้วนแต่เป็นการสมมติกันขึ้นมา ทั้งการกิน การเป็นอยู่ การดำเนินชีวิต ยอมรับความเป็นไปตามสภาวะนั้นๆ ได้ เพราะว่าคุณคนหรือสิ่งคมต่างๆ ไปล้วนแล้วแต่ทำตามกฎหรือระเบียบที่สิ่งคมกำหนดขึ้น และมีพุทธธรรมคือหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ เป็นเครื่องช่วยในการดำเนินชีวิต ถึงแม้ว่ามีการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย การพรัตพราว สูญเสีย ดีใจ เสียใจ ความสุข ความทุกข์ ความกระวนกระวาย ความคับแค้นใจ ความเศร้าโศกเสียใจ ก็จะพอระงับได้เป็นบางครั้งบางคราว ความสุข ความทุกข์ ดีใจ เสียใจเหล่านั้น พอจะบรรเทาหรือระงับได้บ้าง

ส่วนที่ ๒ เมื่อผู้ใดได้เรียนรู้ศึกษาหลักคำสอนเรื่องพระไตรลักษณ์อย่างลึกซึ้งเข้าใจอย่างแจ่มชัด แล้วนำไปปฏิบัติอย่างจริงจังจนยอมนำไปใส่ใจโดยโยนิโสมนสิการ คือ การพิจารณาโดยแยกคายละเอียดถี่ถ้วน ก็จะได้รู้ได้ว่า สังขารหรือสรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นรูปธรรม นามธรรม ล้วนแล้วแต่ตกอยู่ในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ควรที่จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่น ว่า นั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น เราเป็นนี่ ทุกสิ่งทุกอย่าง ล้วนมีแล้วกลับไม่มี ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา เป็นแต่เพียงธาตุ ๔ ชั้น ๕ หรือ รูปกับนาม มารวมกันเข้าเท่านั้นเอง ผู้ที่เข้าไปยึดมั่นยึดติด ว่าดี ว่าสวย ว่างาม ว่าสุข หลงใหลในสิ่งเหล่านั้น มีแต่จะทำให้เดือดร้อนใจทุกข์เปล่าๆ ยิ่งเมื่อมีการสูญเสีย พรัตพราวจากสิ่งที่ตัวเองหลงใหลยึดถืออยู่ ยิ่งจะมีความทุกข์ โทมนัสมาก แต่เมื่อพิจารณาถึงความจริงแล้ว คลายความยึดมั่นถือมั่น ก็จะคลายความเศร้าโศกเสียใจได้สำหรับบุคคลทั่วไป และสำหรับผู้ปฏิบัติอย่างจริงจังเพื่อจะละจากอาสวะกิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลง พิจารณาถึงชั้น ๕ โดยแยกคายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน เป็นแต่เพียง รูป นาม จิตก็จะหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์บุคคลในพระพุทธศาสนา อย่างนี้ที่ว่่าประโยชน์ของการเห็นไตรลักษณ์อย่างแท้จริง

^{๒๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๕/๖๓-๖๔.

บทที่ ๕

สรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทตามลำดับตั้งแต่ต้นมาแล้วนั้น สามารถที่จะสรุปได้ว่า คำสอนของพระพุทธศาสนาว่าด้วยเรื่องของไตรลักษณ์ เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนแก่พุทธบริษัททั้ง ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เป็นประจำที่เรียกว่า พุทฺธานุสาสนี ทรงสอนให้เห็นถึงความเป็นจริงของชีวิตไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในขั้นที่ ๕ เพราะเมื่อยังมีทิฏฐิคือความเห็นว่าเป็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของเที่ยงแท้ แน่นนอน มั่นคง ก็จะมองไม่เห็นความสงบสุขอย่างแท้จริง แต่เมื่อได้ศึกษาให้เห็นหลักไตรลักษณ์อย่างสมบูรณ์ และนำไปใช้อย่างถูกต้อง ก็จะเป็นผู้ไม่ประมาทในชีวิตเพราะกลัวต่อการกระทำที่เป็นอกุศล หันมาปฏิบัติในฝ่ายกุศล ละอายต่อความชั่ว กลัวต่อบาปกรรม เนื่องจากชีวิตของบุคคลมีน้อย จึงตั้งอยู่ในความไม่ประมาท เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด มีจิตบริสุทธิ์หลุดพ้นจากอภิสวะกิเลส เข้าสู่พระนิพพาน และเมื่อจะประมวลผลรวมของการวิจัยมีดังต่อไปนี้

๕.๑.๑ ความหมายของไตรลักษณ์ในพระไตรปิฎก

ไตรลักษณ์ในพระไตรปิฎก หมายถึง ลักษณะ ๓ หรือ อาการ ๓ อย่าง ได้แก่ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อนัตตตา ความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน เรียกว่า สามัญญลักษณะ

อนิจจัง ความไม่คงที่ ความเปลี่ยนแปลง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่คงที่ ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไป *สุทฺธิ ฐมฺมา ปวตฺตฺนฺติ* ธรรมชาติโดยแท้ย่อมเปลี่ยนแปลงไป คือมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในทางปริมาณและในทางคุณภาพ ทุกสิ่งทุกอย่างไหลไป เปลี่ยนแปลงไป โดยเปลี่ยนแปลงจากสภาวะธรรมอย่างหนึ่งไปสู่สภาวะธรรมอีกอย่างหนึ่งเรื่อยไป จนกว่ารูปธรรมนามธรรมนั้นๆ จะสิ้นสุดยุติลงตามอายุขัยของสิ่งนั้นๆ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ เป็นปรากฏการณ์หรือความประจักษ์แห่งสภาพภายนอกของสิ่งนั้นๆ “*พหิทฺธา ฐมฺมา*” ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ มีลักษณะที่แตกต่างกันสำหรับรูปธรรมและนามธรรม กล่าวคือ

รูปธรรมนั้น ความเปลี่ยนแปลงเริ่มขึ้นจาก การเกิดขึ้น (อุปจย) การเจริญสืบต่อ (สนฺตติ) การเสื่อมสลาย (ชฺรตฺตา) และการดับสูญสิ้นไป (อนิจจตา) ในที่สุด

นามธรรม โดยเฉพาะจิตกับเจตสิกนั้น มีความเปลี่ยนแปลงเป็น ๓ ขณะด้วยกัน คือ อุปาท (เกิดขึ้น), ลูติ (ตั้งอยู่), ฆงค (ดับไป) สภาวะของนามธรรมเหล่านี้ย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาหาไม่ แก่นสารสาระไม่

ทุกขัง คือความขัดแย้งกัน ปะทะกันของธรรมชาติ ๓ ชนิด คือ ธรรมชาติที่เป็นบวก ธรรมชาติที่เป็นลบ และธรรมชาติที่เป็นกลาง ธรรมชาติฝ่ายบวก (**Positive aspect**) หมายถึง ธรรมชาติที่เกิดขึ้นใหม่ ที่กำลังพัฒนา กำลังก้าวหน้า กำลังเจริญเติบโต ธรรมชาติฝ่ายลบ (**Negative aspect**) หมายถึง ธรรมชาติที่เก่าแก่ ที่ล่าหลัง กำลังผุพัง กำลังเสื่อมสลาย

พุทธศาสนาจำแนกทุกข์ออกเป็น ๓ ชนิด คือ

๑) ทุกขทุกขตา ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวดเมื่อยขบ โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบ อนุญฺฐารมย์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)

๒) วิปริณามทุกขตา ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือ ความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายเป็นตนเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลง หรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลื่อนลงไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใดก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไปก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวล ใจหายไหวหวั่น ครั้นเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้ว ก็หวนระลึกด้วยความละห้อยหาว่า เราเคยมีสุขอย่างนี้ๆ บัดนี้สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ)

๓) สังขารทุกขตา ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชันธ์ ๕ (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของตนเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกขเวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างที่อยาก ด้วยความอยากความยึดติดหาอุปาทานอย่างโง่ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา

อนัตตา บรรดาสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในทางปรมาตถ์ให้เราได้สัมผัสและรับรู้ นั้นมีอยู่ในสภาพของการเป็น “สังขาร” คือ มีอยู่อย่างปรุงแต่งประกอบกันของหลายๆ สิ่งหลายๆ อย่าง มิได้มี

อยู่อย่างโดดเดี่ยวสังขารนั้นๆ จึงต้องมีสัมพัทธ์กัน (Inter-relation) เกี่ยวพันกัน (Inter-connection) และพึ่งพิงกัน (Inter-dependence) ทั้งต้องถูกจำกัดด้วยกาลเวลาคือ มีอายุขัยแห่งการดับ ไม่มีสิ่งใดที่มีอยู่เป็นอนันตกาล ก็มีแต่ความว่างเปล่าหรือความไม่มีนั่นเอง จะเห็นได้ว่า ในที่สุดของสิ่งที่สุดนั้น สิ่งที่มีอยู่จริง ก็คือความไม่มี บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในภาววิสัยนั้น ไม่ว่าจะรูปธรรมก็ดี นามธรรมก็ดี (นอกจากนิพพาน) ล้วนมีอยู่อย่างเป็น สังขาร คือ เป็น สังขตธรรม ทั้งหมดทั้งสิ้น ก็เมื่อสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่นั้น ล้วนมีอยู่อย่างเป็นสังขารที่ปรุงแต่งประกอบกัน สิ่งนั้นๆ ก็ย่อมตกอยู่ภายใต้กฎแห่ง “ไตรลักษณ์” คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ตรงตามพุทธทระจนะว่า สัพเพ สงขารา อนิจจา สังขารทั้งหลายย่อมเปลี่ยนแปลงไป สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งหลายย่อมเป็นทุกข์ สัพเพ ธมฺมา อนตตา ธรรมชาติทั้งหลายย่อมไม่มีตัวตนที่แท้จริง

๕.๑.๒ ลักษณะของไตรลักษณ์

อนิจจลักษณะ (อนิจจตา) พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่านั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา หูเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ จมูกเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ ลิ้นเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ กายเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ ใจเป็นของไม่เที่ยง สิ่งใด ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในหู ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจมูก ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในลิ้น ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในใจ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลาย กำหนัด เพราะคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี

ทุกขลักษณะ (ทุกขตา) ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตาม เป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา หู เป็นทุกข์ ฯลฯ จมูกเป็นทุกข์ ฯลฯ ลิ้นเป็นทุกข์ ฯลฯ กายเป็นทุกข์ ฯลฯ ใจเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์เป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา

สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ... ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุที่เป็นอดีตและอนาคต เป็นทุกข์ จะกล่าว ไปใยถึงจักขุที่เป็นปัจจุบันเล่า อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่ มีเยื่อใยในจักขุที่เป็นอดีตไม่เพลิดเพลिनจักขุที่เป็นอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อหน่ายเพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งจักขุที่เป็นปัจจุบัน หู จมูก ลิ้น กาย ใจที่เป็นอดีตและอนาคต เป็นทุกข์ จะกล่าวไปใยถึงใจที่เป็นปัจจุบันเล่า อริยสาวกผู้ได้ สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่มีเยื่อใยในใจที่เป็นอดีต ไม่เพลิดเพลินใจที่ เป็นอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งใจที่เป็นปัจจุบัน

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นทุกข์ แม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุนั้นก็เป็นทุกข์ จักขุอันเกิดแต่เหตุที่เป็นทุกข์ ที่ไหนจักเป็นสุขเล่า ฯลฯ ใจเป็นทุกข์ แม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งใจก็เป็นทุกข์ ใจอันเกิดแต่เหตุที่เป็นทุกข์ ที่ไหนจักเป็นสุขเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้ สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ แม้ในหู แม้ในจมูก แม้ในลิ้นแม้ในกาย แม้ในใจ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนดเพราะคลายกำหนด จึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความ เป็นอย่างนี้มีได้มี ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นทุกข์ แม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งรูปก็เป็นทุกข์ รูปอัน เกิดแต่เหตุที่เป็นทุกข์ ที่ไหนจักเป็นสุขเล่าเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์เป็นทุกข์ แม้เหตุและ ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมารมณ์ก็เป็นทุกข์ ธรรมารมณ์อันเกิดแต่เหตุที่เป็นทุกข์ ที่ไหนจักเป็นสุข เล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้วเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป แม้ในเสียง แม้ใน กลิ่น แม้ในรส แม้ในโผฏฐัพพะ แม้ในธรรมารมณ์ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลาย กำหนด จึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้วพรหมจรรย์ อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความ เป็นอย่างนี้มีได้มี ฯ

อนัตตลักษณะ (อนัตตตา) ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่าน ทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ ตัวตนของเรา หูเป็นอนัตตา ฯลฯ จมูกเป็นอนัตตา ฯลฯ ลิ้นเป็นอนัตตา ฯลฯ กายเป็นอนัตตา ฯลฯ ใจ เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่าน ทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ ตัวตนของเรา เสียง กลิ่น

รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์ เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตาส่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตาม ความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ... ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุที่เป็นอดีตและอนาคต เป็นอนัตตา จะกล่าวไปใยถึงจักขุที่เป็นปัจจุบันเล่า อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อม ไม่มีเหยื่อใยในจักขุที่เป็นอดีตไม่เพลิดเพลिन จักขุที่เป็นอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อ เบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งจักขุที่เป็นปัจจุบัน หู จมูก ลิ้น กาย ใจที่เป็นอดีตและอนาคต เป็นอนัตตา จะกล่าวไปใยถึงใจที่เป็นปัจจุบันเล่า อริย สาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่มีเหยื่อใยในใจที่เป็นอดีต ไม่เพลิด เพลिनใจที่เป็นอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับซึ่งใจที่เป็น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นอนัตตา แม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุก็เป็นอนัตตา จักขุอันเกิดแต่เหตุที่เป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอัตตาเล่า ฯลฯ ใจเป็นอนัตตาแม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งใจก็เป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอัตตาเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ แม้ในหู แม้ในจมูก แม้ในลิ้น แม้ในกายแม้ในใจ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา แม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งรูปก็เป็นอนัตตา รูปอันเกิดแต่เหตุที่เป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอัตตาเล่า เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์เป็นอนัตตา แม้เหตุและปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมารมณฺ์ก็เป็นอนัตตา ธรรมารมณฺ์อันเกิดแต่เหตุที่เป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอัตตาเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้วเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป แม้ในเสียง แม้ในกลิ่น แม้ในรสแม้ในโผฏฐัพพะ แม้ในธรรมารมณฺ์ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ฯ

ส่วนนักปรัชญาชาวตะวันตกคือเฮราคลิตุสได้มองความเป็นไตรลักษณ์นี้ไว้อย่างคมคายว่า “ท่านไม่สามารถก้าวลงในแม่น้ำสายเดียวกันได้ถึงสองครั้ง เพราะน้ำไม่ไหลมาที่ตัวเราตลอดเวลา” เพราะเมื่อเราขึ้นจากแม่น้ำมายืนบนฝั่ง น้ำเฉพาะตรงที่ที่เราก้าวลงแม่น้ำเป็นครั้งแรกได้ไหลเลยไป น้ำใหม่ไหลมาแทนที่ เมื่อเราก้าวลงแม่น้ำเป็นครั้งที่สอง น้ำที่สัมผัสสกายเราจึงไม่ใช่ น้ำเก่า สภาพของแม่น้ำตรงนั้นได้เปลี่ยนไปแล้ว แม่น้ำที่เราลงไปในครั้งนี้สองจึงไม่ใช่แม่น้ำสายเดิม จุดที่เฮราคลิตุสต้องการเน้นจากเรื่องนี้ก็คือในโลกนี้ไม่มีอะไรคงที่ และกล่าวว่า “ไม่มีอะไรเที่ยงแท้ นอกจากความเปลี่ยนแปลง”

๕.๑.๓ สอนให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงของขั้นที่ ๕

เนื่องจากพื้นเพอัธยาศัยของคนแตกต่างกันในด้านต่างๆ ซึ่งพระพุทธองค์อุปมาไว้เหมือนดอกบัว ๓ เหล่า^๑ พระองค์จึงทรงมีวิธีการแสดงธรรม ๓ ประการคือ

๑. ทรงสอนให้ผู้ฟังรู้อย่างเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น
๒. ทรงแสดงธรรมมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรงตามให้เห็นจริงได้
๓. ทรงแสดงธรรมเป็นอัศจรรย์ คือผู้ปฏิบัติตามจะได้รับประโยชน์ตามสมควรแก่การประพฤติปฏิบัติ

ด้วยเหตุที่พระพุทธองค์ทรงเป็นลัทธิปัญญา คือทรงรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง ทรงฉลาดในโวหารทั้งทรงเป็นเจ้าของแห่งธรรม ก่อนที่พระองค์จะทรงแสดงธรรมแก่บุคคลใด ก็ทรงตรวจสอบภูมิหลังต่างๆ ของบุคคลนั้นด้วยพระพุทธานุภาพก่อน และต่อด้วยการทรงชักจูงจิตใจของผู้ฟังให้มีความเชื่อความเลื่อมใสต่อพระรัตนตรัยและธรรมที่จะทรงแสดง แล้วจึงทรงแสดงธรรมที่เหมาะสมกับบุคคลนั้น พร้อมทั้งทรงยกข้ออุปมาอุปไมยให้เห็นตามความเป็นจริง และมาสรุปธรรมลงคือ ทรงให้พิจารณาเห็นสภาวะตามความเป็นจริงของขั้นที่ ๕ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่ควรที่จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่านั่นเป็นเรา นั่นเป็นของๆ เรา ที่แท้ทำเป็นเช่นนั้นไม่ เมื่อทำความเข้าใจได้อย่างนี้แล้ว ผลจากการฟังธรรมในที่ต่อพระพักตร์ของพระพุทธองค์ จึงเป็นผลอันสำเร็จประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับผู้ฟัง ทั้งในปัจจุบันและในอนาคต ได้แก่ผลที่เป็น โลกียสุข คือสุขสำหรับชาวโลกทั่วไป และโลกุตตรสุข คือสุขอย่างยิ่งคือพระนิพพาน

และถ้าจะพูดให้เห็นด้วยอาศัยประจักษ์พยานภายนอกก็เป็นเรื่องไม่ยากที่จะเข้าใจ เพราะเพียงพิจารณาเห็นๆ จากเหตุผลง่ายๆ ดังนี้ คือ

๑. พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นที่ประชาชนเต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิต่างๆ เป็นอันมาก
 ๒. คำสอนของพระองค์ ชัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิมและแย้งกับความเชื่อถือความประพฤติที่แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น
 ๓. ขอบเขตงานสอนของพระองค์กว้างขวางมาก ทั้งโดยปัจเจกบุคคลและระดับชนในสังคม
 ๔. ต้องเสด็จไปสั่งสอนในหลายถิ่นแคว้น พบคนทุกชั้นในสังคม
- ความทุกข์ ความเดือดร้อน และปัญหาชีวิตนานาประการของมนุษย์นั้น เกิดจาก ตัณหา คือ ความอยาก ความต้องการ ความเห็นแก่ตัว

^๑ วิ.มหา. (ไทย) ๔/๙/๑๔. ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๓/๓๐๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๙/๔๑๐.

ต้นท่อนั้น เกิดจากความไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างไม่ถูกต้อง ซึ่งเรียกว่า อวิชชา จึงเป็นเหตุให้ไม่จัดการกับสิ่งนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ อาจวางเป็นข้อสรุปที่เกี่ยวกับการสอน ดังนี้

๑. ปัญญาเป็นสิ่งสร้างสรรค์ขึ้นมาภายในตัวผู้เรียนเอง
๒. ผู้สอนทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ช่วยชี้แนะทางการเรียน
๓. วิธีสอน อุบาย และกลวิธีต่างๆ เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องผ่อนแรงการเรียนการสอน
๔. อิศรภาพในทางความคิดเป็นอุปกรณ์สำคัญในการสร้างปัญญา

๕.๑.๔ ความหมายของจริยธรรม

คำว่า "จริยธรรม" นั้นมีผู้ให้ความหมายไว้หลายท่าน ซึ่งสรุปได้ดังนี้ คือ จริยธรรม หมายถึง แนวทางในการประพฤติตนที่ดั่งงามเหมาะสม เพื่อให้สมาชิกในสังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข เป็นความหมายที่สอดคล้องกับพระพุทธศาสนา ดังคำว่า "ธมฺมสฺส จริยา ธมฺมา วา อนเปตา จริยา ธมฺม จริยา" แปลว่า "ความประพฤติที่เหมาะสม หรือความประพฤติที่ไม่ปราศจากธรรม เรียกว่า ธรรมจริยา" เมื่อกล่าวในแง่ของพุทธศาสนา เรียกว่า พุทธจริยธรรม ตามทรรณะของพุทธศาสนา พุทธจริยธรรมนั้น นอกจากจะเป็นหลักของการดำเนินชีวิตแล้ว ยังเป็นวิธีการแก้ปัญหาด้วย

๕.๑.๕ พุทธจริยธรรม

ลักษณะและขอบเขตเนื้อหาของพระพุทธจริยธรรมนั้นแบ่งได้ออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นอภิปรายที่กล่าวถึงความจริงของจักรวาล ของโลกและสรรพสิ่งและมนุษย์ อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประเภทสัจนิยม (Realism) ในแง่ที่ว่า มนุษย์มีองค์ประกอบที่สำคัญ ๒ ส่วนคือ กาย กับจิต และถือว่าจิตเป็นเรื่องสำคัญ ดังพุทธพจน์ที่แสดงไว้หลายแห่งเป็นต้นว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจ อันโทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม ทุกข์ย่อมไปตามบุคคลนั้น เพราะ จุจริต ๓ อย่างนั้น เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น

๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้ศึกษาหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ศึกษาวิธีการอธิบายคำสอนในเรื่องไตรลักษณ์ของพระพุทธเจ้า และประโยชน์ของหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ ในการแก้ปัญหาชีวิตมาแล้วนั้น ทำให้เข้าใจได้ว่า บุคคลจะดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุขตามอัธยาศัย ก็ต้องอาศัยหลักธรรมเป็นกรอบในการดำเนินชีวิต เปรียบเหมือนเรือที่มีหางเสือเป็น

ตัวคอยบังคับให้ไปตามทิศทางได้ตามต้องการ นักเดินทางก็ต้องอาศัยเข็มทิศ การดำเนินชีวิตจึงต้องอาศัยหลักธรรม เป็นตัวคอยบังคับหรือส่งเสริมให้ประสบผลตามควรจะเป็น

จากการศึกษาวิจัยในเรื่องของสภาวะ ลักษณะ ความหมาย และขั้นตอนของไตรลักษณ์แล้วพบว่า บุคคลผู้ที่ศึกษาหรือเรียนรู้จนเข้าใจไตรลักษณ์อย่างแท้จริง ก็จะเกิดประโยชน์เป็น ๒ ส่วนคือ

ส่วนที่ ๑ ประโยชน์ในปัจจุบัน (ทิฐุธรรมมีกตตประโยชน์) หรือระดับโลกียธรรม บุคคลผู้ศึกษาหรือเรียนรู้เข้าใจการปฏิบัติขั้นพื้นฐานในการดำเนินชีวิตตามหลักของไตรลักษณ์ทั้ง ๒ ชั้นคือ

๑. ตามพุทธจริยธรรมขั้นพื้นฐาน เป็นเบื้องต้นของธรรมจริยา หรืออภุศลกรรมบถ ๑๐ ประการและยังเป็นพื้นฐานของคุณธรรมขั้นสูงๆ ขึ้นไป จริยธรรมในระดับนี้จะเป็นจริยธรรมขั้นพื้นฐานที่จำเป็นทั้งต่อตนเองและสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นหลักมนุษยธรรมขั้นพื้นฐาน ได้แก่ เบญจศีล (The five precepts) คือ ศีล ๕ และเบญจธรรม (The five ennobling virtues) คือ ธรรม ๕ ประการ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติฝ่ายศีลและธรรมที่สนับสนุนกัน เป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติควบคู่กัน

เบญจศีล	เบญจธรรม
๑ เว้นจากการฆ่าสัตว์ (ปาณาติปาตา เวรมณี)	๑ มีเมตตากรุณาต่อสัตว์ (เมตตา-กรุณา)
๒ เว้นจากการลักทรัพย์ (อทินนาทานา เวรมณี)	๒ เลี้ยงชีวิตในทางที่ถูกต้อง (สัมมาอาชีวะ)
๓ เว้นจากประพฤติดิฉินในกาม (กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี)	๓ มีความสำรวมระวังในกาม (กามสังวร)
๔ เว้นจากการพูดปด (มุสาวาทา เวรมณี)	๔ พูดแต่คำสัตย์จริง (สังจา)
๕ เว้นจากการดื่มสุราและเมรัย (สุราเมรัยมชฺชปมาทภูฏานา เวรมณี) ^๒	๕ มีสติรักษาตนไว้เสมอ (สติ-สัมปชัญญะ)

๒. ตามพุทธจริยธรรมขั้นกลาง ในระดับนี้เป็นการพัฒนาจริยธรรมให้สูงขึ้น คืออภุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ แบ่งประเภทออกเป็น ๓ ทาง คือ (๑) ความดีทางกาย เรียกว่า กายสุจริต (๒) ความดีทางวาจา เรียกว่า วาจาสุจริต และ (๓) ความดีทางใจ เรียกว่า มโนสุจริต ได้แก่

๑. ความดีทางกาย มี ๓ คือ (๑) เว้นจากการฆ่าสัตว์ (๒) เว้นจากการลักทรัพย์ (๓) เว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม

๒. ความดีทางวาจา มี ๔ คือ (๑) เว้นจากการพูดปด (๒) เว้นจากการพูดคำหยาบ (๓) เว้นจากการพูดส่อเสียด (๔) เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อไร้สาระ

๓. ความดีทางใจ มี ๓ คือ (๑) ไม่โลภอยากได้ของเขา (๒) ไม่คิดปองร้ายผู้อื่น

^๒ อกฺ. ปญจ. (ไทย) ๒๒/๑๔๕/๒๔๒.

(๓) ไม่เห็นผิดจากทำนองคลองธรรม จะทำให้บุคคลผู้ศึกษาหรือเรียนรู้เข้าใจ ได้เห็นถึงสภาพของสรรพสิ่งว่าล้วนแต่เป็นการสมมติกันขึ้นมา แล้วนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันในด้านเหล่านี้ได้ คือ

๑. การกิน ๒. การเป็นอยู่ ๓. การดำเนินชีวิต

ทั้งยอมรับความเป็นไปตามสภาวะนั้นๆ ได้ เพราะว่าบุคคลหรือสังคมต่างๆ ไป ล้วนแล้วแต่ทำตามกฎหรือระเบียบที่สังคมกำหนดขึ้น และมีพุทธธรรมคือหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์เป็นเครื่องช่วยในการดำเนินชีวิต ถึงแม้ว่ามีการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย การพลัดพราก สูญเสีย ดีใจ เสียใจ ความสุข ความทุกข์ ความกระวนกระวาย ความคับแค้นใจ ความเศร้าโศกเสียใจ ก็จะมีรองรับได้เป็นบางครั้งบางคราว ความสุข ความทุกข์ ดีใจ เสียใจเหล่านั้น พอจะบรรเทาหรือรองรับได้บ้าง

ส่วนที่ ๒ ประโยชน์ในโลกหน้า (สัมปรายกัตถประโยชน์) หรือระดับโลกุตระธรรม เมื่อผู้ใดได้เรียนรู้ศึกษาหลักคำสอนเรื่องพระไตรลักษณ์ตามพุทธจริยธรรมชั้นสูง คืออริยอัฏฐังคิกมรรค ได้แก่ มรรคมืองค์ ๘ ดังกล่าวมาแล้วอย่างลึกซึ้งเข้าใจอย่างแจ่มชัด ทั้งนำไปปฏิบัติอย่างจริงจังจนนำมาใส่ใจ โดยโยนิโสมนสิการ คือ การพิจารณาโดยแยกคายละเอียดถี่ถ้วน ก็จะรู้ว่า สังขารหรือสรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นรูปธรรม นามธรรม ล้วนแล้วแต่ตกอยู่ในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ควรที่จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่น ว่า นั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น เราเป็นนี่ ทุกสิ่งทุกอย่าง ล้วนมีแล้วกลับไม่มี ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา เป็นแต่เพียงธาตุ ๔ ชั้น ๕ หรือ รูปกับนาม มารวมกันเข้าเท่านั้นเอง ผู้ที่เข้าไปยึดมั่นยึดติด ว่าดี ว่าสวย ว่างาม ว่าสุข หลงใหลในสิ่งเหล่านั้น มีแต่จะทำให้เดือดร้อนใจทุกข์เปล่าๆ ยิ่งเมื่อมีการสูญเสีย พลัดพรากจากสิ่งที่ตัวเองหลงใหลยึดถืออยู่ ยิ่งจะมีความทุกข์โหม่นสมาก แต่เมื่อพิจารณาถึงความจริงแล้ว คลายความยึดมั่นถือมั่น ก็จะคลายความเศร้าโศกเสียใจได้สำหรับบุคคลทั่วไป และสำหรับผู้ปฏิบัติอย่างจริงจังเพื่อจะทำให้เกิดผลคือ

๑. ละจากอาสวะกิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลง พิจารณาถึงขั้น ๕ โดยแยกคายว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน เป็นแต่เพียง รูป นาม จิตได้

๒. หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธานุภาพ หรืออาจเข้าถึงพุทธภาวะได้ในอนาคตกาลตามปณิธานของสรรพสัตว์ผู้ปรารถนาที่ต้องข้ามโอฆะกันดาร ให้ถึงฝั่งแห่งพระนิพพานอันเป็นแดนบรมสุขเพราะมีแต่ความสงบสุขปราศจากความทุกข์ได้ ดังพระพุทธองค์ตรัสสรรเสริญไว้ว่า *นตฺถิ สนฺติปรํ สุขํ* ความสุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มี

ดังนั้น การที่จะเข้าถึงสภาวะของกฎไตรลักษณ์นั้น ผู้ศึกษาหรือผู้ปฏิบัติจะไม่สามารถเข้าถึงภาวะเหล่านี้ได้สัญญาคือความจำ หากแต่จะต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง ในส่วนที่เป็นภาวนามยปัญญาที่เป็นปรมาัตถธรรม รู้เห็นตามความเป็นจริงของสรรพสิ่งทั้งหลาย อันมีเหตุปัจจัยเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน ตามกระแสแห่งเหตุผลอันเป็นตัวบทของหลักสากล คือ

อิมสฺมี สติ อิหํ โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 อิมสฺสุปฺปาทา อิหํ อุปฺปชฺชติ เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
 อิมสฺมี อสติ อิหํ น โหติ เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
 อิมสฺส นโรธา อิหํ นโรชฺฌติ. เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ

และที่สำคัญควรให้ความรู้หลักธรรมในเรื่องของไตรลักษณ์กับบุคคลให้ทั่วถึงทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นผู้สูงอายุ วัยกลางคน จนถึงคนรุ่นใหม่ วัยรุ่นหนุ่มสาว ซึ่งจะเป็นผู้นำในโอกาสต่อไป โดยอาศัยผู้นำทางพุทธศาสนา ผู้นำระดับชาติ กระทรวงวัฒนธรรม ผู้นำระดับท้องถิ่นไปจนกระทั่งถึงผู้นำครอบครัว ให้เห็นคุณค่า หรือประโยชน์ที่จะได้รับจากการศึกษาและนำไปปฏิบัติ

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ บางเรื่องบางประเด็นผู้วิจัยยังไม่สามารถที่จะเจาะลึกลงไปจนถึงประเด็นย่อยๆ ได้หมด เนื่องจากการศึกษาในเรื่องไตรลักษณ์นั้น มีประเด็นอีกหลายด้านในการจะทำความเข้าใจ ดังนั้น ผู้สนใจที่ต้องการจะศึกษาวิจัยในเรื่องกฎของไตรลักษณ์แล้ว ควรจะทำการศึกษาวิจัยเพิ่มเติมในด้านต่างๆ ดังนี้

๕.๓.๑ **ในด้านวิชาการ** ควรจะศึกษาเปรียบเทียบในด้านการพัฒนาสังคมและชุมชน คือ

๑. ศึกษาเปรียบเทียบพัฒนาการ การศึกษาในสังคมไทยกับการเปลี่ยนแปลงตามหลักของไตรลักษณ์
๒. หลักไตรลักษณ์ที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบทางสังคม จากอดีตถึงปัจจุบัน

๕.๓.๒ **ในด้านการปฏิบัติ** หลักไตรลักษณ์ที่เป็นสังขธรรม ควรนำเข้ามาสู่การปฏิบัติอย่างจริงจังในชีวิตประจำวัน ซึ่งจะมีผลต่อผู้ปฏิบัติโดยไม่จำกัดกาลเวลา เป็นธรรมที่ช่วยประคับประคองจิตมิให้หลงไหลใฝ่ปลื้มในสิ่งที่น่าชอบใจ หรือเสียใจในสิ่งที่ผิดหวัง อันเป็นกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงและสภาพของสังคมแบบก้าวกระโดด เพื่อจะวางใจให้เป็นกลาง ไม่ยินดียินร้ายไปตามกระแสสังคมอันล้นหลามและวุ่นวายด้วยอำนาจของกิเลสตัณหา

๕.๓.๓ **ส่วนการวิจัยครั้งต่อไป** ควรจะศึกษาในลักษณะ

๑. ศึกษาถึงความแตกต่างระหว่างไตรลักษณ์เป็นสัญญากับไตรลักษณ์เป็นปรมาัตถธรรม
๒. ศึกษากระแสปฏิจจสมุปบาทบนพื้นฐานของกฎไตรลักษณ์
๓. ศึกษาบุคคลตัวอย่างที่น่าหลักไตรลักษณ์มาใช้ในการดำเนินชีวิต แล้วประสบความสำเร็จอย่างเด่นชัดทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

- มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____ **พระไตรปิฎกภาษาไทย** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____ **อรรถกถาภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____ **ฎีกาภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____ **ปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์กิจ, ๒๕๓๙.

- มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี** ฉบับสยามรัฐ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๒๕.
- _____ **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล. ชุด ๙๑ เล่ม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๓๙.
- วงศ์ ชาญบาลี. **พระวิสุทธิธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาคาร, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

- จรัส พยัคฆราชศักดิ์. **อีสาน ๑ ศาสนาและวรรณกรรมนิยมในท้องถิ่น**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.
- ชูศักดิ์ ทิพย์เกษรและคณะ. **พระพุทธเจ้าสอนอะไร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- บุญมี แทนแก้ว. **จริยศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.
- พ.อ.ปิ่น มุกทุกันต์. **พุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๓๕.
- พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๒.

- พุทธทาส อินทปญโญ. **คู่มือมนุษย**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๐๑.
- _____ . **คู่มือมนุษยฉบับสมบูรณ์** . พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๑.
- _____ . **สัญญาตา**. สุราษฎร์ธานี : กองตำราคณะธรรมทาน ส่วนโมกขพลาราม, ๒๕๕๓.
- พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). **ไตรลักษณ์**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๔.
- พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญาเนนทะ). **วิถีทางดับทุกข์ ทุกข์และการดับทุกข์ได้ในปัจจุบัน**.
 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา. มปป.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์** ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- _____ . **พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๐.
- พระมหานายม สีลสัโร. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”,
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระราชวรมุนี (ประยูร ธรรมจิตโต). **ปรัชญากรีกก่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๒.
- ภัททันตะ อาสภมหาเถระ, พระดร, **ปฏิจจนุสุมบาทสังเขปกถา และพระไตรลักษณ์**, กรุงเทพมหานคร : เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๕๕.
- วคิน อินทสระ. **ความทุกข์และการดับทุกข์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรือนธรรม, ๒๕๕๖.
- สนธิ ศรีสำแดง. **ปรัชญาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- สิริวิรุณ. **อนัตตากับชีวิตที่ทันสมัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๘.
- สีสยาตอ พระมหา (โสภณมหาเถระ), **วิปัสสนาธุ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.
- สุชีพ ปุณฺณานุกาภ. **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- แสง จันทร์งาม. **พระพุทธศาสนาจากพระโอษฐ์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๒๓.

สำนักงานมหาวิทยาลัย. **ธมฺพทฎฐกถาแปล ภาค ๒.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

..... **ธมฺพทฎฐกถาแปล ภาค ๕.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
วิทยาลัย, ๒๕๓๒.

..... **ธมฺพทฎฐกถาแปล ภาค ๗.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
วิทยาลัย, ๒๕๓๒.

สำนักงานมหาวิทยาลัย. **ธมฺพทฎฐกถาแปล ภาค ๘.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

..... **มงคลที่ปณินยา ทุติโย ภาโค.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

๒. ภาษาอังกฤษ

1. Books

- Anatta. **The Three Basic Facts of Existence III Impermanence.** Collected Essays, Kandy Srilanka, 1974.
- Chinchore Mangala R. **Anatta / Anatmata : An Analysis of Buddhist Anti – Substantialist Crusade.** Indian Books Center, Delhi – India, 1995.
- Dukkha. **The three basic facts of existence II.** Buddhist Publication Society Kandy Srilanka, 1973.
- Jacobson Nolan Pliny, **Understanding Buddhism.** Southern Illinois University Press Carbondale and Edwardsville, 1986.
- Malalasekera G.P., **Encyclopaedia of Buddhism Volume I, IV : the Government of Ceylon,** 1961.
- Nayanaponika Mahathera. **The Road To Inner Freedom.** Buddhist Publication Society Kandy Srilanka, 1982.
- Rhys Davids, William T.W. Stede, **Pali - English Dictionary,** Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, 1989.
- Venerable Mahasi sayadaw. **The Great Discourse On not-self (Anattalakkhana Sutta).** Buddhadhamma Foundation, Bangkok Thailand, 1996.
- Venerable Rahula W. **What The Buddha Taught,** Bangkok Thailand : Haw Trai, 1990.
- Warder A.K. **Indian Buddhism.** Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi, 1970.
- Woodward F.L. **The Book of The Kindred Sayings. (Sanyutta – Nikaya) or Grouped Suttas Past IV,** The Pali Text Society of Ocford, 1996.
- Yasui Ryud, **Theory of soul in Theravada Buddhism.** Atisha Memorial Publishing Society Calcatta , India, 1994.

2. Articles.

พนมพร คุณิริมณ. **ปฏิวจสุมุบบาท.** <<http://www.nkgen.com/12.htm>> November 1999.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ** : พระมหาสุเมธี ฉายา จันทโสภโณ นามสกุล ดิษฐ์สุนนท์
- เกิด** : ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๙
- สถานที่เกิด** : ๒๖๗ หมู่ ๑ บ้านน้ำคำ ต.น้ำคำ อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด ๔๕๑๓๐
- การศึกษา** : พ.ศ. ๒๕๓๒ สอบได้นักธรรมชั้นเอก
จากสำนักเรียนคณะจังหวัดร้อยเอ็ด วัดแสงสว่าง
พ.ศ. ๒๕๔๕ สอบได้เปรียญธรรม ๗ ประโยค
จากสำนักเรียนคณะจังหวัดขอนแก่น วัดกลาง
ปีการศึกษา ๒๕๔๖ สำเร็จการศึกษาปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต
สาขาวิชา ปรัชญา (รุ่นที่ ๔๘)
จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เข้าศึกษาต่อระดับบัณฑิตศึกษา สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ในปีการศึกษา ๒๕๔๖ เมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๕๔๖
- อุปสมบท** : ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๐ ณ วัดสระเกตุ ต.น้ำคำ อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด
พระครูสุนทรสารกิจ (ไคร์ สุนทรโร) เป็นพระอุปัชฌาย์
พระสมุห์บัว เตชปญโญ เป็นพระกรรมวาจาจารย์
พระกลม สุกกธมโม เป็นพระอนุสาวนาจารย์
- สังกัด** : วัดกลาง ต.โนนเมือง อ.เมือง จ.ขอนแก่น ๔๐๐๐๐
- หน้าที่** : ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดกลาง, เลขานุการเจ้าคณะตำบลโนนเมือง เขต ๒,
อาจารย์สอนพระปริยัติธรรมสำนักศาสนศึกษาวัดกลาง
- เข้าศึกษา** : ๒๐ มิถุนายน ๒๕๔๖
- สำเร็จการศึกษา** : ๓๐ มีนาคม ๒๕๕๐
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : วัดกลาง ต.โนนเมือง อ.เมือง จ.ขอนแก่น ๔๐๐๐๐